

**T.C. MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI**

**19. YÜZYILDA OSMANLIDA DEVLETİN
EMEĞ İSTİHDAMI**

Doktora Tezi

Rahmi Deniz ÖZBAY

Danışman: PROF. DR. TİĞİNÇE OKTAR

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM BAKANLIĞI
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

İSTANBUL, 2003

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

KISALTMALAR	III
I. GİRİŞ	1
II. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE NÜFUS VE EMEK ARZI	11
A. Osmanlı Devleti'nde Nüfus	11
B. Osmanlı Devleti'nde Emek Arzı	18
1. Göçmen Emegi	18
2. Yabancı İşçiler	21
3. Asker ve Mahkum Emegi	27
4. Zanaatkar İşçiler.....	31
5. Kadın ve Çocuk Emegi	35
6. Köle Emegi	39
III. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE İSTİHDAM ALANLARI VE DEVLETİN İSTİHDAM YÖNTEMLERİ	42
A. İstihdam Alanlarında Emek	42
1. Hizmetler ve Yabancı Sermaye Yatırımlarında Emek	42
2. Sınai Üretimde Emek.....	44
3. Madencilik Faaliyetlerinde Emek.....	47
4. Tarımsal Üretimde Emek	53
5. İnşaat Faaliyetlerinde Emek.....	55
B. Emek Tedariği ve Emegin Üretime Katılma Yöntemleri.....	60
1. Gönüllü İşçilik	68
2. Angarya	71
C. Emegin İstihdamında Dini ve Etnik Faktörler	78

IV. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA YAŞAMI	83
A. Sosyal Güvenlik ve Yardımlar.....	83
B. Yasal Düzenlemeler	89
C. Çalışma Yaşamına İlişkin Organizasyonlar.....	93
D. Çalışma Şartları ve Emegın Sorunları.....	106
1. Çalışma Şartları.....	106
2. Emegın Sorunları.....	108
3. İşten Çıkarma ve İşten Ayrılma.....	113
V. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE ÜCRETLERİN BELİRLENMESİ VE ÖDEME GÜÇLÜKLERİ	117
A. Ücretlerin Belirlenmesi ve Ücret Artışları	120
1. Ücretlerin Belirlenmesi.....	120
2. Ücret ve Zam Karşılıkları	127
B. Ücretlerin Ödenmesinde Karşılaşılan Sorunlar.....	137
1. Bütçe ve Ödenek	137
2. Ücret Ödemelerinde Gecikmeler	141
VI. SONUÇ	148
KAYNAKLAR	152

KISALTMALAR

Genel

b.	:	Baskı
bkz.	:	Bakınız
C.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
Düz.	:	Düzenleyen
s.	:	Sayfa
ss.	:	Sayfalar
ty.	:	Tarih Yok

Tarihler

h.	:	Hicri Sene
r.	:	Rumi Sene
m.	:	Miladi Sene

Arşiv Belgeleri

Deniz Kuvvetleri Denizcilik Müzesi

Şub.	:	Şura-i Bahri
Mbn.	:	Mülga Bahriye Nezareti

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

A. Amd.	:	B.E.O. Sadaret Evrakı, Amedi Kalemî
A. Dvn.	:	B.E.O. Sadaret Evrakı, Divan-ı Hümayun Kalemî
A. Dvn. Dve	:	B.E.O. Sadaret Evrakı, Düvel-i Ecnebiye
A. Mkt.	:	B.E.O. Sadaret Evrakı, Sadaret Mektubi Kalemî
A. Mkt. Dv.	:	B.E.O. Sadaret Evrakı, Deavi
A. Mkt. Mhm.	:	B.E.O. Sadaret Evrakı, Mühimme
A. Mkt. Mvl.	:	B.E.O. Sadaret Evrakı, Meclis-i Vala
A. Mkt. Um.	:	B.E.O. Sadaret Evrakı, Umum Vilayat
C. Belediye	:	Cevdet Tasnifi Belediye
C. Darbhane	:	Cevdet Tasnifi Hariciye
C. İktisat	:	Cevdet Tasnifi İktisat
C. Maliye	:	Cevdet Tasnifi Maliye
C. Nafia	:	Cevdet Tasnifi Nafia
İ. Bahriye	:	İrade Bahriye
İ. Dahiliye	:	İrade Dahiliye
İ. Hususi	:	İrade Hususi
İ. Meclis-i Mahsus	:	İrade Meclis-i Mahsus
İ. Meclis-i Vala	:	İrade Meclis-i Vala
Tfr 1. Kv.	:	Rumeli Müfettişliği, Kosova
Tfr. 1. A.	:	Rumeli Müfettişliği, Sadaret-i Uzma
Tfr. 1. Sl.	:	Rumeli Müfettişliği, Selanik
Tfr.1.Mn.	:	Rumeli Müfettişliği Manastır
Y. A. Hus.	:	Yıldız Evrakı, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat
Y. A. Res.	:	Yıldız Evrakı, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat
Y. Mtv.	:	Yıldız Mütenevvi Maruzat

I. GİRİŞ

İşçi adı verilen kesimin tarihte ortaya çıkışıyla ilgili olarak yapılan sosyal ve iktisat tarihi çalışmalarında bu kesimin üyeleri genellikle, mülksüzleşmeyle, sanayi devrimi sonucunda sanayi mallarının üretildiği fabrikalarda bir ücret karşılığı çalışarak, emeklerini satmalarıyla karakterize edilir.

Günümüzde farklı işçi/işçilik türlerinin olup olmadığı sorgulanmaya başlanmıştır. Bu sorgulamayı Osmanlı tarihi içinde de yapmak mümkün gözükmektedir. Farklı bir coğrafyada, Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'daki benzer süreçleri geçirmediği halde, çalışma yaşamında işçi konumunda bulunan ve tarihin farklı bir döneminde emek arzını oluşturan böyle bir kesim var mıydı? Var olduysa, bu kesimin özellikleri nelerdi?

Çok defa tekrar edildiği gibi, acaba ücret karşılığı çalışma, sürekli veya geçici olarak, Osmanlı Devleti'nde de sanayileşme ile beraber mi ortaya çıktı veya işgücü daha önce sadece lonca örgütlerinde, esnaflık kurallarıyla mı istihdam edilmekteydi? Osmanlı Devleti'nde emek arzının değerlendirilmeyen kesimleri var mıdır? Varsa, hangileridir, önemleri nereden kaynaklanmaktadır?

Değişik işçilik türlerinden bahsetmek mümkün ise, tek tip bir işçi/işçilik anlayışı yerine, iktisadi yaşamın çeşitli alanlarında, temel özellikleri *bir ücret karşılığı çalışmak* olan, fakat bunu farklı şekillerde veya farklı iktisadi ilişki biçimleri içinde elde edebilen bir kesimden de bahsedilmiş olur. Bunun bir faydası da şudur: Belirgin bir ekonomik/sosyal sınıf arandığında, o sınıfı oluşmasına yol açan üretim tarzını da tartışmak gerekecek, tarihte yaşanmayan olguların kuramsal bir çaba uğruna yeniden üretilmesi gerekecektir. Bunun yerine varolan durumu ve ilişki biçimlerini belirlemeye dönük olarak çalışmak ve çıkan sonuçları değerlendirmek daha pratik bir yol olarak gözükmektedir. Böylece gerçeklerle uyuşmayan çözümler yapılmasından da kaçınılmış olunacaktır.

Bu çalışma boyunca, değerlendirilecek konuların başında, Osmanlı Devleti'nde bir ücret karşılığında devletin istihdam ettiği veya istihdam edilmelerine imkan sağladığı işçilerin, hangi şartlarda ve nasıl ortaya çıktıkları ve ne tür çalışma şartları içinde yaşadıkları gelmektedir.

Kavram kargaşasının önüne geçmek için öncelikle *bir ücret karşılığı* çalışmakla *ücretli olmak* arasındaki farkı belirtmek gerekir. En basit haliyle ikincisi bir devamlılık vurgusunu taşır. İlkinde ise, bu devamlılık olmadığı gibi, ücreti hak eden insanların ikinci anlamda bir kesim ya da zümre oluşturmalarına imkan vermediği bir anlam içerir. Osmanlı Devleti'nde ücretli işçilik değil, bir ücret karşılığında çalışanlar incelenecektir. Sonuç olarak çalışmanın konusunu, toplam emeğin köylü, esnaf, zanaatkar vs. olarak tanımlanabilir kesimlerden, sürekli veya geçici olarak kopan ve sürekli veya geçici olarak bu grupların dışında kalan kesim oluşturmaktadır. Ayrıca bu kesimin *ücretli işçilik* ve şartlarına en yakın konum olduğu düşünülebilir. Bu kesime ek olarak, batıda üretilen makinelerin Osmanlı ekonomisinde kullanılmasıyla oluşan ve bu makinaları kullanan nispeten kalifiye bir emekten de söz etmek mümkün görünmektedir. Osmanlı Devleti'nde bir ücret karşılığı çalışanların bir özelliği de, önemli bir bölümünün henüz mülksüzleşmemiş üreticiler olduklarıdır. Bu nedenle davranışları mülksüzleşmiş üreticilerden farklıdır¹.

Osmanlı Devleti'nde bir üretim faktörü olarak emek ve emeğe dair konuları hangi tarihten itibaren incelemeye başlamak uygun olacaktır? Bu tarih, Osmanlı Devleti'nin emeğe dair uygulamalarındaki uzun dönemli değişiklikler dikkate alındığında tek bir yıldan başlayamayacaktır. Bununla birlikte, konuyu dönemler halinde değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Bu dönemlendirmelere de daha çok hukuki ve siyasal düzenlenmeler ile üretim şartlarındaki gelişmeler tesir etmektedir.

Bu tez çalışmasında incelenecek tarihin belirlenmesinde birinci etken, bu çalışmanın kaynakları olmuştur. Bu kaynakların çoğunluğunu da, şu ana

---

¹ Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1997, s. 168.

kadar tasnif edilen ve ulaşabildiğimiz Osmanlı Devleti arşiv belgeleri oluşturmaktadır. İkinci etken olan ise, Tanzimat'tır ki bu tarih kesiti angaryanın kaldırıldığı ve sanayileşmenin izlerinin daha güçlü görüldüğü bir dönemin başlangıcı sayılabilir. 1908 ve sonrası ise, emek için çalışma şartları ve hukukuna dair değişikliklerin ve grevlerin sıkça yaşandığı bir dönem olarak ayrıca incelenmeye aday görünmektedir. İşçi örgütlenmelerinin/organizasyonlarının incelenmesinde yapılacak ayırım için 1908 ve İkinci Meşrutiyet sonrasında önceki dönemlerden farklı oluşumlara neden olması etkilidir.

İşgücünün örgütlenmesinde nitelik ve nicelik olarak 1908 sonrası, önceki dönemden farklıdır. Bu dönemde örgütlenmeler sayıca daha fazlalaşmışlar ve daha sürekli hale gelmişlerdir. Bu duruma, sanayileşmenin artması ile dönemin siyasi akımlarının neden olduğu söylenebilir. Daha önceki kuruluşlar genellikle bir işyerinde çalışanlardan oluşmaktaydı, oysa 1908 den sonra farklı işyerlerinden, farklı kuruluşların birlikte hareket etmeleri ve daha üst örgütlenmeler söz konusudur². 1908 grevleri de örgütlü, düzenli ve sürekli olmalarıyla, önceki iş bırakmalardan ayrılmaktadır³.

Böylece klasik dönem uygulamaları ile Tanzimat'ı oluşturan şartları da taşıyan, gidebildiğimiz kadarıyla Tanzimat'ın ilanından öncesi ile 1908'e kadar olan dönem, çalışmanın sınırlarını oluşturmaktadır.

Osmanlı tarihçileri ve iktisat tarihçilerinin, toplam emek arzının bir kesimi olan işçi gruplarını pek de dikkate almamalarının nedeni, onların çalışma yaşamı içinde farklı bir kategori olarak değerlendirilmemesi olabilir. Asıl ve devamlı işlerinin işçilik olmaması, çeşitli toplumsal gruplara dahil olmaları bu konuda etkili olmuştur. Çiftçilik, askerlik vs. gibi. Devletin de kayıtlarında daha çok dikkate aldığı, birer vergi yükümlüsü olan, küçük üretici çiftçilerdir. Devlet tarafından, emek arzındaki kıtlık nedeniyle çoğu zaman önemli bir konu olarak algılsalar da, işlerdeki geçicilikten ötürü, devletin

---

² Makal, s. 245.

³ Makal, s. 254; Baydar, s.122-123.

ayrıca bir değerlendirmesine ve kontrolüne muhatap olmuyorlardı. Ancak, kişisel mevcudiyetlerinin niceliği oldukça esnek ve değişken olan, toplum ve genel işgücü içinde oldukça kalabalık bir grubu oluşturuyorlardı. Meslek gruplarıyla çok göze batan ve daha çok esnaflık-zanaatkarlık faaliyetlerini yürüten lonca üyeleri ise üzerinde en çok çalışılan grubu oluşturmuşlardır.

Emek arzını oluşturan herhangi bir kesimin, batıdaki gibi, bir sosyal gruptan koparak yeni bir sosyal grup veya sınıf oluşturması gerekmemiştir. Çalışma yaşamına çeşitli kesimlerde girenlerin çoğu, kendilerini bazen meslekleriyle bazen de meslekleriyle hiç ilgisi olmayan sosyal gruplar içinde ifade etmekteydiler. İşçiliği bir mevsimden diğerine yapan veya geçimi için sadece işçilik yapmak zorunda olmayan insanlar için bu durum oldukça doğaldır.

Osmanlı Devleti'nde sanayide ücret karşılığı çalışanların dışında da, sanayinin gelişmesinden önce ve sonra da oldukça geniş ve ücret karşılığı çalışan bir kesim bulunmaktadır. Bir ücret karşılığı çalışan bu kesimler incelenirken sektörel olarak yapılacak bir ayırım, bugünkünden daha yalın olacaktır. Bugünden bakılırsa, tezde yapılan ayırım, sektörel bir ayırımdan çok, kabaca da olsa, madenler, inşaatlar, toprak ve fabrikalar şeklinde bir *çalışma alanları* şeklindedir. Genel ekonomik yapı içinde emek arzının bir envanteri çıkartılmaya çalışılarak, emek arzının kaynakları da dikkate alınacaktır. Hangi sosyal grupların emek arzına katkıda bulunduğu ve kaynaklık ettiği incelenecektir.

Buna göre bir tasnif yapılacak olursa;

-Tarımda ücret karşılığı çalışanlar

-İnşaatlarda ücret karşılığı çalışanlar

-Madenlerde ücret karşılığı çalışanlar

-Fabrikalarda veya atölyelerde ücret karşılığı çalışanlar⁴,

-Yabancı Sermaye Yatırımlarında ücret karşılığı çalışanlar –
Demiryolları, limanlar v.b.

Kalifiye olmayan bir iş yeteneği ile uzmanlık arasında yer alan tüm emek kesimleri, herhangi bir işte, ücret karşılığı çalışıyor olmak koşuluyla yukarıdaki ayırımı dahildir. Sadece devlette memur olarak çalışanlar ve özel şirketlerde büro işlerinde çalışanlar ile imalat sektöründe kendisi de bir işçi gibi emeğini sarfetmesine rağmen, bir üretim aracının mülkiyetine sahip olan ve devletçe esnaf olarak değerlendirilenler dahil değildir.

İmalat sektöründe hakim olan faktörün lonca örgütlenmesi olduğu ve bunlara bağlı olarak çalışanların çıraklık, kalfalık ve ustalık gibi bir süreç içinde, belirli yöntemlere bağlı olarak bir müddet sonra zanaat sahibi sayıldıkları için, toplam emek içerisinde, kendi adlarına çalıştıkları söylenebilir. Bunlarda esnaflık sınırları içinde değerlendirilip çalışmanın alanı dışında bırakılmıştır. Tek istisnası, bu esnaf örgütlerinin dönem dönem, geçici veya artık devamlı denebilecek şekilde, devletin emek eksikliğini gidermek amacıyla yaptığı talepler doğrultusunda, fabrika vs. gibi çalışma alanlarında, günlük ücret karşılığı olarak çalışmalardır. Yine zanaatkar olarak değerlendirilmelerine rağmen, maden, inşaat ve fabrikalarda usta, ustabaşı gibi sıfatlarla çalışanlar ise yukarıdaki ayırımı dahildir.

Devlet memurlarını dışarıda tutmamızın nedeni, onların, klasik tasnife göre, askerî ve sivil bürokrasinin bir parçası olmalarından, sayıları az da olsa

---

⁴ Makal, s. 153-154.

özel şirketler de büro işlerinde çalışanların ise belirlenmelerinin ve değerlendirilmelerinin güçlüğünden kaynaklanmaktadır.

Grevler, emeğin tepki ve talepleri bağlamında incelenmesi gerekli bir konu olarak görünmekle beraber, 19. yüzyılın sonlarına doğru grevlerin nedenleri ve sosyalist hareketle olan ilgisi, bunların, özellikle 1908 sonrası gerçekleşenlerle birlikte değerlendirilmesi gerekliliğini taşımaktadır. Bu konudaki bir başka unsur ise Tatil-i Eşgal Yasası'dır. Bu yasa ile ilgili olarak ta, grevler ve grevlerin yasallığı konusunda farklı ve birbirine tamamiyle zıt değerlendirmeler söz konusudur. Siyasi, hukuki ve ekonomik faktörlerin iç içe geçtiği bir durumda, tüm bu değerlendirilmeler için çalışmanın hacmi yetersiz kalmaktadır. Bu nedenlerle grevler veya işbirakmalar genel hatlarıyla ele alınacaktır.

Çalışmanın alanına 'sanayileşme' de girmemektedir. Sanayileşmenin emek arzına veya işçileşmeye etkisi değil, fakat sanayileşmenin bir sonucu olarak makineye dayalı üretim yapılan çalışma alanlarında ücret karşılığı çalışanların durumu incelenecektir.

Osmanlı Devleti'nde loncalar dışındaki bir emeğin varlığını, bu emeğin yaşam ve çalışma koşulları ile yapısı, devletin istihdam ettiği emek bağlamında incelenirken, bir tarih laboratuvarı kurma şansı veren belgelerden yararlanılmıştır. Belirli bir kavramsal çerçeve özellikle tercih edilmemiştir. Bunun yerine, emeğe dair günlük olayları yansıtan belgelerin dilinden yararlanmak istenmiştir.

Kullanılan kaynakların çoğunluğunu belgeler oluşturmaktadır. Çalışmanın konsepti gereği atıf yapılan arşiv belgeleri daha çok devletin istihdam ettiği emekle ilgili günlük olayları yansıtmaktadır. Her ne kadar çalışmanın başlık ve bölümleriyle ilgili belgelerimiz, tarihin bir döneminde, herhangi bir sorun çıktığında oluşmuş bilgileri yansıtmakta ise de, şimdiye kadar yapılmış araştırma ve araştırmacıların, yaklaşımlarından da yararlanarak, değerlendirmeler de geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu tez, hazırlandığı dönemde,

alanında yapılan ve henüz yayınlanan yeni çalışmaların kuramsal yaklaşımları bir yana, sonuçlarından da yararlanma şansına sahip olmuştur. Bu yayınlar tezin seyrine katkıda bulunmuş, kimi tartışmaların ve değerlendirmelerin ana fikri onlar sayesinde şekillenmiş, kimilerinden de özenle kaçınılması yeğlenmiştir.

İktisat Teorisi, İktisat Tarihi ve Çalışma Ekonomisi'nin kesiştiği bir alanda çalışılırken, kavram kargaşasına yol açmamak ve yukarıdaki alanlarda teorik ve tarihsel bir anakronizme düşmemek için, kullandığımız kelimelerin ifade ettiği anlamların verilmesi hedeflenmiştir. Farklı bilim dallarının, çalışılan konu ile ilgili kuramsal yaklaşımlarının kavramlarını ödünç alarak o kavramları deforme etmektense, mümkün karşılıkları verilen aşağıdaki betimlemeler tercih edilmiştir. Bunların seçiminde konunun kastettiğinden başkaca çağırışlar yapmasının önüne geçilmek istenmesi etkili olmuştur.

Ücretli/ler yerine; ücret karşılığı çalışanlar; bazen sadece vergi muafiyeti karşılığı, genellikle her iki durum için kullanılmıştır.

İşçi yerine; bir ücret karşılığı çalışan, bazen de kaçınılmaz olarak *işçi, işçi sınıfı* yerine de *işçi kesimi* kullanılmıştır,

Osmanlı Devleti'nde de *işçi* kelimesinin kullanımı çok öncelere gitse de 19. yüzyıla kadar yaygın bir kullanımı olmamış ve bir ücret karşılığı çalışanlar için, bazen yaptıkları işten de esinlenilerek, amele, rençber, ırgat, emekçi, ecir, gündelikçi, orakçı ve yapılan işi de tanımlayan diğer tabirler kullanılmıştır. Bunların içinde en çok kullanılanı ise *amele* olmuştur⁵. Yapılacak iş nitelik kazandıkça *amelenin* yanında *ustalardan* da bahsedilmektedir.

Bazı yazarlar, madenlerde mevsimlik ama bir ücret karşılığı çalışanlar için *köylü-işçi, çiftçi-madenci* gibi terimler kullanarak, günümüz işçi anlayışı ile farkı ifade etmeye çalışmaktadırlar⁶. Sınıf teriminde de benzer bir durum söz konusudur. “Berkes, *sınıf* kavramının bugün ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sahip olduğu içerikleri şöyle karşılaştırmaktadır: “Biz bu gün sınıf sözcüğünü

⁵ Makal, s. 165.

⁶ Makal, s. 166

Avrupa dillerindeki *class* karşılığı kullanıyoruz. Genel olarak bu sözcük, hem Arapçada hem Türkçede bu anlama gelir. Ama Osmanlılarda bu sözcüğün bir de teknik anlamı vardı. Bu anlamda *sınıf*, *class* demek değil, *lonca* demektir.” Osmanlı İmparatorluğu’nda bu kavram karşılığında, daha çok, tabaka sözcüğü kullanılmaktaydı: *Aşağı tabaka*, *yukarı tabaka* gibi⁷. Dolayısıyla işgücünün bir kısmının olsun “belirgin bir sınıf niteliği kazanmadığı bir toplumda”⁸ bir işçi kesiminden bahsetmek imkansızdır.

“Ancak, her ne kadar Osmanlı düzeni, toplumsal tabakaları ya da sınıfları düzenin uyumlu organları biçimine dönüştürerek sınıf olmaktan alıkoymaya çalışıyorsa da, bu düzende, toplumsal sınıflar bulunmaktaydı. Akdağ, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bu sınıfları, devlet tarafından toplum içerisinde oynamaları gereken rollere göre biçimlendikleri için; “toplumsal sınıflar” yerine, “işlevsel sınıflar” olarak nitelendirmektedir.”⁹

Çalışma hayatına ve emeğin çeşitli kategorilerine dönük olarak yapılan çalışmalarda, kullanılan kavramlara, zaman zaman olguları ifade etmenin ötesinde çeşitli anlamlar da yüklenmiştir. Bu eğilimin tehlikesi tarihi, olguları değerlendirirken farklı tarihi süreçleri dikkate almamak, bu günü geçmişe taşımak, değerlendirmeler yaparken siyasal endişeleri de yansıtmak olmuştur.

Bazı belgelerdeki olaylardan, Osmanlı’daki işgücünün sınıflandırılmasına dönük olarak yararlanmak olası gözükmektedir. Bu belgelerden birinde *amele* olarak anılan bir grubun, kendilerine *ırgat* denilmesini kabul etmedikleri ve sorumluluklarının da ona göre belirlenmesi gerektiğini istedikleri anlaşılmaktadır. Tüfekçi amelesi adıyla anılan bu grup, İzmir Naibi’ne ilettikleri şikayetlerinde kendilerinin *ırgat* olmadıklarını söylemektedirler. Bu şikayete konu olan olay şöyle gerçekleşmiştir: İzmir’e *ırgatbaşı* olarak tayin olunduklarını söyleyen iki kişi, bu tüfekçi amelesinden aidat istemektedirler. Defterdar tarafından yapılan kontrolde adı geçen kişilerin

⁷ Makal, s. 167.

⁸ Makal, s. 168.

⁹ Makal, s. 173.

ırgatbaşı olarak tayin olundukları ve beratlarının verildiği ‘defter’e kaydedilmiştir. Ancak verilen beratta aidat konusuna ilişkin olarak bir kayıt bulunmamaktadır. Tüfekçi amelesi ise, şimdiye kadar ırgat sayılmadıklarını, böyle bir aidatın da talep edilmediğini ayrıca kendilerinin bunu ödeme gücüne sahip olmayan, rahatsız, düşkün ve ancak iyi günlerinde 7-8 akçeye çalışan fakir kişiler olduklarını iddia ederler. Kendilerine bir berat verilmesini talep ederler. Sonuç olarak, söz konusu ırgatbaşılardan uygun olmayan bir şekilde davranmamaları istenerek, uyarılırlar¹⁰.

Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi, fabrikalarda çalışan işçiler için hazırlanacak bir nizamname için yaptığı değerlendirmede, fabrikalarda çalışan işçilerin geçimlerini ancak ücretleri karşılığında sağladıkları, bu nedenle resmi işlemlerde düşük masraf alınmasını önermektedir. İfadelerin sadeleştirilmiş şekli şöyledir¹¹.

“İşçi sınıfı kol gücüyle geçimlik ücretlerini temin eden, fakir ve ihtiyaç sahiplerinden meydana geldiğinden korunmaları ve gözetilmeleri gerekir. Bu nedenle çalışacakları yerlerde vermeleri gereken kefalet ve senetleri için sadece 10 paralık pulun kabul edilmesi ve kefilleri onaylanırken mahalle imam ve muhtarları tarafından 5 kuruştan fazla ücret alınmaması gerekir.”

Amele ve esnaf kelimeleri de birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Bu anlamda küçük esnafında amele grubundan sayıldığı gibi bir sonuç çıkarmak olası gözükmemektedir. Deniz amelesini denilen kömür hamalları bunu düşündürmektedir. Önceki yüzyıllarda da kullanılan işlemek tabiri, iş işleyenlere; işçi, amele, ırgat denilmesinin yanında, küçük ölçekli veya kendi

---

¹⁰ C. İktisat, 1063.

¹¹ “...amele sınıfı say ı destiyle akvat yevmiyelerini tedarik eden aceze ve muhtaciyn takımından oldukları cihetle izhar ı ceht şayan ı hamiyet ve sahabet bulduklarında kefalet ve tasdiki mutazammın olarak yedlerinden alınacak senedlere onar paralık yul pıdırılmakla iktifa olunması ve kefilleri tezkiye ve tasdik ettirilir iken mahale eimme ve muhtarını taraflarından nüfus ı muamelatda olduğu gibi beş guruşdan ziyade ücret aldırılmaması ...” İ. Hususi, 47/Ş1310.

adına benzeri işler yapan esnafa da amele denmesine neden olmuş olabilir¹². Amele, müstahdem ve benzeri anlamlarda da kullanılmaktadır¹³.

Yukarıdaki konu, yöntem ve dönem sınırlamaları da dikkate alındığında çalışmanın bölümleri aşağıdaki gibi oluşmaktadır:

Birinci Bölüm'de, Osmanlı Devleti'nde nüfus ve nüfus hareketlerine, emek arzının oluşumu bağlamında kısaca değinilerek, özellikle emeğin mobilitesine dair bilgi verilmeye çalışılmıştır. Yine aynı bölümde göçmenler, köleler, yabancı işçiler, askerler ve mahkumlar, zanaatkar işçiler, kadın ve çocuklar gibi Osmanlı Devleti'nde emek arzını oluşturan unsurların çalışma yaşamlarından örnekler verilerek incelenmektedir.

İkinci Bölüm'de, Osmanlı ekonomisinde emeğin devlet tarafından istihdam edildiği alanlara değinilecektir. Tarım, madenler, inşaatlar ve imalat sektöründeki yapılardan ziyade bu alanlarda istihdam edilenler incelenecektir. İstihdam-tedarik yöntemleri, angarya ve gönüllü çalışma gibi konular ile emek arzının kıt olduğu bir ekonomide devletin çabalarına da değinilmektedir. Bu bölüm, emeğin oluşumunu belirleyen unsurların dini ve etnik özellikleri ile sona ermektedir.

Üçüncü Bölüm'de, sosyal güvenlik-yardımlar, çalışma yaşamının koşulları ve organizasyonu, çalışanların sorunları ve yasal düzenlemeler hakkında, sistemin işleyişine dair ipuçları taşıyan örnek ve yaklaşımlar birlikte değerlendirilmiştir.

Dördüncü Bölüm'de ise ücretlerin belirlenmesi, ücret artış yöntemleri ve karşılıkları ile ücret ödemelerinde yaşanan sorunlar konu edilecektir.

---

¹² İ. Dahiliye, 95442, 95443.

¹³ Tfr. I.Kv., 208/20714.

II. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE NÜFUS VE EMEK ARZI

A. Osmanlı Devleti'nde Nüfus

Yapılan tahrir ya da tapu sayım çalışmalarına göre, Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Anadolu topraklarında 14. ve 15. yüzyıllarda, düşük nüfus yoğunluğuna sahip olduğu anlaşılmaktadır. 16. yüzyılda, Osmanlı topraklarında ciddi bir nüfus artışının olduğu, bugün bütün araştırmacılarla kabul edilen bir gerçektir¹⁴. 17. yüzyılda ise, diğer Akdeniz ülkelerindeki gibi, Osmanlı Devleti'nde sebepleri hala tartışma konusu olan, bir nüfus duraklamasının söz konusu olduğu tahmin edilmektedir. Yapılan araştırmaların yetersizliğinden dolayı, 18. yüzyıldaki nüfusu konusunda pek fazla bilgi sahibi olunamayan Osmanlı Devleti'nin, 19. yüzyılda geleneksel durağan nüfus yapısını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. 20. yüzyılın başlarında ise, Osmanlı Devleti'nde nüfusun arttığı bilinmektedir¹⁵.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yıkılışına dek, asırlar boyu yeterli nüfusa sahip olmamıştır. Nüfus-toprak oranı, Osmanlı Devleti ölçeğinde her zaman düşük kalmıştır. Bilindiği kadarıyla, devlet, modern devletler gibi nüfus arttırma ya da azaltma konusunda sosyal bir politikaya sahip değildi. Bu durum, devletin son yüzyılında da pek değişmiş değildir. Denilebilir ki, Osmanlı Devleti, asırlar boyunca durağan bir nüfus yapısına sahip olmuştur. Daha açık bir ifade ile, Osmanlı coğrafyasında genel olarak düşük bir nüfus artış eğilimi hakimdir. Aslına bakılırsa, imparatorluk çağında Osmanlı Devleti dışındaki Avrupalı devletler için de nüfus, sosyal politikalar içinde bir veri değişkendi.

Diğer tarafta, 19. yüzyılda Sanayi Devrimi'ne dayalı ciddi bir iktisadi büyüme sürecine giren Avrupalı ülkelerde hızlı bir nüfus artış eğilimi söz konusu idi. Bu yüzyılda Avrupalı sanayileşmiş ülkeleri Osmanlı Devleti'nden

¹⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Middle East* içinde, edited by M. A. Cook, London: University of London, 1970, ss. 163-171; aynı yazar, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt:10, 1954, ss.1-26.

¹⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994, ss. 135-137.

ayıran sadece bu artış eğilimi değildi; belki daha önemlisi, Avrupa'nın sanayileşmesini de dikkat çekici bir şekilde hızlandıran -sermaye hareketliliğine ek olarak- adına demokratik dinamizm diyebileceğimiz, nüfusun mobilizasyonu idi. Her çağda olduğu gibi 19. yüzyılda da Osmanlı Devleti, mali, zirai, ve ticaret-esnaflık yapısıyla gayet uyumlu olan geleneksel sosyal düzenini korumak amacıyla nüfusun seyyaliyeti konusunda Avrupalı ülkelerden farklı bir tutum sergilemiştir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda –sanayileşme girişimlerinin ciddi olarak başlatıldığı bir dönemde- dahi ülke içi nüfus hareketliliğine karşı tedbirli olduğu söylenebilir. Bunun sebebi son dönemde bile mali sistemin, geleneksel sosyal yapıyla ayrılamayacak ölçüde birbirlerine bağlı olması ya da geleneksel yapıdan bağımsız olarak hedefler tespit eden ve işleyen bir mali sistemin yokluğudur.

Bu durum şöyle izah edilebilir: Osmanlı nüfusunun büyük bir kısmı kırsal alanda yerleşikti. Dolayısıyla ekonominin temeli tarıma dayalıydı. Zirai üretimin örgütlenmesi, devletin işçilik anlayışıyla paralellik arz ediyordu. Bu örgütlenmenin temelini ise, çift-hane sistemi oluşturuyordu¹⁶. Bu sistem küçük zirai işlemecilik biçiminde tarımda geçimlik bir üretim tarzını gerektiriyordu. Devletin bu sistem üzerindeki ısrarı, işçilik anlayışının terk edilmeye başlandığı, tekellerin ve miri mübayaanın büyük ölçüde tasfiye edildiği ve zirai ürünlerin ticaretinin serbest bırakıldığı 19. yüzyılın ortalarında bile devam ediyordu¹⁷. Devletin bu sistem üzerindeki ısrarı, -sermaye kadar önemli temel bir üretim faktörü olan- emeğin kontrol altında tutulma hedefine dönük olduğu söylenebilir. Devletin aynı kontrol hedefinin, şehirdeki sınai, ticari ve esnaf birliklerini de kapsadığının altını çizmek gerekir. Bu husus, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren modern anlamda kurulan ziraat, maden ve sınai işletmelerinde gereksinim duyulan işçilerin, zirai, ticari ve esnaf tipi örgütlenmeleri bozmayacak şekilde, bu örgütlerden karşılamaya çalıştığı

¹⁶ Çift-hane sisteminin geniş bir açıklaması için, bkz. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu" **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)** içinde, 2. Baskı, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996, ss.31-66.

¹⁷ Osmanlı Devleti'nin İşçilik (Provisyonizm) anlayışı konusunda bkz. Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 2. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.

olgusuyla teyit edilebilir. Bu olguya örnek verilecek olursa; devletin kırsal alandan zirai veya madencilik sektöründe emek açığını kapatmak istediğinde, köylünün sabanını ve çiftini tamamen terk edip göç etmemesine dikkat etmesi önemli bir noktadır. Daha büyük ölçekli üretim alanlarında çalıştırmak için köylünün tarımsal alanları terk etmesine müsaade etmeyen devlet, bu uygulamasıyla, hem küçük zirai işletmecilik sistemini, hem de bu işletmeciliğin çekirdiğini oluşturan aile düzenini korumayı hedeflemiştir*.

Öte yandan emek açığı, şehir ve kasabalardan karşılanmak istendiğinde müracaat edilen kesimlerden biri de esnaflardı. Esnaflardan talep edilen emeğin, esnaflık faaliyetlerini tamamen aksatmayacak şekilde düzenlenmesi, devletin esnafların mesleklerini kaybederek işçi zümresi haline gelmesine engel olacak şekilde idi.

19. yüzyılda sanayileşme girişimlerini başlatan devlet, mümkün olduğu ölçüde varolan sosyal zümrelerin içinden -sadece bireysel menfaatleri uğruna faaliyet gösterecek- bir burjuva sınıfının değil, aynı zamanda, -modern anlamda emeğinden başka satacak bir şeyi olmayan ve emeğine yabancılaşmış- bir işçi sınıfının da doğmasını istemiyordu. Devlet bunun için girişimciliği kendisi üstlenmiş, işçilik konusunda ise sosyal zümrelerin pek çoğunun *mülksüzleşmeden* işçilik yapması için önlem almıştır. Devlet, bu hedefini yüzyılın üçüncü çeyreğine hatta sonuna kadar sürdürmüştür. Dolayısıyla denilebilir ki, 19. yüzyıl Osmanlı nüfusunda emeği oluşturan kesimler, çalışma ilişkileri açısından mülksüzleşmeden, yani mesleğini ve sosyal-zirai kökenini kaybetmeden işçilik yapan veya yaptırılan bir zümre olarak nitelenebilir.

19. yüzyıl Osmanlı coğrafyası nüfus hareketleri açısından da çeşitli özellikler arzeder. Bu hareketler içinde taşradan büyük şehirlere yaşamak ya da yerleşmek için yapılan göçler yanında, mevsimlik ya da geçici işçilik için

---

* İşgücü kompozisyonu büyük ölçüde erkek nüfusundan meydana geldiğinden ve aile reislerinin başka yerlere zorunlu ya da gönüllü çalışmaya gittiğinden, ailelerin parçalanma ihtimali ortaya çıkmış; devlet bunun önüne geçmek için tedbirler almıştı.

mekan değiştirmek Osmanlıdaki nüfus hareketlerinin anlaşılmasında ipuçları verir.

Bilindiği gibi, demiryollarının geçtiği bölgelerdeki ekonomik şartlar değiştiğinde, bu bölgeler yeni iş olanakları açısından önemli göçlere sahne olmuştur. Söz gelişi, Adapazarı'nda patates, Eskişehir'de arpa tarımının gelişmesi nedeniyle ülkenin diğer bölgelerinden buralara bir göç yaşanmaya bařlamıřtı¹⁸.

Demiryolları yatırımları büyük ölçüde mevsimlik işçi çekmiştir. Yarı-köylü niteliği taşıyan bu işçilerin sayısı, demiryolu yatırımlarının artmasına koşut olarak giderek fazlalařmıřtır¹⁹.

Benzer bir gelişmede de, dünyada pamuğa olan talebin artmasıyla Adana'da yaşanmıştır. Bu talep pamuk üretiminin ve ücretlerin artmasına neden olmuştur. Bu üretim artışı nedeniyle Adana'ya, Maraş, Ayıntab [Gaziantep], Niğde, Kayseri, Sivas, Konya, Antakya ve Lazkiye gibi yerlerden işçi akınları meydana gelmiřtir²⁰.

İşçi göçlerini, işçilerin yaşadıkları bölgelerden, çalışmak için gittikleri yerlere göre iç ve dış hareketler olarak inceleme mümkündür. Doğudan ve özellikle Rize, Trabzon gibi bölgelerden, Kafkasya şehirlerindeki fabrikalarda, sanayi kuruluşlarında işçilik yapanlar ve biraz para biriktirdikten sonra geri dönerlerdir. Harput, Diyarbakır bölgelerinden de Ermeni ve Kürtlerin Amerikaya kadar göç ettikleri bilinmektedir. Karadeniz sahillerinde yaşayanlar Kafkasya'dan başka Romanya ve Bulgaristan'da balıkçılık yapmaya da giderlerdi. Sahil halkından yabancı vapur işletmelerinde çalışanlar da bulunmaktadır. Köyünde ekonomik şartları darlaşan veya daha yüksek ücretler ile çalışmak isteyenler, İstanbul ve İzmir gibi büyük ticaret şehirlerine

¹⁸ Hüseyin Avni şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul: Gözlem Yay., ty., s. 78.

¹⁹ Kurthan Fişek, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Doğan Yayınevi, Ankara: 1969, s. 41.

²⁰ şanda, ty., s. 68-69.

gidiyorlardı. Buralarda işçilikten başka, seyyar esnaflık, hammallık gibi işlerde de çalışmaktaydılar²¹.

İşçilik amacıyla şehirlere yapılan göçler şüphesiz beraberinde bir takım sosyal, ekonomik vb. sorunlar yanında, insan sağlığıyla ilgili sorunlar da beraberinde getirmekteydi. Büyük şehirlerde ve özellikle İstanbul'a çalışmaya gelen işçilerin sorunları arasında salgın hastalıklar da yer almaktadır. h. 1311 - m.1893 senesinde İstanbul'da yayılma tehlikesi gösteren kolera karşısında alınması gereken tedbirler arasında, kalabalık han ve bekar odalarında yaşayan işsiz amelelerin memleketlerine gönderilmesi de yer almaktadır. Bunun nedeni olarak buraların hastalıkların yayılma alanları olarak görülmesidir. Buralarda yaşayanların hepsi bütün bir gün çalışan "amele ve fukara sınıfı"ndan olduğundan, temizliğe vakit bulamayıp ihmal ettikleri düşünülmektedir. Aynı zamanda günlerin kısılmasıyla ve inşaat mevsimin de sona ermiş olduğu belirtilerek amelelerin çoğunun zaten işsiz olduğu belirtilmektedir. Bunların memleketlerine gönderilmeleri için birkaç vapur tahsisi ile tren biletlerinin de temin edileceği, tren gitmeyen yerlere ise, ücretsiz olarak diğer vasıtalarla gönderilmeleri gerekmektedir. Boşaltılan han ve bekar odalarının temizleninceye kadar karantinaya alınması da istenmektedir. Temiz hanlarda kalmakla beraber, memleketleri İstanbul'a yakın olan ameleden de istekli olanların yol masrafları verilecektir. Beşiktaş ve civarından şimdiye kadar 300 işsiz gönderilmiştir. Ancak kimi hanlardaki amelelerin işleri olduğundan, bunların başka bir yerde bulunan elli kadar odaya ikişer-üçer yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştır. Bu da yaklaşık olarak 100-150 amele yapmaktadır. Zaman zaman temizliklerinin de yapıldığı bu gibi yerlerin işleriyle Şehremaneti ile Zaptiye Nezareti ilgilenmekte, masraflar ise Dahiliye Nezareti tarafından karşılanmaktaydı²².

---

²¹ Şanda, ty., s. 94.

²² İ. Dahiliye, 9, 15 C 1311.

Büyük şehirler, şimdi olduğu gibi, Osmanlı Devleti döneminde de bir çekim merkeziydi²³. Kırsal hayatın zorlukları, biriken vergiler veya daha çok kazanmak isteği gibi nedenlerle yaşadıkları yerlerden toprağını bırakarak İstanbul'a çalışmaya gelenler belirlendikleri takdirde geri gönderilmekteydiler. İstanbul'da kaldıkları süre ne kadar uzun olursa olsun bu durum değişmemekteydi. Kastamonu'nun bir köyünde yaşadığı halde ailesini ve toprağını bırakarak İstanbul'a gelen ve Tersane-i Amire'de çalışan bir işçi, Kastamonu Mutasarrıflığı'ndan gelen bir yazı üzerine, bu durum kendisine açıklanarak geri gönderilmek istendiğinde, birikmiş aylıkları verildiği takdirde geri döneceğini ifade etmektedir.

Trabzon gibi taşra vilayet idareleri ise merkezi hükümet tarafından büyük şehirlere ve özellikle İstanbul'a göç konusunda ciddi olarak uyarılır ve çeşitli önlemlerin uygulaması istenirdi²⁴. Bölgelerindeki ulaşım imkanlarını kullanarak İstanbul'a gitmek isteyenler hakkında zaman zaman ikaz edilirdi. Onlardan istenen, liman vb. gibi noktaları kontrol altında tutmaları ve seyahat izni olmayan kimselere engel olmalarıydı. Görevlilerin ihmalleri belirlendiğinde cezalandırılacakları ifade edilirdi. Özellikle işsiz-güçsüz denilen kimselerin kaçak geçişlerine engel olunması istenmekteydi. Bunların İstanbul gibi büyük şehirlere gelmelerinin engellenmesi için ülke genelinde ziraat sandıkları kurulmuştur. Bu sandıklar aracılığıyla, geçim derdinin çözüleceği ve göçün engelleneceği düşünülmektedir. Herhangi bir şekilde İstanbul'a izinsiz gelenler olursa bunların kesinlikle geri gönderileceği de kararlaştırılmıştır. Bu kararlar, Trabzon ve Kastamonu gibi vilayetler ile, Bartın, Ereğli, İnebolu ve Giresun kazalarına da bildirilmiştir.

Taşradan İstanbul'a gelip belirli bir işte çalışmayanlar, devletin asker ihtiyacının karşılanması için bir kaynak olarak da görülmekteydiler²⁵. Bahriye Ordusu'na bağlı Birinci Alay ile Hassa ve Mansure-i Şahane alaylarının asker eksikleri bulunmaktaydı. Eksiklerin taşradan sağlanmasının, halk için yeni bir

²³ Islahat, 2/27A'dan iki önceki belgedir.

²⁴ Y.A.Hus. 309/174.

²⁵ Hatt-ı Hümayun, 20571.

sıkıntı doğurmasından endişe edilmektedir. Bu nedenler İstanbul'a geldiği halde, çalışmayanlar ile tezkeresiz çalışanlardan bu eksikliğin giderileceği ve bunların içinden sadece işe yarar olanları askere alınmak istenirse, tahminen üç dört bin asker bulunacağı düşünülmektedir. İstanbul'dan asker toplanması konusu Divan-ı Hümayun Kalemünde kayda geçmiş ve konunun tarafları olarak İhtisap Nazırı ile Bab-ı Seraskeri'ye bilgi verilmiştir.

Yer değiştirmelerle ilgili vergi, kayıpları ve benzeri endişeler ailelerin birleştirilmesi konusunda da yaşanmaktaydı²⁶. Prizren Kaymakamı'na yazılan bir belgeden, İstanbul'da, Tersane-i Amire'ye bağlı Tüfekhane'de çalışan bir işçinin, eşini İstanbul'a getirmek istediği görülmektedir. Verdiği dilekçe sonucunda buna izin verilemeyeceği ifade edilmiş ise de, bu durumun soruşturulması, Tophane-i Amire Müşirliği tarafından istenmektedir. Bu soruşturma, İstanbul'a gelmesi istenen kişinin yerleşik bulunduğu yerdeki yerel meclis tarafından, imam, muhtar ve gerekli görülen diğer kişilerden yararlanarak yapılmıştır. Sonuçta, eşinin yanına gidecek kişinin ziraat işleriyle ilgisi olmadığı, vergisinin de kocasının Prizren de bulunan kardeşi Osman tarafından ödeneceği taahhüt edildiği için İstanbul'a gitmesinde bir engel bulunmadığı yerel meclis tarafından bildirilmiştir. Farklı olaylarda, bu çeşit incelemelerin yapılması nüfus ve vergiye dair kuralların, zaruri bulunan hallerde aşıldığını göstermektedir. Tüm incelemeler ve kararın verilmesi 18 gün sürmüştür.

---

²⁶ A. Mkt., 98/80.

B. Osmanlı Devleti'nde Emek Arzı

Osmanlı ekonomisinde emek arzına kaynak oluşturan unsurları gruplar halinde tasnif etmek mümkün görünüyor. Bunları göçmenler, yabancı işçiler, askerler ve mahkumlar, zanaatkar işçiler, kadın ve çocuklar ile köleler olarak sayabiliriz. İşgücünün istihdamında etnik veya dini faktörlere ise bir sonraki bölümde değinilecektir.

1. Göçmen Emeği

Osmanlı ekonomisinde, diğer üretim faktörlerine oranla kıt olan emeğin ortaya çıkardığı problemlerin en önemlilerinden biri de ücretlerin nispi yüksekliğinin oluşturduğu baskıdır. Devletin emek piyasasına müdahalesi ile bu konuda aldığı tedbirler bu yönü ile anlamlıdır²⁷. Bütün tedbirlere rağmen ücretlerde oluşan yüksek rakamlar köy-kent, hatta bölgeler düzeyinde özellikle zirai üretim alanlarının ihtiyacı olan emek için göç olgusunu ortaya çıkarmıştır. Doğal şartlarda ağırlıklı olarak mevsimlik nitelikte görülen bu hareketler Osmanlı Devleti'nin 1770'lerden son dönemine kadar artan oranda yaşadığı geriye göçler nedeniyle yeni bir özellik kazanmıştır.

Kırım savaşı sonrasında ortaya çıkan göçler, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında da aynı yoğunlukta devam ederek, Osmanlı Devleti'nin nüfus yoğunluğu ve tarımsal üretim üzerinde önemli bir etkileri olmuştur. Osmanlı Devleti klasik dönemden beri değişmeyen "çifthane" sisteminin devamında ısrar etmiştir. Zanaatkar olanları hariç göçmenlerin kalanı için amaç, herbirine ziraat yapabileceği bir toprak parçası temin etmek olmuştur. Bazı eksikleri ile birlikte çalışılan dönem boyunca bu amaç gerçekleştirilebilmiştir. Dönem içinde bütün Anadolu sathında zirai alanlarda büyük bir artış ortaya çıkmıştır.

Devlet muhacirleri iskan mahallerine sevkederken zanaatkar olanları şehir ve kasabalarda iskan etmeye gayret etmiştir. Ayrıca geçimlerinin temini için bazı sanat işleri ile uğraşmalarını da sağlamaya çalışmıştır. Gelen

---

27 Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1986, s. 364.

muhacirler endüstride ve eğitimde yerli halka göre daha üstün durumdadırlar²⁸. Bu nedenle muhacirler içinde varolan vasıflı elemanların uygun alanlarda istihdamları mümkün olmuştur. Mesela Tersane-i Amire'de imalat ve inşaatlarında çalıştırılmak üzere Dersaadet'de bulunan nitelikli göçmenlerin istihdamı istenmiştir.

Bir tarım ekonomisine sahip olan Osmanlı Devleti'nde, faal nüfusunun çoğunluğu tarımsal üretimde çalışmaktadır. Bu özellik 19. yüzyıl ikinci yarısında da devam etmiştir. Çünkü bu dönemde yaşanan göçlerin etkisi bu yönde olmuş, savaşlar ile azalan nüfusu ikame eden göçmenlerin büyük bir kısmı tarımsal üretimde istihdam imkanı bulmuşlardır. Sadece 1877-1912 döneminde gelen 2 milyona yakın göçmenin büyük çoğunluğu tarımsal alanda istihdam edilmişlerdir.

Anadolu nüfusunda 1878-1883 dönemi içinde önemli bir değişim yaşanmıştır. Osmanlı-Rus Savaşının hemen öncesinde 12.500.000 olduğu tahmin edilen Anadolu nüfusu savaşın getirdiği kayıplar sebebi ile 1884 yılında (bu tarihe kadar gelen bir milyona yakın göçmene rağmen) 11.436.000'e düşmüştür. Göçlerle devam eden yükselme ile savaş öncesi nüfus miktarına ancak 1890'lı yıllarda ulaşılmıştır. Savaşla yaşanan nüfus azalması göçlerle giderilmiştir. Bu ise 1877 ve sonrası yıllarında Anadolu'da büyük bir nüfus değişimini ifade etmektedir. 1882'de başlatılan nüfus sayımı doğum ve ölüm oranları dikkate alınarak 1897 yılına kadar ileriye götürülmüştür. Ancak ortaya çıkan rakamların gerçek değişimi takip edemedikleri açıktır. Çünkü 1884 yılı için verilen rakamlar çok küçük değişimlerle 1893-1897 yılları için de verilmektedir. Halbuki 1882'den 1896 yılına kadar Osmanlı Devleti'ne gelen kayıtlı göçmenlerin sayısı 1 200 000'e ulaşmaktadır. Bu dönemde Osmanlı topraklarından dışarıya önemli oranda bir göç de henüz sözkonusu değildir. 1884 yılında 11.436.373 olduğu belirtilen Anadolu nüfusu (Edirne hariç, Halep Vilayetine bağlı olan Maraş ve Urfa dahil olarak) 1897 yılında 13.239.000'e

---

28 Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, University of California, Los Angeles, 1973, p. 230.

ulaşmıştır. Bu tarihler arasında Anadolu nüfusundaki artış % 11.5'dir. Buna göre Anadolu nüfusu devlet geneline göre % 4.2 daha yüksek bir nüfus artışı yaşamıştır²⁹.

Anadolu nüfusunda yaşanan değişim tarım yapılan arazi miktarında da yaşanmış olmalıdır. Çünkü gelen ve iskan edilen göçmenlere verilen ortalama 70-80-130 dönüm arasındaki arazi miktarı kısa bir süre içinde (1877-1896 yılları için) yaklaşık olarak 20 milyon dönümlük toplam bir alanın dağıtılması demektir. Bu tarihe kadar gelen muhacirlerin çok büyük bir kısmının boş olan devlet topraklarına iskan edildiği ve Osmanlı tarım işletmelerinin ortalama büyüklükleri dikkate alınarak yapılacak bir hesaplamada ise (ortalama olarak hane başına ziraat yapılan toplam arazinin 67 dönüm kadar olduğu (bölgesel farklılıklara rağmen) bunun yarısının nadasa bırakıldığı, her yıl tarım yapılan miktarın ise ortalama 31-33 dönüm olduğu gözönüne alınarak, yüzyıl sonuna kadar yaklaşık olarak 17.400.000 dönüm arazinin ziraate kazandırıldığı hesaplanabilir³⁰.

Yüzyılın üçüncü çeyreğinde çok yoğun olarak yaşanan sanayi ürünleri veya tarım ürünleri ağırlıklı sanayileşme çabaları, göçlerin de ortaya çıktığı bir döneme denk düşer. Ancak, göçler Batı'da olduğu gibi büyük emekçi kitlelerinin ortaya çıkmasına imkan verecek bir ortamın oluşmasını kolaylaştırmışken, gelişme bu yönde olmamış, göçmenlerin büyük çoğunluğu tarımsal üretime kaydırılmıştır.

Oldukça yoğun yaşanan göçler nedeniyle, güç bir durumda kalan devlet, klasik tercihleri yönünde bir uygulama gerçekleştirerek göçmenlerin tarımsal üretime katılmasını tercih etmiştir. Böylece tarımsal yapıda varolan emek açığını kapatmaya çalışmış, aynı zamanda yeni vergi birimleri de oluşmasını teşvik etmiştir. Büyük bir oranda yaşanan bu göçlerin tarımda ki emek açığıyla

---

29 Bkz: Gülfettin Çelik, *Sosyo-Ekonomik Sonuçları İle Osmanlı Türkiye'sine Göçler (1877-1912)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul: 1997, s. 178-180.

³⁰ Çelik, a.e, s. 126.

birlikte, diğer iş kollarında da emek arzına kaynaklık ettiği düşünölebilir. Böylece hem klasik dönemden beri varolan küçük aile işletmeleri (çift hane sistemi) uygulamasının devamını temin etmiş, hem de gerektiğinde kullanmak üzere hazır emek temin etmiştir.

2. Yabancı İşçiler

19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin başlattığı ikinci sanayileşme hamlesinin 18. yüzyılın ilk yarısındaki ilk hamleye nispetle daha geniş çapta ve bu nedenle çok daha fazla beşeri ve tabii kaynak kullanımını gerektirmiş olduğu bir gerçektir. Emek istihdamındaki gelişmeleri de bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Genel olarak emek arzının düşüklüğü, özel olarak ta modern anlamda nitelikli emek yetersizliği, 19. yüzyılda devletin üzerinde ciddi olarak durduğu önemli sorunlarından biriydi. Devletin göz kamaştırıcı sanayi, tekstil ve madencilik yatırımlarında makina ve alet ve edavat kullanımına eşlik edecek, nitelikli emek gücüne olan ihtiyacı, sadece kendi emek stokuyla karşılanamayacağından, sanayileşmiş ölkelerde bulunan tecrübeli ve nitelikli emekten faydalanma yoluna gidilmiştir.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki 19. yüzyılda Osmanlı ölkesine gelen bu emek gücünün bütünüyle nitelikli olmadığını, ölkedeki iş gücü arzının düşük olmasından dolayı niteliksiz emeğin de ölkede topraklarında istihdam imkanını bulduğunun altını çizmek gerekir. Osmanlı topraklarına nitelikli emek ihraç eden ölkelerin başında Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve Belçika gelmekteydi. Başlıca kullanıldıkları alanlar tersane ve madenler olmuştur. İngiliz işçiler özellikle tersane'de tamir edilecek savaş gemilerinde çalışmaktaydılar³¹. 19. yüzyılın başlarında İstanbul'a gelen 40'tan fazla Fransız amelesi top dökümü, tüfek imalatı ve benzeri sahalarda çalışacaklardı; imtihan edilerek harp aletleri imalatında çalışabilecek olanların istihdam edilmeleri ve sonuçlar belli olana kadar da zahire fiyat ve miktarları için, daha önce de

³¹ İ. Bahriye, 2.

yapılanlara göre, Veznedarbaşı tarafından, elçileri aracılığıyla 2000 kuruş verilecekti. Bu işlemleri Başmuhasebe takip etmekte ve masraflar Hazine-i Amire'den ödenmekteydi³².

Fransız ve Avusturyalı işçiler iyi ücretler ile devlet ve özel işletmelerde çalışmışlardır. Bu ülkelerden gelen işçiler, istihdam edildikleri yatırım alanlarına göre, düz işçi, kalfa, usta, ustabaşı olabildikleri gibi herhangi zanaat dalında da meslek sahibi olabiliyorlardı.

Osmanlı Devleti, ihtiyaç duyduğu ve çeşitli alanlarda çalıştırmak üzere planladığı emek miktarını, işçilerle doğrudan sözleşme yoluyla değil, daha ziyade işçilerin tabi oldukları hükümetlerle öncelikle özel anlaşmalar yaparak temin ediyordu. Yani devlet öncelikle ve ilke olarak yabancı hükümet temsilcileriyle temas edip, gereken emek miktarı, niteliği ve muhtemel ücreti konusunda anlaşma sağlar ve sözleşme yapardı. Yabancı işçilerle yapılacak sözleşme bundan sonra gelirdi. Şüphesiz tabi olduğu devletin anlaşmasına bakmadan da doğrudan emek arzında bulunan yabancı işçilere de rastlanmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin, ihtiyaç duyduğu nitelikli emek konusunda Avrupa genelinde ilgili organları kanalıyla araştırmalar yaptırdığı, raporlar hazırlattığı ve bunlara göre yabancı işçi talebi için girişimlerde bulunduğu söylenebilir. Devletin ihtiyaç duyulan yabancı işçilerin bulunması konusunda gösterdiği bu tutumun önemi, yurt dışındaki elçilere yükledikleri görevler sayesinde daha iyi anlaşılabilir³³. Maliye Nazırı'na yazılan bir yazıdan, madenlerde çalıştırılmak üzere Avusturya'dan işçilerin alınması konusunu Osmanlı Devleti'nin Viyana elçisinin takip ettiği anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin yaptığı sözleşmeler gereği yabancı işçilerin Osmanlı ülkesinde çalışma süreleri geçici ve sürekli olabiliyordu. Madenlerde

---

³² C. Hariciye, 17483.

³³ A. Mkt., 20/1; A. Dvn., 11/56.

çalışan işçilerin nitelikli işçi olması gerektiğinden³⁴ daha önce deyinildiği gibi, yabancı ülkelerden usta ve işçiler getirilirdi. Bu işçiler bir sözleşmeye bağlı olarak bir kaç sene çalışırlar, sözleşmeleri sona erdiğinde uzatılmaz ise, ülkelerine geri dönerlerdi. Söz gelişi, Ereğli Kömür madenlerinde de çalıştırılmak üzere Londra'dan 10 madenci getirilmişti. Bu işçilerin yol ve diğer masrafları Şehbender tarafından karşılanmıştı. Ancak daha sonra bu masraf Ereğli Kömür Şirketi tarafından ödenecekti. Toplam masrafı 50 000 kuruşa ulaşmaktaydı. Sadece 10 işçi için ödenecek bu tutar yabancı işçi çalıştırmanın maliyeti hakkında bir fikir vermektedir. Bir başka örnek ise; 1852 senesi Mayıs ayında, Avusturya elçiliği tarafından İstanbul'a gönderilen bir yazıda, 1843 senesinde Osmanlı elçisi aracılığıyla 4 madenci zabiti³⁵ ve 10 madenci işçisi istendiğini ve bu işçilerin Avusturya Devleti tarafından gönderildiğinden bahsedilmektedir. Bu işçiler aylık ücret alacaklardır. Bu nedenle h.1259–m.1843 senesi Şaban-Ağustos/Eylül ayında, Avusturya Devleti ve Osmanlı elçisi arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre işçiler sözleşmeleri sona erip geri dönecekleri zaman Osmanlı Devleti bu işçilerin masraflarını karşılayacak ve işlerinde başarılı olmuşlar ise bir mükafatta verilecektir. Sözleşmeleri sona eren işçiler geri dönerler. Ancak 1849 senesinde içlerinden bir zabıt, sözleşmesi yenilenerek çalışmaya devam etmesi için bir dilekçe vermiştir. Bu dilekçe elçilik vasıtasıyla Avusturya Devleti'ne ulaştırılmış ve işçinin çalışma izni alınmıştır. Avusturya Devleti kabul ettiğini Hariciye Nezareti vasıtasıyla bildirmiştir. Bu durum göstermektedir ki, yabancı işçilerin bir kısmı ülkelere dönüşü geciktirmekte ve çalışmaya devam etmektedirler. Üç sene sonra Avusturya Devleti'nin bu konuyu takip ettiği ve sözkonusu durumu hatırlattığı görülmektedir³⁶.

Daha önce de değinildiği gibi ülke dışından getirilen işçilerin yol masrafları da Osmanlı Devleti tarafından karşılanmaktaydı. Yine Londra'dan

---

³⁴ İ. Meclis-i Vala, 8651.

³⁵ Bunlar, işçilerin idaresinden sorumlu işçibaşları olarak düşünülebilir. İşçilerin toplanmasında 'elçibaşı' denilen araçlar kullanılmaktaydı, Şanda, 1935, s. 9.

³⁶ A. Dvn. Dve., 15/12; İ. Meclis-İ Vala 8651.

getirilen ve Ereğli Kömür Madenleri'nde çalıştırılacak olan on madenci için 439 sterlin'in (50 bin kuruş) nereden ödeneceğinin Meclis-i Vala'dan sorulmasıyla, bu miktarın Kömür Kumpanyası tarafından ödenmesi uygun bulunmuştur³⁷.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sanayileşme hamlesinde rol alan yabancı işçilerin genel olarak Osmanlı ekonomisinde çalışmaktan ötürü memnun olduklarını, diğer bir deyişle Osmanlı topraklarında çalışan işçilerin, - arşiv belgelerinden bunların pek fazla bir sorun çıkarmadıkları gözlemine dayanarak- sağlık, ücret ve yaşam koşulları açısından pek ciddi bir sıkıntı çekmediklerini söylemek mümkündür. Arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla yabancı işçilerin şikayetçi oldukları en önemli konu ücretlerini alma konusunda kimi zamanlar yaşanan gecikmelerdi. Bununla birlikte yabancı işçilerin bu konuda Osmanlı Devleti'ne karşı yalnız kalmadıklarını; tâbi oldukları devletlerin elçilikleri aracılığıyla çeşitli girişimlerde bulduklarını ve netice aldıklarını belirtmek gerekir. Söz gelişi, h.1264 Şaban ve Ramazan – m.1848 Temmuz ve Ağustos aylarında³⁸, Zeytinburnu Fabrika-i Hümayunu'nda sözleşmeli olarak çalışan Avusturyalı işçilerin toplam dört aylık ücretleri biriktiğinden, bir kısmının Maliye Hazinesi'nden ödenmesi istenmişti. Elçilikleri de bu işçiler için, en azından yirmi bin kuruşun ödenmesini talep etmekteydiler. Aynı zamanda, gecikmelerin uzaması halinde işçilerin fabrikaya bir zarar vermesinden de endişe edilmişti. Bu endişenin yanında bir de, sadece bu işçilere ücretlerinin ödenip, diğer yerli ve yabancı işçilere ücretlerinin verilmemesinin uygun olmayacağı da değerlendirilmişti.

Öte yanda Osmanlı Devleti yöneticilerinin, yabancı işçilerin ücretlerinin ödenmesi konusunda -yerli işçilerin ücretlerini ödeme konusunda gösterdikleri özenden -daha fazla özen gösterdiğinin altı çizilmelidir³⁹. Söz gelişi, bir defasında da Hereke Fabrikası'nda çalışan Avusturyalı işçilerin

---

³⁷ A. Dvn. Dve., 15/12.

³⁸ A. Mkt., 137/38; A. .Mkt., 137/86; A. Mkt., 142/99.

³⁹ A. .Mkt., 140/1.

ücretleri geciktiği için elçilikleri aracılığıyla ödenmesini sağlamaya çalışmışlardı.

Osmanlı Devleti yabancı işçilerden mümkün olduğu kadar en yüksek verimi almak konusunda günümüz tekniklerine benzer şekilde çeşitli ödül ve taltif yöntemleri de kullanmıştı. İşini iyi yapan ve verimli çalışan işçileri Osmanlı Devleti, tâbiyetine bakmaksızın ödüllendirmekteydi. Söz gelişi, Çuha fabrikasında çalışan bir Belçikalı ile, yine bir devlet fabrikasında çalışan bir İngiliz'e birer kıta murassa nişan verilmişti⁴⁰.

Yabancı işçilerin hesapları Osmanlı maliyesi içerisinde Başmuhasebe tarafından tutulmaktaydı. Ödemeler ise, hazine tarafından yapılmaktaydı. Mesela, Fransa'dan getirilen ve Levend Çiftliği'nde devlet hizmetinde çalışan bir tercüman ve on amele için aylık, 1230 kuruş maaş belirlenmişti. Bu maaşlar Baş muhase tarafından takip edilmekte ve ödemeler Hazine-i Amire'den yapılmaktaydı⁴¹.

19. yüzyılın ikinci yarısında verilen fabrika kurma izinlerinin hemen hepsinde, izin sahibinin usta, makinist, fen memuru gibi yabancı uzman-personel dışında, fabrikasında çalıştıracağı işçilerin Osmanlı tabiiyetinde olmaları gerekeceği belirtilmiştir. Bazı sözleşmelerde ise, çalışanların yabancılar da dahil olmak üzere, fes giymeleri şartı koşulmuştur⁴².

İşçi ve üretimde yeni yöntemlerin uygulanması için kalifiye işçi ihtiyacı yurtdışından da sağlanmaktadır. Bu nedenle Avusturya'dan sözleşmeli çalışacak madenci istenmesi kararlaştırılmış ve Avusturya'nın, Bosna'da inşa etmekte olduğu yolda çalıştırmak üzere yabancı ve cemiyetli işçiler sevk edileceğinden bunlara vize verilmesi için bir memurun tayin edilmesi Avusturyalılar

---

⁴⁰ C. Hariciye, 7795.

⁴¹ C. Hariciye, 3436.

⁴² A. Gündüz Ökçün, " XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme ss. 162-163.

tarafından istenmiştir. Mutasarrıflık ve Kosova Vilayeti arasında yapılan yazışma sonucunda bu istek hükümetce uygun görülmüştür⁴³.

Osmanlı Devleti topraklarından başka ülkelere çalışmak ve yerleşmek için gidenler olduğu gibi tersine bir akında sözkonusuydu⁴⁴. Prusya'dan gelmek isteyen birkaç yüz aile Osmanlı topraklarına yerleşmek istediklerini bir dilekçe ile Viyana elçiliğine bildirmişlerdir. Bu ve benzeri başvuruların kabul edilme şekil ve şartlarına dair bir nizamname Meclis-i Tanzimat tarafından hazırlanmış ve Meclis-i Vükela'da değerlendirildikten sonra uygulamaya konulmuştur. Bu nizamnamenin Hariciye Nezareti aracılığıyla elçiliklere bildirilmesi ve uygun görülen gazetelerde yayınlanması kabul edilmiştir. Buna göre talepleri kabul edilenlerin yerleşmeleri için uygun arazilerin görevliler tarafından belirlenmesi gerekmektedir. İlk çalışmaların Adana, İzmir, Bursa, Selanik, Tırhala, Yanya, Silistre ve Edirne eyaletlerinde yapılması yeterli bulunmuştur. Buralarda yapılacak incelemelerde öncelikle tarıma uygun boş araziler, ulaşım ve diğer imkanlarına göre belirlenecekti.

Tüm bunlara rağmen yabancı işçi çalıştırmak her zaman tercih edilmemektedir. Çeşitli nedenler ile bu işçiler en kısa zamanda yerli işçilerle yer değiştirmektedirler. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarında bu durum daha sıkça görülmeye başlamıştır. Bu bağlamda, Sırbistan'daki Demir Fabrikası'nda yabancı işçilerin çalışmasının sakıncalı görülmesinden sonra, Bosna'daki demir fabrikalarından seksen işçinin Sırbistan'a gönderilmesi konusu da Sırp Kapıkethüdası tarafından Bosna Valisi'ne sorulmaktadır⁴⁵. Aynı şekilde, fabrika kurma imtiyazları için yapılan sözleşmelerde de, işçilerin Osmanlı vatandaşlarından olması tercih edilmektedir.

1898 yılında, bir kauçuk fabrikası kurulması için yapılan bir başvuru üzerine hazırlanan onaltı maddelik sözleşme metninde de, fabrikada çalıştırılacak teknik ekibin dışındaki hademe ve işçilerin Osmanlı ülkesinden

---

⁴³ Tfr. 1. Kv., 128/12735.

⁴⁴ İ. Meclis-i Mahsus, 373, B 1273.

⁴⁵ A. Amd., 63/94.

olmaları kararlaştırılmıştı⁴⁶. Emek arzının düşüklüğüne rağmen bu gibi maddelerin gözetilmesi yerli işçilerin üretim tekniklerini öğrenerek nitelikli hale gelmeleri ve yabancı işçilere olan bağımlılığı engellemek ve yeni iş imkanlarından sadece Osmanlı işçisinin yararlanmasını sağlamak olabilir. Aynı zamanda işçiler arasında etnik veya dini farklılıklardan dolayı çıkabilecek anlaşmazlıkları da önlemeye dönük bir karar olarak değerlendirmek mümkündür.

3. Asker ve Mahkum Emeği

Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan ilk fabrikaların işçileri askerlerdi; keza Osmanlı ekonomisi yapı itibariyle emeğini satarak geçinen işçinin doğmasına imkan tanımamıştı⁴⁷. Bu eksiklik ise, çeşitli yöntemler kullanılarak giderilmeye çalışılmıştır. Bunlardan biri de, askerlerin çeşitli kesimlerinin, çeşitli işlerde çalıştırılmalarıdır. Osmanlı Devleti'nde askerler, inşaat, maden, tarım ve fabrika işlerinde çalıştırılmışlardır. Kapıkulu Acemi Ocağı askerlerinin ziraat, inşaat, yol-köprü ve küçük atölyelerde çalıştığı bilinmektedir. Bütün bu çalışmalar, devlete ait işyerlerinde gerçekleşmiştir. Özellikle bu işler arasında harp sanayiine dönük olmak üzere, tersane, tophane ve madenler önemli yer tutmaktadır⁴⁸.

Ordu mensuplarının çeşitli işlerde çalıştırılmalarının geçmişi, devşirme usulüyle acemi ocağına kaydedilenlerin, çiftliklerde, tarım işlerinde ve gemi inşaatlarında çalıştırılmalarına kadar uzanmaktadır. Askerler, istihdam edildikleri iş karşılığında bir ücret te almaktaydılar. Farklı şehirlere gönderilenler için bu ücretlerden başka, *yemeklik* adıyla bir ödeme de yapılırdı. Bir akçeden fazla yevmiyesi olanlara bir, bir akçe yevmiyesi olanlara iki akçe verilirdi. Bunlardan çalışamaz duruma gelenlerin bir miktar para ile emekli

⁴⁶ Adnan Giz, "Türkiye'de İlk Kauçuk Fabrikasını Kurma Teşebbüsü", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Sayı: 40, 1969, s. 15.

⁴⁷ Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye' sine İşçiler 1839-1950 içinde*, D. Quataert ve E.J. Zürcher (Der.), Çev. Cahide Ekiz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 28.

⁴⁸ Erol Çatma, *Asker İşçiler*, İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1998, s. 18.

edilmeleri II. Beyazıt zamanında kanunlaşmıştı. Daha sonraları emekli olanların yedibuçuk akçeye kadar emekli maaşı aldıkları da tespit edilmiştir⁴⁹. Acemi ocağında yetişenler daha sonra Yeniçeri ocağına katılıyorlardı.

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra da, Osmanlı ordusundaki askerler zaman zaman emek açığı nedeniyle istihdam edilmişlerdir. Fabrikalarda ücretli işçi yerine, asker çalıştırmak için yapılan teşebbüsler arasında imalat taburları ve gedikli sınıflarının oluşturulması yer almaktadır⁵⁰. Bu dönemden sonra genellikle askeri fabrikalar, limanlar, demiryolları yapımı, sanayi ve madenlerde asker emeğinden faydalanılmış, son zamanlarda da işçi taburları, sanayi alayları kurularak yedek askerlerin çalıştırılması sağlanmıştır⁵¹. Mevcut iki sanayi alayından birisi Tophane'de çalışmaktaydı. Bunların içinde sivil usta ve işçi olarak ta 400 kişi istihdam olunmaktaydı⁵².

19. yüzyılın sonlarında askerlerin, demiryollarında istihdam edilmesi dikkat çekicidir. Hicaz demiryolunun inşası sırasında, Şam ve Bağdat'ta bulunan ordulardan alınan erlerden 700 kişilik bir birlik kurulmuştu. Demiryolunda çalışan askerlerin, askerlik süreleri de üçte bir oranında azaltılmıştı. Demiryolunda çeşitli hizmetlerde çalışan asker sayısı 2000, aldıkları günlük ücret ise, işçi yevmiyesinin yarısı kadardı⁵³.

Kömür madenlerinin işletilmeye açılmasından sonra işçi sıkıntısı çekilmiş, yeterli sayıda olmasa da Karadağ, Hırvatistan ve Arnavutluk gibi yerlerden deneyimli işçi getirilmesine çalışılmıştı. Aynı şekilde madenlerin çeşitli ihtiyaçları için, zaman zaman yurtdışından da mühendis ve usta işçiler getirilmekteydi. Asker işçilerin kömür madenlerinde çalışmalarına dair farklı bilgiler bulunmasına rağmen, 19. yüzyılın ikinci yarısında, kömür madenlerinde çalışıyor oldukları söylenebilir. Ücretleri de diğer çalışanlara göre daha düşüktür. Asker işçilerin, işçi sıkıntısına bir çözüm olarak özellikle savaş

⁴⁹ Çatma, s. 22.

⁵⁰ Şub., 575-A/34-A.

⁵¹ Çatma, s. 27.

⁵² Çatma, s. 33.

⁵³ Erol Çatma, *Asker İşçiler*, İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1998, s. 38.

yıllarında, artan kömür ihtiyacı nedeniyle ek emek olarak istihdam edildikleri düşünülebilir. Kırım Savaşı yıllarında, 1854 ve 1856 yılları arasında çalışan askerler ile Dilaver Paşa Nizamnamesi⁵⁴ diye anılan düzenlemelerden sonra istihdam edilen asker işçiler arasında farklılıklar vardır. Önceki dönemde askerler memleketine bakılmaksızın madenlerde çalıştırılmışlar, ancak askerlik yasasının değişmesinden sonra, kıyılara yakın yerlerinde yaşayanların bahriye askeri olması şartı getirilmiş ve madenler de Bahriye Nazırlığı'na bağlanmıştır.

Asker işçilerin, yabancı ülkelerden gelen ve yurtiçinden diğer yöntemlerle istihdam edilen işçilere nispetle ülke içindeki ucuz emek arzını teşkil ettiklerini söylemek mümkündür. Hatta devletin ucuz maliyet ve kontrol edilebilir işçiler için askerlerin emeğinden faydalanma yoluna gittiğini söylemek mümkündür. Aldıkları düşük ücret ve emir altında olmaları nedeniyle, devlet, asker emeğine müracaat etmekteydi.

Öte yandan Osmanlı tarihi boyunca askerlerin, askerlik hizmeti dışında devletin öngördüğü sahalarda çalıştırılabilmiş olmaları da hatırlanacak olursa, devletin, 19. yüzyılda askerlerin emeğinden özellikle askeri yatırım alanlarında faydalanmak konusunda tecrübeli olduğu düşünülebilir.

Diğer işçilerle birlikte, söz gelişi madenlerde istihdam edilen askerlerin çeşitli problemleri olmuştu. Kolayca tahmin edilebileceği gibi, askerler zaman zaman ücretlerini alamamaktaydılar. Çalışma ve yaşama şartlarının elverişsizliğinden firarlar da yaşanmaktaydı.

Askerlerin, ücretli işçiler kadar iyi çalışmadıkları konusu da, çeşitli tartışmalara neden olmaktadır. Ancak hazineden ödenen işçi ücretlerinin çok yüksek olması nedeniyle, askerlerin çalışmaya alıştırmaları ve ücretli işçilerin yerini kısa zaman içinde almaları düşünülmektedir. Bahriye Nazırı tarafından İmalat Komisyonu'na yazılan bir yazıda, bu konunun imalat ve fabrika komisyonlarında tartışılarak bir karar verilmesi istenmektedir. Tersane ve

---

⁵⁴ Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri*, 2. b., Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1991, ss. 287-288.

Tophane fabrikalarında işçi olarak sadece asker kullanılmayacağını farkında olan idare, çalıştırılan sivil işçiler ve çalışma düzenleriyle ilgili bir nizamname hazırlanmasını kararlaştırmıştı. Bu nizamnamenin emeklilik, yabancı işçiler, devamlı ve geçici işçiler, çalışma ve işyeri disiplini, işçilerin eğitimi gibi konularda çeşitli maddeleri bulunacaktı. Devlet fabrikalarında çalışan işçiler için hazırlanan nizamnamenin değerlendirilmesinde, yaşanan işçi sıkıntısından bahsedilmiş ve askerlerin işçi olarak kullanılmasının sakıncaları belirtilmiştir. Askerlik süresi bittikten sonra kendine bir iş bulan veya kuranlar, tecrübeli olmaları nedeniyle işçi olarak geri çağırıldıklarında, bu teklifi genelde kabul etmemektedirler. Bu nedenle, sanayi taburlarında yetişenlerin, diğer işçilere oranla tercih edilmeleri ve bunların istihdam edilmeleri için bir çözüm aranmaktaydı⁵⁵.

Taşradan İstanbul'a gelip belirli bir işte çalışmayanlar⁵⁶, devletin asker ihtiyacının karşılanması için bir kaynak olarak da görülmekteydiler. Bahriye Ordusu'na bağlı Birinci Alay ile Hassa ve Mansure-i Şahane alaylarının asker eksikleri bulunduğu bir dönemde, eksiklerin taşradan sağlanmasının, halk için yeni bir sıkıntı doğurmasından endişe edilmekteydi. Bu nedenle İstanbul'a geldiği halde, çalışmayanlar ile tezkeresiz çalışanlardan bu eksikliğin giderileceği ve bunların içinden sadece işe yarar olanları askere alınmak istenirse, tahminen üç dört bin asker bulunacağı düşünülmekteydi. İstanbul'dan asker toplanması konusu Divan-ı Hümayun Kalemî'nde kayda geçmiş ve konunun tarafları olarak İhtisap Nazırı ile Bab-ı Seraskeri'ye bilgi verilmiştir.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin sanayileşme hareketi içinde faydalanılan emek kaynaklarından biri de çeşitli suçları nedeniyle farklı cezalar verilmiş mahkumların emeğiydi. Arşiv belgelerinde çeşitli işlerde istihdam edilmek üzere emeğinden faydalanılan mahkumlara dair hükümlere rastlanmaktadır⁵⁷. Söz gelişi, Siroz Sancağı'ndan, Rumeli Vilayeti Müfettişliği'ne yazılan bir yazıda, Siroz'da bir hastahane inşaatında çalıştırılan ve üçer seneye mahkum olmuş ve bu mahkumiyetin yarısından

⁵⁵ İ. Hususi, 47/Ş.1310.

⁵⁶ Hatt-ı Hümayun, 20571.

⁵⁷ Tfr. 1. Sl., 122/12172.

fazlasını çekmiş olan iki mahkumun kaçışından bahsedilmektedir. Bu mahkumlar nöbetçileri olan bir onbaşıyı kandırarak kaçan Vasil ve Andon isimlerinde iki gayrimüslimdir. Bir taşçı ustası çırağı da hırsızlık yapmış, ancak davacıların şikayetlerini geri almaları nedeniyle sadece dört ay boyunca prangaya vurularak istihdam edilmiştir⁵⁸.

4. Zanaatkar İşçiler

19. yüzyılda Osmanlı sanayileşme hareketi içinde, devletin ihtiyaç duyduğu emeği, kurumsal düzeyde en çok karşılamaya çalışan kesim esnaf örgütleriydi. Devlet, ihtiyaç duyduğu nitelikli ve niteliksiz işçi açığını neredeyse bütün esnaf örgütlerinden temin ederdi. Esnafın imparatorluğun neresinde olduğuna bakılmaksızın ihtiyaç duyulduğunda –cebri tedbirlere de başvurularak- emeğinden faydalanma yoluna gidilirdi. Söz gelişi askerlere fes imal ettirmek için Tunus'ta yetenekli ve işbilir ustalarla birlikte dokuyucu, boyacı ve terbiyeci işçiler olduğu duyulmuş ve bunların getirilmesi için bir hattı hümayun yayınlanmıştır. Bu amaçla Kaptan Paşa Divadarı Ali Bey memur edilmiş ve Tunus Beylerbeyi Hüseyin Paşa'ya da haber verilmişti⁵⁹. Devlet, esnaf/zanaatkar amelelerinin ya da işçilerinin temini konusunda mahalli idarecilerin yardımına başvuruyordu. Söz gelişi Tuna Nehri üzerinde, İsakçı mevkiinde yapılacak bir köprü için, eskiden olduğu gibi ücretleri inşaat emini tarafından ödenmek üzere, Başmuhasebe'de bulunan kayıt ve deftere göre, bazı kazalardan gerekli esnaf amelesinin, her kazanın ayan, voyvoda ve zabitanı aracılığı ile temin edilmesi ve istihdamları istenmekteydi⁶⁰.

19. yüzyılda modern anlamda kurulan askeri tesislerin yaşaması konusunda esnaf gruplarının dikkat çekici fedakarlıkta bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kurulan tesislerde istihdam edilecek emek arzının tedarikinden, çalıştırılan işçilerin ücretlerinin ödenmesine, işçi haklarının gözetilmesinden, bizzat çalışmaya kadar Osmanlı esnafı 19. yüzyıl Osmanlı

---

⁵⁸ A. Mkt., 203/13.

⁵⁹ H.H., 319/18748.

⁶⁰ C. Nafia, 932.

sanayileşmesinde ciddi bir rol oynamıştır. Devletin sanayileşme konusunda sözü edilen hususlar açısından, esnafa güvendiği ya da güven duymak zorunda olduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlı esnaf grupları, emek tedariki konusunda, gelirlerine bağlı olarak belli bir mükellefiyet altında idiler ve kazançlarına göre işçi tedarikine katkıda bulunuyorlardı. Osmanlı esnafı, mükellefiyetler gücünü aştığı anlarda, durumunun ıslah edilmesini devletten istiyordu. Söz gelişi, balıkçı ve tuzlayıcı esnafının bir dilekçesinde, bir kaç seneden beri, her gün Tersane-i Amire'ye gönderdikleri 40 amelenin, daha önce istenmediğini, aslında buna güçlerinin de yetmediğini ve böyle giderse perişan olacaklarını ve bu mükellefiyetten affedilmelerini talep ediyorlardı⁶¹. Konuyla Bahriye Nazırı'nın ilgilenmesi ve gerekli düzeni kurması istenmişti. Bu meselede, adı geçen esnaf, diğer esnaf gibi değerlendirilmeyip, bunların kazançlarının *tesadüfi* olduğu ve diğer esnafa örnek olmamak şartıyla 15 kişinin eksiltilmesi kararı veriliyordu. Bu karar, Başmuhasebe ve Tersane Hazinesi'ne ve adı geçen esnafa bildirilmişti. Bir başka örnekte ise, destgahcı esnafı, dükkanları yangında yanan bıçkıcı esnafı yerine, bıçkıcı esnafının bulduğu ve Tersane-i Amire'ye her gün gönderdiği iki amelenin ücretini her gün ianeten verip, ancak 9 sene sonra, bıçkıcıların dükkanlarına yerleştiği ve bu yardıma ihtiyaçları kalmadığı gerekçesiyle bu mükellefiyetten affedilmelerini istemişlerdir⁶².

Tarihsiz bir belgede ise⁶³, varilci esnafının Tersane-i Amire'ye vermekte oldukları işçi bedelinin 65 000 kuruş olduğu görülmektedir. Bu esnaf grubu da verdikleri dilekçede bu miktarı ödemeye güçlerinin yetmediğini söyleyerek, bu sorumluluktan muaf tutulmalarını istemişlerdir. Bu istek nedeniyle yapılan değerlendirmede esnafın göndermekte olduğu işçilere düşük ücret verilmediği ayrıca belirtilmektedir. Bütün esnaf grupları, Tersane ve Tophane'de çalışmak üzere işçi göndermek, göndermedikleri takdirde de bunların ücretleri için bir bedel ödemek konusunda sorumlu tutulmuşlardır.

⁶¹ C. Belediye, 6295.

⁶² C. Belediye, 6619.

⁶³ İ. Meclis-i Vala, 734.

Gönderdikleri işçilere ödenen ücret, yıllık olarak sorumlu tutuldukları miktardan düşülerek kalan kısmı her ay tahsil edilmektedir. Alınan para ise Tersane ve Tophane'nin çeşitli üretim noktalarında çalıştırılmaktadır. Meclis-i Muhasebe-i Maliye kararı neticesinde esnaf gruplarının ödemeleri gereken yıllık miktarlar kararlaştırılmaktadır. Varilci esnafının istekleri kabul edildiğinde, bu uygulamanın diğer esnaf için örnek olacağı düşünülmektedir. Oysa bütün esnaflar, daha önce alınan bir karar gereği işçi bedeli ödemektedirler. Bu bedelin alınmamasına karşılık, düzenlenmesi düşünülen ve esnaf ile yapılan alışverişlerde düşük fiyat verilmesini içeren bir uygulama yapılacak ise, hem işçi bedelinin alınması ve hem de düşük fiyat ödenmesinin uygun olmayacağı ifade edilmektedir. Bu nedenle esnafın isteklerine ya red cevabı verilmesi veya düşük fiyat vererek alışveriş yapılmaması şeklinde değerlendirilmektedir. Bu da göstermektedir ki, esnafın talepleri değerlendirilirken henüz karar aşamasında olan uygulamalar da göz önünde tutulmakta, verilecek kararların örnek oluşturabileceği belirtilmektedir.

Esnaf grupları, istihdam edilmek üzere gönderdikleri işçiler yeterli ücret alamadıklarında, ilgili resmi kuruluşa müracaat ederek zam almalarını talep edebiliyorlardı. Tophane Müşiri'ne yazılan bir yazıda, İstanbul ve bilad-ı selase çilingir ve kapı alatçı esnafının bir dilekçeyle bildirdikleri talep ve şikayetlerinden bahisle bu esnafın Tersane ve Tophane-i Amire'de çalışmak üzere aralarından gönderdikleri yirmi-otuz kadar işçinin ücretlerine zam yapılması talep edilmektedir⁶⁴. Esnaf gruplarının, gönderdikleri işçiler için devletten zam talep etmeleri yanında, devlet tarafından karşılanamayınca, bizzat bu zammı kendilerinin ödemek zorunda kalmaları da şaşırtıcı olmuyordu.

Esnaf grupları, ihtisap resmi ve diğer vergilerin dışında Tersane ve Tophane-i Amire Dökümhanesi için üzerlerine tarh ve tahmil olunan senelik onaltıbin kuruşu da ödemekteydiler. Bununla birlikte her gün gönderdikleri yirmi-otuz kadar ameleye ise, günlük altı kuruş ücret verilmekteydi. Belgelerdeki ifadelerden, esnafın bu ücreti alışılmıştan düşük olarak

---

⁶⁴ A. Mkt., 125/94.

niteledikleri ve eksik kısmı kendilerinin tamamladıkları anlaşılmaktadır. İstenilen zammın gerekçesi de, Tersane ve Tophane’de verilen bu günlük ücretin, piyasadaki ücretten düşük olmasıdır. En azından bu ücretlere zam yapılması istenmektedir. Bir başka örnek te çilingir esnafından verilebilir: İstanbul’da çalışan esnaf gruplarından olan çilingirler, Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire’ye her sene 16 000 kuruş ödemektedirler. Her gün de Tophane’ye 20 ile 30 arasında çalışmak üzere işçi göndermektedirler. Gönderilen işçiler günlük ücret olarak 6’şar kuruş almaktaydılar. Bu miktar alışlagelmiş piyasa ücretinden oldukça düşük olup, kalanı esnaf tarafından verilmektedir. Bu nedenle çalışmak üzere gönderilen işçilerin günlük ücretlerine zam yapılması istenmektedir. Esnafın h.1258 – m.1842-1843 yılında da benzer bir istekte bulunduğunu ve o yıla kadar 4.5 kuruş günlük ücret alan işçilere 60 para zam yapılarak, ücretlerinin 6 kuruşa çıktığı görülmektedir. Yeni istek te kabul edilmiş ve 1 kuruş zam yapılarak, işçilerin 7 kuruş zam alması kararlaştırılmıştır⁶⁵.

Aynı yıl doğramacı esnafı da Tophane-i Amire’ye gönderdiği işçilerine zam yapılmasını istemektedir⁶⁶. Daha önce 3 kuruş alan işçilere yapılan bir zam ile ücretleri 5 kuruşa yükseldiği halde, alınan ücret yeterli gelmediği için tekrar zam yapılmasını istemişlerdir. Zam isteği üzerine yapılan değerlendirme ücretlerin belirlenmesi konusunda örnek oluşturmaktadır. Bu işçiler nitelikli olmadıklarından ve sadece ustalara yardım ettiklerinden dolayı verilen ücretin yeterli olduğu düşünülmektedir. Ancak bunlara da zam yapılması gerekiyorsa 20 para veya çilingir esnafına da yapıldığı gibi 40 para yapılması gerektiğinden bahsedilmektedir. İdare bu işçilere zam yapılmasına gerek görmediği halde, diğer bir esnaf grubuna yapılan zammın, bu zam isteği için örnek oluşturmasından dolayı, aynı zammı doğramacı esnafı işçilerine de vermek zorunda kalmıştır. Yine de bu zam karşılığında nitelikli işçilerin gönderilmesi doğramacı esnafına şart koşulmaktadır. Konu Tophane Meclisi, Maliye Nazırı ve Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye arasında değerlendirilmektedir.

---

⁶⁵ İ. Meclis-i Vala, 3080.

⁶⁶ İ. Meclis-i Vala, 3133.

19. yüzyılda esnaf grupları, özellikle Tersane ve Tophane'ye bağlı komplekslerde istihdam edilmek üzere işçi bulmakla yükümlüdür ve bu bir çeşit vergi olarak düşünülebilir. Bunun dışında belki daha dikkat çekici olan, Tersane ve Tophane'deki işçi ihtiyacı nedeniyle, nitelikli işçilerin esnaf arasından sağlanmasıydı. İstanbul ve civarında esnaf örgütlerine bağlı olarak çalışanlar yetmeyince, İstanbul dışından da işçi getirilmekteydi. Tüfekhane-i Amire için Üsküp Valisi aracılığıyla çakmakçı, kundakçı vs. toplanmaktadır. Bu kez toplamları 60 kadar olan işçilere ikamet ettikleri kazaların meclisleri aracılığıyla 150'şer kuruş yol masrafı da verilecekti⁶⁷.

Esnafın devlete verdiği işçilerin yanısıra, fabrikalarda çalışan işçilerden de esnaflık yapmak üzere devlete başvurular bulunmaktadır. Mesela, Dikimhane-i Amire işçilerinden iki kişi, Anadolu Ordusu'na uygun fiyat ile ayakkabı üretmek ve satmak üzere, uygun bir yerde kendilerine fabrika inşaat izni verilmesini istemişlerdir⁶⁸.

5. Kadın ve Çocuk Emeği

M.S. 9. yüzyılda Müslümanlığı kabul eden Anadolu Türk toplulukları kendi törelerinin yanında İslam hukukunun getirdiği koşullara da uymuşlardır. Önce İran ve Arap sonraları da Bizans kültürünün etkisi altında bulunan Selçuklu Devleti'nde Türk kadınına "saraylı kadın" ve "kırsal alandaki emekçi kadın" olarak değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Kırsal alandaki kadın üretici olduğu halde saraylı kadın daha çok tüketici özelliği taşımaktadır⁶⁹. Selçuklularda kadının sosyal yaşantısını açıklayan ve özellikle, hangi işlerde ve ne ücretle çalıştırıldığı konusunda yeterli kaynak bulunmamaktadır. Oysa Osmanlı toplumunda kadının toplum içindeki yeri konusunda çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Osmanlı Devleti içinde de kadın genel olarak iki farklı sosyal kategori içinde değerlendirilebilir. Birincisi "saraylı kadın" ve ikincisi

⁶⁷ I. Dahılye, 10204, 7 M 1265.

⁶⁸ A. Mkt.Dv., 12/25.

⁶⁹ Neclâ Pur, "Türkiye Ekonomisinde Potansiyel Kadın İşgücünün Ekonomik Değerlendirilmesi", İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: 1978, s. 34.

ise kırsal ve kentsel alanda yaşayan “köylü-halk kadını”dır. Kırsal alandaki kadın geçim derdi olmayan saraylı kadının tersine sabahtan akşama kadar çalışmak ve ailesinin geçimine katkıda bulunmak zorundadır⁷⁰. Bu iki gruba ek olarak sarayda ve konaklarda yaşantısını sürdüren esir ve cariye kadınlar da bulunmaktadır. Bunlar evlendikten sonra bağımsızlıklarına kavuşabilmekteydiler. Kentli kadının sosyal yaşantısını sınırlayan kurallar, kırsal kesimde yaşayan kadın için fazlaca anlam taşımamaktaydı. Kırsal kesimde yaşayan kadın, tarlasında üretici olarak çalışmakta ve yünü eğirmek, kilim ve kumaş dokumak gibi faaliyetler ile ev ekonomisine katkıda bulunmaktaydı.

Tanzimat dönemine rastlayan ve kadınlar için açılan okullar yanında, Meşrutiyetten sonra açılan çeşitli dernekler, kentli kadınların da çalışma hayatı içinde daha fazla yer almalarını sağlayacaktır⁷¹.

Osmanlı Devleti’nde kadın ve çocukların emek arzı içindeki yerini saptamanın çeşitli zorlukları vardır. Bunlardan ilkinin, muhtemel sosyal ve dini değerlendirmeler neticesinde kadınların sayımlarda yer almamaları, daha çok eve verilen üretime katılmalarıdır, denebilir. Çocuklar için de, emek azrıda yoğun olarak yer almamalarının bu belirlemeyi zorlaştırdığı düşünülebilir.

Osmanlı ekonomik sistemi içerisinde, “kırsal kesimde, kadın da temsil ettiği emeğiyle ön planda olup, tarlasında, bahçesinde, bağında özgürce varolmuştur. Ayrıca iplik eğirmecilik, dokumacılık gibi tarımsal faaliyetlerin dışındaki bazı işlerde de üretime katkıda bulunmuştur.”⁷² İrgatlık eden, çalışan kadınlar arasında hıristiyanların da olduğu belgelerden anlaşılmaktadır⁷³.

Tımar sahibinin evlenen kadınların kocalarından aldığı ve Tanzimat’tan sonra ismi ‘izinname harcı’ olan ‘arus resmi’, tarımsal faaliyetlerin kesintisiz

---

⁷⁰ Neclâ Pur, s. 35.

⁷¹ Neclâ Pur, ss. 37-40.

⁷² Tiğınçe Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı: (Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi)*, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1998. s. 20.

⁷³ Tfr.1. Kv., 66/6599.

sürdürülmesi bakımından, evliliğin aynı zamanda bir emek transferi özelliğini taşıdığını göstermektedir⁷⁴. Kadınların şehirlerde de çeşitli zanaatlarda çalıştıkları bilinmektedir. Dokumacılık, gıda v.b işkollarında kadınlar önemli bir emek unsuru olmuşlardır. Dokuma tezgahlarında çalışan kadınların bir kısmı da, kadın kölelerden oluşmaktadır. Osmanlı Devleti'nde kızlara meslek edindirme yolunda ilk adımların atıldığı Tanzimat yıllarında, kadınların çalıştıkları bir diğer saha ise tıp olmuştur. 1843 yılında verilmeye başlanan ebelik eğitimi ile, iki yıl sonra yapılan bir sınavda 10 müslüman ve 26 hıristiyan kadın ebelik diploması almışlardır⁷⁵.

19. yüzyıldan başlayarak, kadın işçilerin sayısının arttığını söylemek yanlış olmayacaktır⁷⁶. Bunun nedenlerinden birisi sürekli yaşanan savaşlar nedeniyle erkeklerin emek arzında olan kayıplar, bir diğerinin ise, dokumacılıktaki gelişme ve açılan fabrikaların olduğu söylenebilir. Daha geç dönemlerdeki sanayi sayımlarına yansıdığı kadarıyla da, kadınların çalıştığı alanların gıda, pamuk ve ipek ipliği ve dokumacılığı olduğu görülmektedir⁷⁷. Anadolu'da yaygın olan halıcılık gibi bir üretim sahasında çalışanların çoğunluğunun kadın olduğu rahatlıkla tahmin edilebilir. Şark Halı Şirketi'nin halı tezgahlarında 15 000 kadar kadın ve çocuk işçinin istihdam edildiği belirtilmektedir⁷⁸. Kadın işçilerin çalıştığı bir diğer iş kolu da "nakış" işidir. Anadolu ve Rumeli şehirlerinde gümüş ve altın işlemler yapan çok sayıda kadın bulunmaktaydı. Sanayinin gelişmesiyle kadın emeği tütün, sigara, tekelle ve kimya işlerinde de çalışmaya başlamıştır. "Örneğin 1897'de İstanbul'daki Kibrit Fabrikası'nın 201 işçisinden 121'i kadın ve kız işçidir⁷⁹. Bu dönemde

---

⁷⁴ Oktar, s. 20.

⁷⁵ Oktar, s. 34.

⁷⁶ Makal, s. 192.

⁷⁷ Makal, s. 193.

⁷⁸ Lütfi Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)*, İstanbul: Kutulmuş Basımevi, 1951, s. 12.

⁷⁹ Erişçi, s. 7.

kalifiye işçi yetiştirmek amacıyla Rumeli’de kız çocuklar üzerinde bazı denemeler yapılmış ve sanayi okulları açılmıştır⁸⁰.

Kadın ve çocukların aldıkları ücretlerin, erkeklerin aldığı ücretlere göre daha düşük olduğu görülmektedir. Özellikle tarım kesimindeki bu fark oransal olarak olmasa da sanayi kesimine göre daha belirgindir⁸¹.

Meclis-i Vala’nın bir kararından çocukların devlet işletmelerinde işe alınmalarının izne bağlı olduğunu anlıyoruz⁸². Bu karara göre Tüfenkhane-i Amireye, sadece istekli olanlardan ikişer kuruş yevmiyeyi aşmamak şartı ile Dersaadet ve bilad-ı selasede yerleşik olan İslam ve reayadan yirmibeş çocuk alınabilecektir. Bu kararın alınma nedeni tahmin edilebilir; emek arzının oldukça kıt olduğu ve ülke dışından işçi ithal edildiği bir dönemde, yirmibeş çocuğun yetiştirilmek üzere işe alındıkları düşünmek mümkün görünmektedir. Nitekim ekli belgelerden birinde bu çocuklardan “gönüllü şakirt” olarak bahsedilmesi de, bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Aynı belgede Tüfenkhane imalatının kapsüllü tüfeklere çevrilmesi için geçici olarak işe alınan İtalyan Torot ile tercümanına aylık 4350’şer kuruş maaş ödenmesi ve bir kısım işçilerin Belçika’ya eğitim almaları için gönderilmelerinden bahsedilmektedir.

Bir başka belgede ise çocukların çalıştırılmalarına dair farklı bilgilere rastlayabiliyoruz⁸³. Örneğin, Riştehane-i Amire’de istihdam edilen Ermeni çocuklarının kırkyedisinin on iki sene olan süreleri sona ermiş, ancak yerlerine yenileri gelmeden bunların dönmelerine izin verilmeyeceği ifade edilmektedir. Kullanılan ifade, “istihdamları on iki seneye reside olarak hasbe’t-tensikat mukaddemce usul-i istibdaliyeleri icra olunmuş ise de” şeklindedir.

---

⁸⁰ Şehmus Güzel, “Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3-4, İstanbul, 1985, s. 868.

⁸¹ Makal, s. 196.

⁸² İ. Meclis-i Vala, 8132.

⁸³ İ. Dahiliye, 6463.

Daha eski tarihli bir başka belgede de aynı konuya rastlamaktayız⁸⁴. Yine Riştehanе'de çalışan çocukların yenileriyle değiştirilmeleri gerektiği ve yerlerine diğer bazı sancaklardan yenilerinin bulunması gerektiği ifade edilmekte ise de bir çok dilekçe ve patriklerin başvuruları neticesinde, bu işin halledilmesi için, Riştehanе'de ve Tersane hizmetlerinde reaya istihdam olunan yerlerde bunların miktarı ne kadar olduğu ve senelik değişim için kaç kişi gerekeceğinin öğrenilmesi ve bu işin ona göre halledilmesi kararlaştırılmıştır. Bu belgelerde neferat ve reaya ifadeleri de kullanılmaktadır. Dolayısıyla sadece çocuklardan bahsedilip bahsedilmediği açıkça anlaşılamamaktadır.

Fabrikalar Komisyonu'nun aldığı bir karara göre iş öğrenmek yani çıraklık yapmak üzere ücretsiz çalışmayı kabul eden çocuklar fabrikalara kabul edilmekteydi⁸⁵. Bu çocukların kabul edilmelerinde, ebeveynlerinin, herhangi bir kaza durumunda davacı olmamaları şartı aranmaktaydı. Belgedeki 'davacı olmama' şartının çalışacakların çocuk olmalarından mı, yoksa bir kaza durumunda diğer işçilere verildiği gibi herhangi bir tazminat ödenmeyeceği anlamına mı geldiği açık değildir.

6. Köle Emegi

Osmanlı Devleti'nin çeşitli devirlerinde köle çalıştırılmasına ilişkin örnekler varsa da, köleler genellikle ev-içi hizmetlerde kullanılmışlardır. Köleler, İslam ve Osmanlı aile hukukunun bir parçası olarak varolmuşlardır. Emek arzının oldukça kıt olduğu bir ekonomide, ekonomik faaliyetlerde köle istihdamının neden yaygın olmadığı ve sadece ev-içi kullanımla sınırlı kaldığı konusu önemli görünmektedir. Bu sorulara muhtemel iki cevap verilebilir. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerindeki savaşlarda elde edilen esirlerin boş toprakların işlenmesi için kullanılması verimli gözükmekteydi. Ancak zamanla savaşların ve savaşlarda elde edilen esirlerin sayısının azalması ile esir/kölelerin artık kullanılamamaları söz konusu olmuştur. Bu durumda klasik Osmanlı ekonomik tercihlerinin de etkisi vardı. Küçük ve bağımsız üreticilik

⁸⁴ A. Mkt., 25/7.

⁸⁵ Şub., 417/184-A.

temeline dayalı ve bu birimi vergi ve gelir kaynağı olarak kabul eden bir ekonomide, köle kullanımı, alternatif ekonomik ve sosyal güçlerin oluşmasına katkıda bulunacak bir faktör olarak görülmüş olabilir. İkincisi, daha çok verimlilikle açıklanabilir. İncelenen dönemde Osmanlı ülkesine yıllık olarak ithal edilen kölelerin sayısı, fiyatları ve edinim gerekçeleri ekonomik değildi. Büyük ölçüde bir sosyal gösterge olarak gerçekleşen köle edinimi için yüksek fiyatlar ödenmekteydi. Bu durum da çift-hane sisteminin yaygın olduğu tarım sektöründe, kölelerin fiyatlarının amorti edebilmesi söz konusu olmamaktaydı. Köle kullanımı ancak sınırlı ve geçici genişleme dönemlerinde, büyük ölçekli nadir işletmelerde sınırlı olarak söz konusu olmaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise, köle ticaretinin batıda yasaklanma çabalarını takip eden süreçte Osmanlı Devleti de köleliği yasaklayacaktır. Batıdaki gelişmelerden farklı olarak Osmanlıda köleliğin yasaklanmasının gerekçeleri farklıdır. Bu nedenle zenci ve Arap kölelerin ticareti yasaklanmasına rağmen, uzunca bir dönem beyaz köle ticareti devam etmiştir. Ancak zenci-Arap kölelik ticaretinin yasaklanması Osmanlı halkı ve devleti nezdinde taraftar bulmuş, insanî gerekçeler bu yasağın uygulanmasını kolaylaştırmıştır⁸⁶. Afrika'dan, Amerika'ya yapılan zenci esir ticaretinin engellenmesi konusunda, İngiltere'nin talebi üzerine alınacak tedbirlerin bahsedildiği bir yazıda, gerekçe olarak; bu esirlerin götürüldükleri yerlerde karşılaştıkları davranışların, Osmanlı Devleti'ne getirilen esirlerde olduğu gibi olmadığı, insanlık dışı ve merhametten uzak olduğu için, bu ticarete engel olunmasının adalete ve merhamete uygun olacağı ifade edilmektedir⁸⁷.

---

⁸⁶, Bu konuyla ilgili şu eserlere bkz. Ehad R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994; Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", *Atatürk Konferansları*, 8, 1983, ss. 217-229; Ömer Şen, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı 6, Mayıs 1994, ss.171-192; Hasan Kanbolat, Erol Taymaz, "Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", *Tarih ve Toplum*, 14/79, 1990, ss. 35-44; Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVI'ınca Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserleri*, İstanbul: Kasım 1980, ss. 575-724.

⁸⁷ C. İktisat, 254.

Seyrek olmakla beraber çeşitli çiftliklerde de çalıştırılan kölelere rastlanmaktadır. Bunlara bir örnek olarak sahibi ölen Kazak köleler gösterilebilir. Ömer Paşa adlı bir kişi vefat etmiş ve Trabzon ve Gümüşhane çevresindeki çiftliklerinde bulunan Kazak kölelerinin İstanbul'a getirilmesi için Kapıcıbaşı Abdurrahman bu işle görevlendirilmiştir⁸⁸. Kendisine, Trabzon Valisi ve Gümüşhane Emni yardım edecektir. Kazak köleler belli bir yerde toplanacak, isimleriyle bir deftere kaydedilecekler ve yeterli sayıda adamlar birlikte İstanbul'a gönderilecektir. Ömer paşa kimdir, Kazak köleler nereden gelmiştir, ne kadar zamandır çiftlikte çalışıyorlar, İstanbul'a neden götürülmek isteniyorlar gibi soruların cevaplarına şimdilik ulaşamamaktadır.

Benzer bir şekilde özgür kalmış kölelerin emeklerinden devletin nasıl yararlanacağı konusunda bir bilinmezlik söz konusudur⁸⁹. Valilik ve mal müdürlüğü tarafından, Serasker'e yazılan bir yazı da bu konuda ki gerekli bilgiyi sorulmaktadır. Yenişehir Kazası'nda görevli bazı katipler ile serbest bırakılmış olan köleler hakkında kura-i şeriyye yönteminin nasıl uygulanacağı bilinmemektedir. Devletin köle emeğinden geniş ölçüde yararlanmaması, köleliğin ev-içi kölelik şeklinde uygulanışı, halkın rahatlıkla görevlendirildiği bir konuda, köleler gibi bir marjinal kesimin nasıl değerlendirileceği konusunu gündeme getirmiştir.

---

⁸⁸ C. Maliye, 30374.

⁸⁹ A. Mkt..Mhm., 11/79.

III. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE İSTİHDAM ALANLARI VE DEVLETİN İSTİHDAM YÖNTEMLERİ

A. İstihdam Alanlarında Emek

1. Hizmetler ve Yabancı Sermaye Yatırımlarında Emek

Osmanlı iktisadi yaşamında değerlendirilmesi gereken bir alan da hizmetlerdir. 19. yüzyılda bu sektörü diğerlerinden ayıran önemli bir fark, bu alandaki yatırımların büyük çoğunluğunun yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilmiş olmasıdır. Bunlar demiryolları, limanlar gibi alt yapı yatırımlarıdır. Bu yatırımların sonuçlarından biri de, bir ücret karşılığı çalışanlar kitlesinin bu sektöre yönelmesidir. Bu tip işlerde çalışanların sayısını saptamak güç olmakla birlikte, oldukça yoğun bir istihdamın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır⁹⁰.

Hizmet sektörünün yanında, doğrudan imalata dönük yatırımlardaki sermaye, girişim ve emek kompozisyonu, hizmet sektöründe olduğu gibi, karma bir özellik taşıyordu. Söz gelişi, İzmir'de pamuk (kârhânesi) fabrikası olan bir Fransız tüccar, tahminen 500-600 kadar müslüman ve zimmiyi ücret karşılığı istihdam etmektedir. İşleri nedeniyle, İzmir civarı ve Anadolu'da yapacağı geziler nedeniyle, Fransız elçisi aracılığı ile bir mürurnâme (seyahat izni) talep etmektedir⁹¹.

Kırsal kesimde küçük üreticilerin mülksüzleşmesine yol açabilecek bir gelişme yabancı sermayedarların ücretli işçi istihdam edecek büyük çiftlikler kurma istekleridir. Devlet, yabancı uyrukluların kırsal kesimde mülk sahibi olmalarına, ancak 1860'lı yıllarda izin vermiştir. Bu izinden sonra özellikle İngiliz sermayedarları, öncelikle Batı Anadolu bölgesinde çiftlikler kurmaya başlamışlardır. Bu işletmelerde de ortakçılık olgusu devam etmekteydi. Fakat işletmecilerin eğilimi ücretli işçi çalıştırmaktı. Çeşitli nedenlere bağlı olarak, tarımdaki üreticilerin yabancı sermaye tarafından mülksüzleştirilmeleri

⁹⁰ Makal, s. 159.

⁹¹ C. Hariciye, 4653.

gerçekleştirilemedi. Ömer Lütfi Barkan, bir yazısında “bu kuvvetlerin işlerini tamamlamalarına siyasi bir takım hercümerçlerin” de engel olduğunu belirtmektedir⁹².

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa sermayesinin bulduğu yeni yatırım alanları arasında Osmanlı Devleti de bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti bir çok yönden yabancı sermaye için çekici gelmekteydi. Devlet’in yol, liman gibi ulaşım ve kamu hizmetleri alanlarında yeni yatırımlara ihtiyacı vardı. Özellikle su, elektrik, gaz, tramvay gibi belediye hizmetleri alanında da yabancı sermaye imtiyazlar alarak çalışabiliyordu. Çeşitli gümrük muafiyetleri gibi avantajlardan da yararlanmaktaydı⁹³.

Yabancı sermayeyle kurulan ve çalışan işyerleri, geniş bir işçi kitlesi toplamaktaydı. Kömür maden ocakları, havagazı işletmesi, buz fabrikası, bira fabrikası, un fabrikaları, kiremit ve iplik fabrikası açılmıştı. Bunların yanında demiryolları da gelişmekteydi. 1908’de İkinci Meşrutiyet ilan edildiğinde, şehirlerde imalat sektöründe onbinlerce işçi çalışmaktaydı⁹⁴. Yabancı sermaye ile birlikte bazı işkollarında Türk işçilerin yetiştirilmesi için de yabancı işçi ve usta kullanma ihtiyacı belirmişti⁹⁵.

Demiryolu, liman, yol ve kanal inşaatlarıyla Osmanlı üreticileri ilk kez yabancı sermaye ile karşı karşıya kalırlar. İnşaatların niteliğinde meydana gelen değişme, eskinin nitelikli işçilerine olan talebi düşürmüş olabilir. Bu gibi inşaatlarda gerekli olan nitelikli işçiler, özellikleri bakımından farklıydı ve bu özellikler önemli ölçüde yabancı uyruklu teknik personel tarafından karşılanmaktaydı⁹⁶.

Yabancı sermaye şirketlerinin hizmet olsun imalat sektörü olsun

⁹²Yıldırım Koç, *Türkiye’de İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, İstanbul: Ataol Yayınları, 1992, s. 45.

⁹³ Turgut Tan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancılara Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları”, AÜ, SBF, XXII/2, 1967, s. 293.

⁹⁴ Kemal Sülker, *Türkiye’de İşçi Hareketleri*, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1973, s. 14.

⁹⁵ Sülker, s. 9.

⁹⁶ Koç, s. 68.

gerçekleştirecekleri yatırımlarında istihdam edilecek işçiler hakkında devlet, Meclis-i Vükela'nın alacağı kararlara özel bir dikkat göstermekteydi⁹⁷. Bu şirketlerin istihdam edeceği işçilerin belirlenmesinin devlet tarafından yapılması önemsenmekteydi. Beyrut Limanı ve Rıhtım ve Antrepoları Osmanlı Şirketi'nde çalışacak işçilerin seçilmesinde ve istihdamları konusunda Rüşumat Emaneti ve şirket arasında bir sözleşme yapılacaktır. Bu sözleşmeye göre, şirketin bu konuda etkili olamayacağı, çalıştırılacak olan işçilerin Rüşumat İdaresi tarafından belirleneceği belirtiliyordu. Aksi bir durumda devletin gelir kaybedeceği ve asayiş konusunda sorunlar yaşanabileceği endişesi vardı. Osmanlı Devleti, yukarıda anılan örneklerde olduğu gibi, emek arzının sadece temin edilmesinde değil, aynı zamanda, temin edilen işçilerin nerelerde istihdam edilmesi gerektiği konusunda da inisiyatifi elinden bırakmamaya çalışıyordu. Deyim yerindeyse emek piyasasında emek ve iş miktarının belirlenmesini, devlet sadece fiyat mekanizmasına bırakmaya çalışıyordu.

2. Sınai Üretimde Emek

Bu bölümde, bir bütün olarak sanayileşmenin emek arzına etkisi değil, fakat makinalarla yapılan üretimde işçilerin durumu incelenecektir.

Askeri alanda karşılaşılan yenilgiler ve toprak kayıpları, devletin orduyu modernleştirmek ve ekonomik faaliyetlerin özellikle köy ekonomisini canlandırmak ve üretimi arttırmak konusunda tedbirler almaya zorlamıştır. Osmanlı Devleti'nde sanayinin gelişmesinde en büyük tüketici olan ordunun önemli rolü olmuştur. Ordunun silah, cephane, giyecek ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için, silah, maden, dokuma ve gıda sanayiinde işletmelerin gelişmesine ve ticaretin canlanmasına imkan sağlamıştır. Daha sonraları İstanbul, Bursa, Selanik, İzmir ve Şam gibi büyük şehirlerde birçok atölyeler de kurulmuştur⁹⁸.

---

⁹⁷ İ. Hususi, 129/B 1312.

⁹⁸ Dimitri Şişmanov, *Türkiye'de İşçi Ve Sosyalist Hareketi, Kısa Tarih (1908-1965)*, İstanbul: Belge Yay., 1978, s. 19.

Öncelikle vurgulanması gereken ilk nokta, 19. yüzyılda devletin öncülüğünde gerçekleştirilen iktisadi faaliyetlerin bütününe mali ya da fiskal gayeler temelinde değerlendirmek doğru değildir. 19. yüzyıl Osmanlı bürokratları arasında sanayileşme gayesinin farkında olmayan kimse yok gibidir. Devlet, özellikle askeri amaçlı sınayi yatırım alanlarında bizzat üstlendiği rolle ve girişimleriyle fiskal endişelerin ötesinde faaliyet göstermiştir⁹⁹.

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti pek ciddi yatırımlarla kurulmuş sınai kompleksleriyle, iktisadi hayatta, tesirleri bugüne kadar gelen önemli bir yer ve rol üstlenmiştir. Bu sınai tesisler ya da kompleksler, askeri nedenlerle kurulmuşlardır. Başlıcaları Tophane ve Tersane'dir. Bu kuruluşlar öncelikle ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak tasarlanmışlardır. Bu iktisadi kuruluşların tarihini, kabaca da olsa, Tanzimat'tan önce ve sonra olarak incelemek mümkün gözükmektedir. Tanzimat sonrası kurulan işletmelerin sayıca çokluğu ve bunların makine kullanan ve fabrika denebilecek türde oluşları bu ayrımı desteklemektedir¹⁰⁰.

Öte yandan Tanzimat sonrasında dikkat çekici değişimlerden biri de, kimi zaman kuramsal düzeyde kalsa da emek tedariği konusundadır. Tanzimat'tan önce zaman zaman çalışmakla mükellef tutulan işçiler, Tanzimat sonrasında, angarya yöntemi kaldırıldığı için gönül rızaları ve ücretle çalıştırılmaktaydılar. Söz gelişi, Tanzimat'tın hemen öncesinde Fes Fabrikası'nda yapılacak bazı işler için, İznik naib ve Kocaeli mütesellimi sorumlu tutuluyor; bunlardan, ücretleri verilerek gerekli ameleleri toplaması isteniyordu¹⁰¹. Tersane-i Amire'deki gemi onarım ve inşaatlarında gerekli olan işçiler, tamir veya inşaat süresince çalıştırılmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinden getirilmekteydiler¹⁰². Ücret ile çalıştırılacak olmalarına rağmen,

⁹⁹ Ahmed Kal'a, "Osmanlı Devleti'nin Sanayileşme Çabaları", II. Abdülhamid Ve Dönemi Sempozyumu, 2 Mayıs 1992, s. 183.

¹⁰⁰ Makal, ss. 154-155.

¹⁰¹ C. İktisat, 430.

¹⁰² İ. Meclis-i Vala, 2972.

yeterli sayıda işçi bulmak her zaman mümkün olmuyordu. Devlet ise, görevlendirdiği kişiler aracılığı ile, bu çalışmanın ücretli ve geçici olacağını, angarya uygulanmayacağını anlatılarak işçilerin ikna edilmesini istemekteydi. Her şeye rağmen kabul etmeyenleri zorla çalıştırılmasını ise, devlet yararına olmayacağı düşüncesiyle kabul etmiyordu. Eflak Voyvodası'na yazılan bir emirde, askerî amaçla kullanılacak olan Tuna Nehri üzerinde bir köprü inşaatı için gerekli malzemenin yanında, işçilerin de Eflak Vilayeti'nden toplanıp, gönderilmesi ile bunların ücretlerinin yine Eflak Vilayeti'nin cizye gelirlerinden ödenmesi istenmiştir. Benzeri bir emirin de, Boğdan Vilayeti'ne gönderildiği anlaşılmaktadır¹⁰³.

Tersane-i Amire'nin inşa ettirdiği bir bina için istihdam edilen işçilerin çoğu götürü yöntemine göre çalıştırılmaktaydılar. Bunların ücretlerinin gecikmemesi gerekirken, hala ödenmediğinden dolayı birikmeye başlamıştır. Bu durum işçiler arasında şikayetlere yol açacağından, bir an önce ödenmesi için Bahriye Nazırı tarafından Maliye Nezareti'nin ödeme yapması istenmektedir. Götürü yöntemle çalıştırılan işçiler, sadece belli bir iş için tutulmuş olup, devamlı işçi statüsünde değillerdir. Bu nedenle iş bitimine kadar ücretlerinin ödenmesi önem kazanmaktadır¹⁰⁴.

Tüm bunlara karşın, işyerlerinde çalışanlar içinde mülksüzleşme düzeylerinin en gelişmiş olduğu kesim, sanayi işçileriydi. Kamu ve özel imalat sektöründe, gaz-su-elektrik üretim tesislerinde çalışan işçiler, -büyük bir bölümü nisbeten mülksüzleşmiş olsa dahi- yine de özgür üreticiler olarak görülebilir. 1945'lere kadar görülen hasat zamanı köye dönme alışkanlığının, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında da yaşandığı anlaşılmaktadır¹⁰⁵.

Tanzimat sonrasında devletin sanayileşme konusunda attığı adımlar sadece yatırımlarla sınırlı değildi. 1863 yılında, sanayileşmeye dönük çalışmalara ve politikalara yön verebilmek amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu

---

¹⁰³ C. Hariciye, 6157.

¹⁰⁴ Y. Mtv., 63/151.

¹⁰⁵ Koç, s. 50.

kurulur. Devlet de, o döneme göre büyük ölçekli ve ileri teknikler kullanan sınaî kuruluşlar kurar¹⁰⁶.

3. Madencilik Faaliyetlerinde Emek

Osmanlı Devleti madenlerinin, rezerv ve üretim bakımından, Avrupa'daki madenler arasında yer almaktaydı. Gümüşhane, Espiye, Keban, İnegöl, Ergani, Bilecik, İçel, Maraş, Kayseri, Malatya, Akdağ gibi madenler başta olmak üzere Anadolu kısmında bir çok bölgede, Rumeli kısmında da Novoberde, Serberniçe, Kıratova, Sidre-Kapsa, Taşoz gibi bölgelerde, demir, bakır, kurşun, gümüş madenleri ile taş ve tuz ocakları işletilmekteydi¹⁰⁷. 19. yüzyıla kadar işletilen madenlerin önemli bir bölümünü Rumeli'dekiler oluşturmaktaydı. Geleneksel yöntemlerle madenlerin işletilmesini ve üretiminin çoğunu devlet gerçekleştirmekteydi.

19. yüzyıl boyunca yaşanan bazı önemli değişiklikler, Osmanlı ekonomisinde madencilik sektöründe büyümeye yol açmıştır. Bunlardan ilki, Rumeli'deki toprak kayıpları sonucu elden çıkan madenlerin Anadolu'daki emsallerinin öneminin artmasıdır. İkinci bir değişiklik ise, Batının Osmanlı madenlerine olan talebinin artmasıdır. Bu talep, maden üretimiyle ve hukukuyla ilgili yeni düzenlemeler yapılmasına neden olmuş ve üretimde büyük artışlar meydana gelmiştir. Sanayinin gelişmesi de bu gelişmeleri hızlandırmış ve kömür madenciliği önemli bir konuma yükselmiştir. Bu yüzyılda devletin yanı sıra, özel işletmeler de madencilik sektöründe yer almışlardır¹⁰⁸. Osmanlı Devleti'nde madenlerin yoğun olarak işletilmeye başlanmasında iki iç faktörün de rolü olmuştur. Bunlardan ilki, 1829'dan itibaren donanmanın buharlıya

---

¹⁰⁶ Makal, s. 139.

¹⁰⁷ M. Bülent Varlık, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, 1985, ss. 918-919.

¹⁰⁸ Donald Quataert, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, 1985, s. 914.

çevrilmesi ve ikincisi, Tophane, Tersane, Darphane ve diğer devlet kuruluşlarının artan yakıt ihtiyaçlarıdır¹⁰⁹.

Bütün bu gelişmeler madencilik alanında emek sıkıntısı çekilmesine neden olmuştur. Bu eksiklik; geleneksel yöntemlerde olduğu gibi, madenlerin yakınındaki köylülerin madenlerde çalıştırılması suretiyle çözülmeye çalışıldığı gibi, başka bölge ve ülkelerden de nitelikli işçiler getirilerek çözülmeye çalışılmıştır. Kullanılan istihdam yöntemleri arasında, çalışanların günlük ücretleri verilmek şartıyla, zorunlu çalışma, vergi muafiyeti, yabancı işçiler gibi uygulamaları sayabiliriz. Zaman zaman yeni bulunan maden kaynakları da emek ihtiyacını artırmaktaydı. Böyle durumlarda daha fazla işçi ihtiyacı baş gösterir ve bir bedel karşılığı, çalışma mükellefiyetinden kurtulmak mümkün olmazdı. Gümüşhane Maden Emni'ne yazılan bir yazıda, Ergani ve Keban madenleri için toplam 800 işçiye daha ihtiyaç olduğundan bunların temin edilmesi isteniyor. Önceki senelere kıyasla bu sefer yüksek sayılarda işçi ihtiyacı yeni bulunan maden kaynakları nedeniyle. Gümüşhane kazalarından sağlanması istenen bu işçiler yerine, bedellerinin gönderilmesi de kabul edilmeyeceği ve bu durumun soruşturulacağı da belirtilmektedir¹¹⁰.

Madenlerde çalışanların sayısı ile ilgili olarak, 20. yüzyıl başları için verilen sayı 25 000'dir. Taş ocakları ve tuzlalarda çalışanlar ile bu sayı 30 000'e çıkabilir. Ancak bunların sadece yarısını daimi madenlerde çalışan emeğe dahil etmek mümkündür. Diğer yarısı ise, mevsimlik olarak çalışan ve sonra yerlerini kendileri gibi çalışanlara terk edenlerdir¹¹¹. Bir konsolosluk raporunda belirtildiğine göre; 1836 yılında Ergani'de 300'ü Türk, 270'i Rum ve 173'ü Ermeni olmak üzere toplam 743 hane bulunmakta ve yaklaşık olarak 700 kişi madende çalışarak, yazın madende biriken cevheri işlemekteydiler. Aynı yıl Keban kurşun madeninde ise, 400-500 aile çalışmaktaydı. Sürekli çalışan işçilerin yaklaşık üçte biri kömür havzalarında, 2500'ü Batı Anadolu'da ve 1500 kadarı da Balya-Karaaydın madenlerinde çalışmaktaydı. Madenlerde

---

¹⁰⁹ Makal, s. 160.

¹¹⁰ C. İktisat, 205.

¹¹¹ Makal, s. 160.

çalışanların büyük bölümü, köy ve tarımla olan ilişkilerini tam olarak koparmamış ve sürekli emeği oluşturmamışlardır. Madenlerde çalışanların durumunu iki dönemde incelemek mümkün gözükmemektedir. Birincisi, madenlerin geleneksel hukuk ve yöntemlerle devlet tarafından işletildiği dönemdir. İkincisi ise, sanayinin de gelişmesiyle, üretimin çok arttığı ve üretimde özel şirketler ile yeni hukuki düzenlemelerin yapıldığı bir dönemdir. İkinci dönem, Tanzimat sonrasını ifade etmektedir¹¹².

Bir yerin maden ocağı olarak kullanılacağına karar verildiğinde, çevre halkı reayadan ayrılarak madenlerde çalıştırılırdı. Çevre halkının yetersiz kalması durumunda ise, idari düzenlemeler ile yeni köyler de madene bağlanarak emek eksikliği giderilmeye çalışılırdı. Keban ve Ergani madenleri emini Kapıcıbaşı'ya yazılan bir yazıda, gerekli emeğin sağlanması için yapılan bir idari düzenleme talebi görülmektedir. Diyarbakır Eyaleti'yle, madenlerin bağlı olduğu kazalarda, r.1261 – m.1845 senesi Mart ayından itibaren Tanzimat usulü uygulanacağından, madenlerin işletilmesi ve idaresinin önemine değinilerek, madenlerin çalışmaya devam etmesinin, kendilerine bağlı kazalardan malzeme ve işçilerin devamlı ve zamanında istihdamı ile mümkün olabileceği, bu nedenle de bu kazaların bir kaymakamlık altında birleştirilmeleri istenmektedir¹¹³. Maden ocaklarının yakınlarında bulunan bazı bölgelerin halkı da, ocağın ve ocakta çalışanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için görevlendirilirdi. Madenlerde çalışanlara *madenciyan taifesi* denir ve madenci, kömürcü, tomrukçu, ahenger (demirci) gibi çeşitli gruplara ayrılırlardı. Madenlerde çalışanlar, aldıkları günlük ücretler haricinde, reayadan ayrıldıkları için *raiyyet resmi* ödemezler, örfi vergilerin büyük bir kısmından da muaf tutulurlardı. Bu teşviklerin yanında, reayanın toprağından ayrılmasının istenmemesi gibi, madencinin de, madeninden ayrılması istenmezdi.

---

¹¹² Varlık, s. 917.

¹¹³ C. Darphane, 219.

Fermanlarda, madenlerde çalışanların haklarının titizlikle korunması üzerine önemle durulmaktadır¹¹⁴.

Madenlerde çalışma şartlarının ağır olduğu bilinmektedir. Bazı madenlerde çalışma süreleri de gün boyu sürmekte, güneşin doğuşundan batışına kadar çalışılmaktadır. Madenlerdeki çalışma şartları, madencilerin sağlığı yönünden çeşitli riskler taşımakta ve çeşitli kazalar da meydana gelmektedir. İşçilerin bir kısmı da barınaklarda kalmaktadır. Madenlerin yerleşim merkezlerinden uzak olmasının getirdiği bir zorlukta beslenme sorunudur. Bazı uygulamalar, madencilerin gıda maddelerini, piyasa fiyatının altında bir fiyat ödeyerek aldıklarını göstermektedir¹¹⁵.

Madencilerin aldıkları ücretlere dair bilgiler sınırlı olsa da, günlük ücret aldıklarını bilinmektedir. Ancak bazı uygulamalarda üretim üstünden de ücret aldıkları görülmektedir. Aşağıdaki tabloda madenlerde çalışanların aldıkları ücretlere dair örnek bilgiler yer almaktadır. Buna göre; 20. yüzyıl başlarına doğru ücretlerin hafif bir yükselme trendine girdiği görülmektedir. Ayrıca ücretlerin genellikle günlük olmasının yanısıra, üretim üstünden de alındığı görülmektedir.

Madenci ustaları, devlete yaptıkları ve ürünlerin fiyatlarının artırılması yönündeki taleplerine neden olarak, işçi ücretlerinin artışını göstermektedirler. Madenciler sadece ücretleriyle geçinmemekte ve zaman zaman, *iane-i madenciyan* gibi yardımlardan da yararlanmaktadırlar. Tanzimat sonrası kurulan sosyal içerikli mal sandıklarından da, fakir madencilerin ailelerinin yardım alması sağlanmaktadır¹¹⁶. Ücretlerin hangi aralıklarla ödendiğine dair bilgiler sınırlı ise de, bunlardan bir kısmının 15'er günlük dönemler halinde ücret aldıkları bilinmektedir. Madenlerde üretim faaliyetlerinin mevsimlik olması nedeniyle, madenlerde çalışan bütün işçilerin isimleri bir deftere kaydedilir, bir

---

¹¹⁴ Varlık, s. 918.

¹¹⁵ Varlık, s. 920-921.

¹¹⁶ Tızlak, s. 191.

kopyası da İstanbul'a gönderilirdi. Bu sayede izinsiz olarak bir madencinin ayrılması veya kaçmasının önüne geçilmiş olurdu¹¹⁷.

Madenlerde yaşanan kazalar ve sonuçlarıyla ilgili yasal düzenlemeler yapılmaktaydı. Islahat-ı Bahriye Komisyonu'nun reis vekili Mirliya Hacı Mehmet Paşa'nın layihasında Ereğli Madenlerinde her geçen sene, yaşanan kazalardan dolayı yaralanan ve ölen işçilerin sayısının arttığı kaydedilmektedir. Bunun nedenleri arasında madenlerde bulunan gaz nedeniyle havasızlık ve tünel çökmelerinin bulunduğu belirtilmiştir. Bu gibi durumlarda, bir inceleme yapılması ve kazanın meydana gelmesinde; bir ihmalin mi, üretim hatasının mı ya da malzeme eksikliğinin mi neden olduğunun anlaşılması gerekmektedir. İnceleme sonucuna göre de, sebep ne olursa olsun madeni işleten kimseden ölen veya yaralanan işçinin ailesine uygun bir tazminat verilmesi istenmektedir. İnceleme sonucunda madeni işletenin bir hatası bulunursa onun da cezalandırılması gerekmektedir. Bu gibi konuları içeren maddelerin, maden nizamnamesine eklenmesi tavsiye edilmiştir¹¹⁸.

Madenlerde çalıştırılanların Osmanlı vatandaşları olması tercih edilmekteydi¹¹⁹. Bu konuda çeşitli kararlar alınmış olmasına rağmen, işçi eksikliği nedeniyle zaman içinde farklı uygulamalar da gerçekleşmiştir. Yabancı işçilerin çalıştırılması sonucu çıkan sorunlar, bu kararların tekrar edilmesine neden olmaktadır. Farklı tarihlerde, özellikle Ereğli madenlerinde çalışan Karadağlı işçiler için alınan kararlar da bu türdendir. 1282 yılında Ereğli madenlerinde çalışırken, Karadağda çıkan sorunlar nedeniyle ülkelerine dönmüş olan işçiler tekrar İstanbul'a gelerek çalışma izni istemekteydiler. Ereğli Kaymakamı'nın bu işçilerin çalıştırılıp, çalıştırılmayacağı konusundaki başvurusu üzerine yapılan değerlendirmeler sonucunda izin verilmemiştir. Verilen red cevabının gerekçesinde 25 sene önce, yaklaşık olarak 1257 yılında, çeşitli sakıncalar nedeniyle alınmış olan ve Ereğli madeninde Osmanlı

---

¹¹⁷ Tızlak, s. 192.

¹¹⁸ Şub., 585/178-A.

¹¹⁹ Şub., 45/104-A.

vatandaşları dışında hiç kimsenin çalıştırılmaması kararına değinilmektedir. Bu konunun takibinden madende çalışan işçibaşları da sorumlu tutulmuştur.

Bu cevaba rağmen, ileriki yıllarda bu kararların aşındığı görülmektedir. İstanbul'da limanda bulunan bir gemide Ereğli'den gelen Karadağlı işçilerden bahsedilmektedir¹²⁰. Aralarında Ereğli madenlerinde çeşitli suçlar işlemiş olanlarda bulunmaktadır. Bunların istisnasız cezalandırılmaları ve diğerlerinin gönderilecekleri yerler kararlaştırılana kadar buldukları gemilerde kalmaları istenmektedir. Tüm bunlar göstermektedir ki, Ereğli madenlerinde çalıştırılacak işçilerin Osmanlı vatandaşı olması şart koşulmuşken zaman zaman bu kural aşılmakta ve çıkan sorunlar nedeniyle alınan kararlar tekrarlanmaktadır. Bu konuyla ilgili son olay h.1313 – m.1897 tarihinde yaşanmış olup, 56 sene önce aynı konuda alınmış bir kararın tekrar edilmesine neden olmuştur.

Madenlerde çalışma şartlarını iyileştirilmesi, maliyetlerin düşürülmesi ve artan üretimin devam etmesi için çeşitli çabalar gösterilmekteydi. Madenlerden çıkarılan cevherin dışarıya taşınması konusu da bunlardan biridir. Daha önceleri işçilerin arkalıklarında dışarıya maden çıkarmanın, çok masraflı ve yetersiz kalması nedeniyle madenlerin içine demiryolu döşenmesi kararlaştırılmıştır. Ereğli madeni için düşünülen bu uygulama daha önce kısmi olarak gerçekleştirilmiş olup, aynı çözümün yeniden uygulanması talep edilmektedir. Yapılacak masrafın madeni işleten şirkete ait olacağı da ifade edilmektedir. Ancak gerekli demir çubuklar tersanede üretilmediğinden, bunların, ülke dışından bir sözleşme dahilinde alınması gerekmektedir¹²¹.

---

¹²⁰ Mektubi I, 4/165.

¹²¹ Islahat, 2/4-B.

4. Tarımsal Üretimde Emek

Osmanlı Devleti'nde, küçük üreticilik tarım kesiminin temelini oluşturmaktaydı. Ekilen toprakların yarısından fazlası küçük ve orta ölçekli üreticiler tarafından değerlendirilmekteydi.

Ülkede tarıma açılacak geniş araziler vardı. Çok küçük giderler karşılığında toprak sahibi olmak mümkündü¹²². 19. yüzyılın ikinci yarısında da üreticilere verilen imkanlar devam etmektedir. “Osmanlı Devleti'nde ele aldığımız dönem içinde tarımsal gelişme çalışmalarının bir diğer yönü, çiftçileri üretim alanlarını genişletmeye ... özendirici etki yapacak bazı teşvik tedbirlerinin uygulanmaya konması olmuştur.” Ekilmeyen toprakların üretime açılması ve üretimin teşvik edilmesi amacıyla, belli sürelerle vergi muafiyeti, düşük masraflarla arazi devri ve gümrük tarifelerinin sabit tutulması gibi uygulamalar gerçekleştirilmekteydi¹²³.

Tüm işlenebilir toprakların yüzde 75-82,5'u 2-20 hektar arasında değişen büyüklükte olup, ortalama 6-8 hektarlık kısmı küçük işletmelere aittir. Bu topraklar ya sahipleri veya ortakçılar eliyle işlenmekteydi. 20 hektardan daha fazla toprağın işletildiği işletmelerin ortalama büyüklüğü 120 hektar olarak kabul edildiğinde, bunlar yüzde 17-5-20'ye ulaşıyorlardı. Bu topraklar da kiralanan ırgatlar veya ortakçılar ile işlenmekteydi¹²⁴.

Büyük çiftlikler önemli bir paya sahip görünseler bile bu durum, boğaz tokluğuna çalışacak bir ücretli kitlesinin doğmasına neden olamıyordu. Osmanlı köylüsü geçimini sağlamak için vergisini vermek şartıyla bazen de çeşitli muafiyetlerle ekilebilecek toprak bulmaktaydı. Emek arzı düşüklüğünün de her zaman hissedilen baskısı ile bu topraklarda kapitalist nitelikli tarıma geçilememiş ve batılı girişimcilerin plantasyonlar kurma çabaları da başarısızlığa uğramıştır. Bu faktörlere istinaden ücretler de nispi olarak

¹²² Koç, s. 52.

¹²³ Koç, s. 53-53.

¹²⁴ Şevket Pamuk, “Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri, 1840-1913”, *Toplum ve Bilim*, Bahar, 1982, ss. 18-19.

yüksekliğini korumuştur. “Köylünün elinden toprağı alınmadığı ve yeni topraklar üzerinde üretim yapılabilirdiği sürece, hem ücretli işçi hem de ortakçı kıtlığı olacaktı”¹²⁵.

Büyük ölçekli işletmelerin ortaya çıkardığı olgu ise, hasat zamanlarında yüksek sayılara ulaşabilen mevsimlik işçiler ve kısmi olarak ortakçılardır. Bunların dışında, devamlı ücretli işçilik şeklinde olmasa da, geçici ücretli emek (veya devamlı mevsimlik emek) olarak tanımlayabileceğimiz bir başka durum daha vardır. “19. yüzyıl ortasında, önemsiz ve azalan sayıda büyük işletmenin toprakları bir yıl süreyle kiralanan işçiler tarafından işleniyordu. Palgrave’in tahminlerine göre, bunlara ek olarak Asya vilayetlerinin tümünde, yüksek oranda mevsimlik emek gerektiren pazarlık ürünlerin üretiminde 200 000 dolayında mevsimlik ücretli işçi istihdam edilmekteydi. Örneğin, Çukurova bölgesinde özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında pamuk üretimine geçilmesiyle birlikte, mevsimlik de olsa tarım kesiminde ücretli işçilik ortaya çıkmaya başladı. Bu işçilerin sayısının 50 000 – 100 000 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir.”¹²⁶

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar tarım teknolojisinde önemli bir değişiklik yaşanmamıştır. Toprakların işlenmesinde ücretli işçilik yerine, ortakçılık ilişkisi ağır basmaktaydı. Diğer bir deyişle, kırsal kesimde tarıma açılacak toprakların varlığı mülksüzleşmeyi ve küçük üreticilerin ‘tarım işçisi’ne dönüşmesini engellemekteydi¹²⁷.

Sonraki genişleme döneminde ise, tarım sektörü açısından en önemli olay, demiryollarının eskiden işlenmeyen geniş alanları tarıma açması ve buralara göçmen ve gönüllülerin yerleştirilmesidir. Topraklar, özellikle göçmen aileler arasında eşit bir biçimde dağıtıldı ve bu durum köylü nüfusun arttırılmasına ve desteklenmesine neden oldu. Demiryolunun ortaya çıkardığı pazar imkanları ise, bağımsız köylülüğün güçlenmesine de katkıda bulundu. 19.

---

¹²⁵ Makal, s. 135.

¹²⁶ Makal, s. 136.

¹²⁷ Koç, s. 42.

yüzyılın sonlarında geleneksel olarak ithal malı tahılın egemen olduğu İstanbul piyasasında artan tahıl ihtiyacının büyük bölümünü yeni kurulan bu küçük üreticiler sağlamaya başlamışlardır¹²⁸.

5. İnşaat Faaliyetlerinde Emek

Osmanlı ekonomisinde bir ücret karşılığı çalışanların geniş bir şekilde buldukları iktisadi faaliyet alanı da inşaat işleridir. Bu alanda çalışanların toplam sayısına ilişkin olarak bir tahmin yapmak çok zor da olsa, değişik projelerde çalışanlar hakkında sınırlı bilgiler elde etmek mümkündür. Özellikle yol inşaatlarında çalışanlar için tutulan *Amele Yoklama Defterleri* değerlendirildiğinde bu konuda daha genel rakamlar elde etmek mümkün olacaktır.

Eskiden beri Anadolu'nun her yerinde inşaat işleri için emek talebi söz konusu olmuşsa da, devlete ve vakıflara ait işlerde emek daha yoğun kullanılmıştır. Yapılan işler genellikle yol, kale, köprü, gemi inşası ve ev inşaatlarıydı. Büyük şehirlerde çıkan yangınlar sonrasında bu tür emeğe yoğun bir talep yaşanırdı. Genişleyen ekonomik faaliyetlerin neticesi olarak kanal, demiryolu, liman yapımı gibi alanlarda da bu emek kullanılmıştır¹²⁹.

19. yüzyıla kadar inşaatlarda çalışan Osmanlı inşaat işçilerini iki grupta incelemek mümkün gözükmemektedir; nitelikli olanlar ve olmayanlar. Büyük inşaatlarda köle ve asker çalıştırılması da bu ayrımı etkilemektedir. Nitelikli işçiler, aslında diğer zanaatkar gruplara benzemekteydiler. Bunları diğerlerinden ayıran önemli bir fark, inşaatlarda çalışan ustaların, sanki bir fabrikadaki işçiler gibi kollektif bir üretim sürecini birlikte gerçekleştiriyor olmalarıydı. İnşaat ustalarının üretim araçları da oldukça sınırlıydı. Bu durum büyük inşaatlarda oldukça belirginleşiyordu. Ancak kale, yol ve köprü inşaatlarında işçilerin ücretlerinin bölge halkından toplanması ve zorunlu

¹²⁸ Çağlar Keyder, "Türkiye'de Ortakçılık Döngüsü Ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekışmesi", *Yapıt*, Haziran-Ağustos, 1985, s. 99.

¹²⁹ Makal, ss. 160-161.

çalıştırma yukarıdaki ayırımı daha da güçleştirmektedir. Niteliksiz işçilerde genellikle, mülksüzleşmemiş küçük üreticilerden oluşmaktaydı. Bazen de vergiden muafiyet karşılığı devletin inşaatlarında çalışmaktaydılar. Büyük inşaatlarda bir arada ve büyük bölümü ücretli olarak uzun süreler çalışan insanların karmaşık ve tam işçileşmemiş yapıları, davranışları ve tepkileri belirleyen temel faktör olmaktadır. Bina üretiminde ise, küçük ölçekli inşaatlarda ustalar, götürü iş alarak küçük üreticilerle eğilimindeyken, niteliksiz işçiliği, mülksüzleşmemiş üreticiler mevsimlik çalışmayla gerçekleştiriyorlardı¹³⁰.

1770'lerde İstanbul ve çevresinde, devlet, vakıf ve halkın yaptırdığı bina inşaatlarında istihdam edilen inşaat işçileri, bu inşaatların artması ile daha önce istedikleri 60 ve 70 akçe yerine, 100-120 akçe istemeye başlamışlar; bu durum inşaat yapımlarına ara verilmesine neden olmuştu. Sıvacı esnafı da 50-60 para yevmiye istediğinden oldukça sıkıntı çekiliyordu. Devlet binalarının inşaatlarında daha çok işçi eksikliği çekilmekteydi. İşçiler daha fazla ücret aldıkları inşaatlarda çalışmak istiyorlardı. Ancak işçi ücretlerinin düzeyi konusunda, bundan 8-10 sene önce, h.1179, h.1180 ve h.1181 – m.1765-1768 senelerinde alınmış ve Başmuhasebe'ye kaydedilmiş olan karar, İstanbul Kadısı tarafından, mahalle imamlarına bildirilmiş ve tespit edilen ücretten fazla alan veya veren olur ise, haklarında kanuni işlem yapılması istenmiştir. Aynı durum söz konusu olduğunda, daha önce alınmış olan kararın yeniden ilan edilmesi istenmektedir. Sözü edilen düzenleme, Başmimar Mehmet Tahir Efendi tarafından Divan-ı Hümayun'a yapılan başvuru üzerine gerçekleştirilmiştir. Bu talebin gerekçeleri arasında, inşaat işçilerinin 70-80 akçe ücret istedikleri ve istenen bu ücretlerin halkın ödeme gücünü aşması, ücretlerin yüksekliği nedeniyle inşaat ustalarının, yanlarında meslek dışından acemi kişiler çalıştırarak yapılan inşaatların kalitesizleşmesi sayılmaktadır. h.1189 – m.1775-1776'da yeniden ilan edilmesi istenen ve İstanbul Kadısı ile şikayet sahibi başmimara hitaben yazılan emirler de, daha önce h.1154 – m.1741-1742 senesi içinde düzenlenmişlerdir.

---

¹³⁰ Koç, ss. 63-69.

Buna göre h.1154 – m.1741-1742 senesinde düzenlenen, h.1178 – m.1764-1765’de yeniden ilan edilen ve h.1189 – m.1776’da da tekrar ilan edilmesi istenen, *amele nizamını* bildiren ve Başmuhasebe’ye kaydedilen ücretler, Kasım ayından Mayıs’a ve Mayıs ayından Kasım ayına değin, uzun ve kısa günler için fark 5’er akçe olarak şöyledir:

“mukaddema bin yüz elli dört senesinde cümle muvacehesinde verilen nizam-ı kadimde ücret-i yevmiyelerini hadd-i itidal üzere fiyat vaz ve tayin olundukta *ruz-ı hızırdan ruz-ı kasıma varınca etvel-i eyyamda*

bir nefer kalfaya altmış akçe ve
bir nefer karhaneciye elli akçe ve,
bir nefer ustaya kırk beş akçe ve,
bir nefer şakirde otuz akçe ve,
bir nefer duvarcıya kırk akçe ve,
bir nefer lağımçıya kırk akçe ve,
bir nefer harik hammalına otuz akçe ve,
bir nefer rençbere yirmi dört akçe ve,
ruz-ı kasımdan ruz-ı hızıra varınca asgar-ı eyyamda
bir nefer kalfaya elli beş akçe ve,
bir nefer karhaneciye kırk beş akçe ve,
bir nefer ustaya kırk akçe ve,
bir nefer şakirde yirmi beş akçe ve,
bir nefer duvarcıya otuz beş akçe ve,
bir nefer lağımçıya otuz beş akçe ve,
bir nefer harik hamalına yirmi dört akçe ve,
bir nefer rençbere yirmi akçe
ücret-i yevmiyelerin verilmek üzere şürut-ı nizamı düsturü’l-amel
tutulmak için eğerki ferman-ı alişan sadır olup lakin elan hadd-i itidal üzere
ücretleri ruz-ı hızırdan ruz-ı kasıma varınca
bir nefer ustad-ı nakkaş altmış yetmiş akçe ve,
şakirdanına elli akçe ve,

hamamcı ve su yolcu ustalarına altmışar akçe ve,
şakirdanlarına kırkar akçe ve,
kilütçüye kırkar akçe ve,
bir nefer neccar kalfasına altmış beş akçe ve,
bir nefer karhaneciye altmış akçe ve,
bir nefer ustaya elli beşer akçe ve,
şakirde otuz altı akçe ve,
bir nefer karhaneciye altmış akçe ve,
bir nefer ustaya elli akçe ve,
şakirde otuz beş akçe ve,
hamacı kalfasına altmış beş akçe ve,
karhaneye elli beş akçe ve ustaya elli akçe ve,
şakirde otuz beş akçe ve,
bir nefer sıvacı karhanecisine altmış akçe ve,
kalemkari ustalarına elli beşer akçe ve,
sadekari ustalarına ellişer akçe ve,
şakirdlerine otuzar akçe ve,
marangoz ve silici ve doğramacı ve nakışçı ve sandıkcı ustalarına
ellişer akçe ve,
şakirtlerine otuzar akçe ve,
bir nefer duvarcıya kırk akçe ve,
bir nefer lağımıcıya kırk akçe ve,
bir nefer kaldırımcıya kırk beş akçe ve,
bir nefer harik hammalına otuz üç akçe ve,
bir nefer rençbere otuz akçe ve,
ruz-ı kasımdan ruz-ı hızıra varınca

aksar eyyamda vaz olunan fiyattan beşer akçe tenzil ile verilip ebniye-i emiriyyede elli dört tarihinde karin-i nizam-ı mezkur üzere ücretleri verilmek... üzere”¹³¹ bir karar alınmıştır.

---

¹³¹ C. Belediye, 5512.

İstanbul'da inşaatların artması nedeniyle, inşaat işçileri, esnaflık kaidelerini ihlal ederek, diledikleri ücret verilmedikçe çalışmamaktadırlar. Bu durum yangın ve kazalar sonucu zor durumda kalanlara özellikle zarar vermektedir. Bu durumun düzeltilmesi için, amele esnafının başmuhasebede kayıtlı olan kaidelere uymaları ve belirlenmiş ücretleriyle yetinmeleri gerekmektedir. Aksine davrananların Yeniçeri Ağası'na bildirilmeleri ile Ermeni ve Rumlara da duyurulması istenir. Bu nizamın Başmuhasebe defterlerine kaydı ve Hassa Mimarbaşısı defterlerine de ilmühaberi gönderilmiştir¹³².

Yol inşaatlarında 1869 yılında kabul edilen bir nizamname ile, erkeklere 5 yılda 20 gün yol yapım ve bakımında çalışma yükümlülüğü getirilmiştir. Bu yükümlülük 1875'te kaldırılmış ve 4 yıl sonra yeniden yürürlüğe girmiştir. Bu yükümlülük 1891'de ise, paraya dönüştürülmüştür. Yabancı şirketlerce yapılan bazı yollarda ise, genellikle mülksüzleşmemiş küçük üreticiler çalışmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısının en önemli inşaatlarından ve 1856-1869 döneminde gerçekleştirilen Süveyş Kanalı inşaatında, büyük çoğunluğu küçük üreticilerden sağlanan emek ile 60.000 kişi 20'şer binlik gruplar halinde çalıştırılmaktaydılar. Bu kişilerin çalışma şartları ve ücretleri de 20 Temmuz 1856 tarihli nizamname ile düzenlenmişti¹³³.

---

¹³² C. Belediye, 2562.

¹³³ Koç, s. 69.

B. Emek Tedariği ve Emeğin Üretime Katılma Yöntemleri

Osmanlı ekonomisinde nüfus azlığının ve dolayısıyla emek arzı kıtlığının ortaya çıkardığı sorunların çeşitli çözüm yolları vardır. Bunlardan birisi, belirli bir bölgenin emek gücünün belirli bir çalışma alanına, bölgeye tahsisidir. İhtiyaca göre geçici nitelikteki bu tahsis uygulamasında emek ihtiyacı bulunan faaliyet alanına belirlenen standart imkanlar dahilinde aktarımda bulunmaktadır. Örneğin; Gümüşhane Madenleri Emini'ne yazılan bir emirden, Konya Sancağı, Bozkır ve ona bağlı madenlerde çalışacak madenci amelesi az olduğundan veya bulunmadığından bahisle, kendisinde yeterli sayıda işçinin Gümüşhane kazalarından temin edilerek gönderilmesi istenmiştir¹³⁴. Bölgesel düzeydeki düzenlemeleri içine alan emeğin tedariği konusu Anadolu ve Rumeli için farklı alanlarda örneklendirilebilecek bir konudur. Yukarıdakine benzer şekilde Dimetoka ve Filibe gibi kiremitçi amelesi bulunan yerlerden, ihtiyacı olan Şehirköy ve Seddülbahir gibi yerlere de işçi gönderilmesi söz konusu olmaktadır¹³⁵.

Emek tedariği konusu, Osmanlı Devleti'nin diğer işler için de yaptığı gibi başta kadılar olmak üzere çeşitli görevliler eli ile yürütmeye çalıştığı bir konudur. Dimetoka ve Filibe gibi yerlerden gönderilerek, Şehirköy ve Seddülbahir'de inşa olunacak fırınlarda istihdamı düşünülen kiremitçi amalesinin, bu gönderilme faaliyeti de her iki bölgenin kadı ve ayanları aracılığı ile yürütülmektedir¹³⁶. Benzer şekilde, Tuna nehri üzerinde, İsakçı mevkiinde yapılacak bir köprü için gerekli esnaf amelesinin her kazanın ayan, voyvoda ve zabitanı aracılığı ile temin edilmesi ve istihdamları¹³⁷, Kocaeli'deki Fes fabrikası'nda yapılacak bazı işler için, İznik naib ve Kocaeli mütesellimi vasıtası ile işçi toplanması istenmiştir¹³⁸. Bir sonraki adım olarak, Tuna nehrine yapılacak İsakçı'daki köprü inşaatına işçi tedariği ile görevlendirilen İstanbul

¹³⁴ C. Nafia, 1978.

¹³⁵ C. İktisat, 1629.

¹³⁶ C. İktisat, 1629.

¹³⁷ C. Nafia, 932.

¹³⁸ C. İktisat, 430.

Mimar Ağası da 350 neccar (doğramacılık, marangozluk ve dülgerlik yapan esnaf)'ın temini işinden Cizye Başbâkî Kulu Abdullah Ağa, Mehterler Kethüdası Süleyman Ağa ve Mimar Mehmet Emin Ağayı görevlendirilmiştir. Arşiv kayıtlarına göre gönderilecek bu amele esnafınının düzen ve intizamından da ayrıca başlarına verilecek yiğitbaşları sorumlu gözükmektedir. Esnaf amelesinin/zanaatkar işçilerin çalıştırılmasında Osmanlı Devleti'nin genel olarak diğer faaliyetlerinde olduğu üzere kefilleme uygulaması geçerlidir. Neccar amelesinin işlerini gerektiği gibi yapmalarının yolu olarak yiğitbaşlarına bağlanmaları uygulaması gerçekleştirilmiştir. Köprü inşaatı ile vazifeli bu grubun kefilleri ve yiğitbaşları Mihal Kalfa, Kostandi Kalfa ve Yamandi kalfa ve Encubi Kalfa ve Abraham Kalfa ve Mıgırdıç Kalfa ve Deli Kalfa ve Artin Kalfa ve Kiremidli Kalfa ve Varharom Kalfa ve Bogos Kalfa ve Rader Kalfa zimmilerdir. Bu kefalette yiğitbaşlarının kefilli oldukları işçilerin firar etmemelerini sağlamak vardır¹³⁹.

İnşaatlarda kullanılacak tuğla ve kiremitler için kurulan ocaklarda çalıştırılmak üzere kiremitçi amelesi ihtiyacını karşılamak üzere yazılan yazılarda bu ustaların ücretlerinin bina eminleri tarafından verileceği anlaşılmaktadır. Belgede, her ocak için 3 kişiden toplam 6 işçinin sağlanması, Şehirköy naibi ve ayanından istenmektedir. Temin edilmeleri, ücretlerinin ödenmesi vs. gibi sorumluluklar onların üstündedir¹⁴⁰.

19. yüzyılın ikinci yarısında fabrikasyon üretime geçiş çabaları özellikle makineli sanayi üretiminin nitelikli emek ihtiyacını önemli bir problem haline getirmiştir. Bu çerçevede fabrikalarda çalışacak işçilerin kazalardan bulunması işlemleri, valiler ve kaymakamlar aracılığıyla yapılmaya çalışılmıştır. Mesela; Tüfenkhane-i Amire'de çalışacak işçi ihtiyacı için Kalkandelen ve çevre kazalardan toplam 55 kişi istenmiştir. Bu işçilere yeterli bir ücret alacakları belirtilmiş, işçilerin getirilmesi işi de Tophane

---

¹³⁹ C. Nafia, 888.

¹⁴⁰ C. İktisat, 587.

ustabaşlarından birine verilmiştir. Çalıştırılacak olan işçiler hakkında Maliye Nezareti de bilgilendirilecektir¹⁴¹.

Devlet, kamu inşaatında çalışılacak işçilerin hizmet yerlerine ulaşımını da dikkate almaktadır. Örneğin; Tuna nehrine yapılacak köprüde görevlendirilen neccarlar deniz yolu ile ilgili yere gönderilmişlerdir. 350 kişiden, 180 kişisi Tüccar Mustafa Reis gemisi ve 170 kişisi de Tüccar Panayot'un gemisi ile topluca götürülmüşlerdir¹⁴².

Bölgesel düzeyde işbirliği ve uyumu gerektiren bu konu, önemi nedeniyle idari düzenlemelere de konu olabilmektedir. Örneğin; Keban ve Ergani madenleri emini Kapıcıbaşı'ya yazılan yazıda, Diyarbakır Eyaleti'yle, madenlerin kazalarında, r.1261 – m.1845 senesi Mart ayından itibaren Tanzimat usulünün uygulanacağına ve madenlerin işletilmesinin (özellikle kiremit üretimindeki öneminden dolayı) zaruretini bunun ise, kendilerine bağlı kazalardan malzeme ve işçilerin devamlı ve zamanında istihdamı ile mümkün olabileceği belirtilerek, bu kazaların bir kaymakamlık altında birleştirilmeleri istenmiştir¹⁴³. Bu talebin arkasında yatan en önemli neden kanaatimizce, ihtiyaç olduğu bu gibi durumlarda en kolay ve hızlı şekilde emek açığının ortadan kaldırılabilmesi zemininin oluşturulmasıdır.

Kamu hizmeti niteliğindeki işlerin yerine getirilmesinde devlet, doğrudan müdahale etmeyi tercih etmekte ve faaliyetleri yönlendirmektedir. İstanbul'da çıkan yangın nedeniyle, özellikle fakir halkın binalarını tamir edecek çeşitli işçi kıtlığı vardır. Bu nedenle, Edirne kadısı ve Bostancısı'na yazılarak, yeterli işçinin, kış yaklaşmadan ve ücretleri geciktirilmeden ödeneceği güvencesiyle toplanması istenmektedir. Aynı konu için, Bursa Kazası kadı ve mütesellimi ile Tekfurdağı naib ve ayanına da aynı yazı yazılmış, işçilerin sorumluluğu yazının muhataplarına verilmiştir¹⁴⁴. Benzer durum Mısır-

¹⁴¹ A. Mkt. Mhm., 6/56; A. Mkt. Mhm, 7/3; A.Mkt.Mhm, 8/59; A. Mkt. Mhm, 11/79.

¹⁴² C. Nafia, 888.

¹⁴³ C. Darphane, 219.

¹⁴⁴ C. Belediye, 957.

İskenderiye sedleri inşasında çalışmak üzere gidecek mühendis ve işçilerin bölgeye gönderilmesinde de görülür. Toplamı 100 kişi olan bu grubun yol yiyecek ihtiyaçları için seksen kantar peksimet gerekmektedir. Bunun otuz kantarının İstanbul'dan, kalanının da elli kantar olarak Gelibolu peksimethanesinden temini kararlaştırılarak Gelibolu naibine bu yönde bir emir yazılmıştır¹⁴⁵.

Gerekli işçilerin tedarigi konusunda alınan önlemlerden bir diğeri de ilgililere vergi muafiyetleri getirmektir. h.1173 – m.1759 senesinde alınan bir kararla bundan böyle İstanbul'da çıkacak yangınlarda görev alacak 4 kalfa için, âlâ ve 200 neccar amelesi için evsat cizye evrakı devlet tarafından verilmiş ve Hassa Mimarbaşı aracılığı ile neccarlara dağıtılmak üzere h.1172 – m.1758 senesi için İstanbul Cizyedarına mühürlenilip Mimarbaşı'na teslim edilmiş, Cizye defterine işlenmiştir¹⁴⁶. Vergi muafiyeti her işçi grubunun kendi yükümlülükleri çerçevesinde dikkate alınan bir konudur. Örneğin; Kale-i Sultaniye'ye tabi Sarıcaili köylüleri kadılığa verdikleri arzda köprü tamir ve bakımı karşılığında vergiden muaf olduklarını belirtmişlerdir. Köylülerin iddiasına göre h.1121 – m.1709-1710 senesinde verilen belge ile bir köprünün tamir ve bakımı kendilerine ait olmak üzere 40 kişilik köprücü bu işte çalışmaktadırlar. Görev karşılığında bütün vergilerden muaf olduklarını ancak tahsildarların kendilerine baskı yaptıklarını iddia ile yapılan bu baskının giderilmesini talep etmişlerdir. Yapılan incelemede, h.1121 – m.1709-1710 senesinde bu konuda bir karar olduğu ve Hazine-i Amire'deki mevkufat defterlerinde kayıtlı olduğu görülmüş, 40 kişinin *tekalif-i örfiye* ve *avarız-ı divaniyeden* muaf oldukları anlaşılmıştır¹⁴⁷.

Nitelikli ve niteliksiz emeğin ücret miktarının, karşılanması için kaynak bulma ve ödeme yöntemleri için, genel tedbirler yanında birçok belgeye de yansıdığı şekilde özel düzenlemeler yapılmıştır. Tuna üzerinde İsakçı mevkiinde yapılacak bir köprü için temin olunan esnaf amelesinin ücretlerinin

---

¹⁴⁵ C. Nafia, 1605.

¹⁴⁶ C. Maliye 1591.

¹⁴⁷ C. Maliye, 6486.

eskiden olduğu gibi İnşaat Emîni tarafından ödenmesi istenmektedir¹⁴⁸. Fiili uygulamada da adı geçen bölgedeki köprü inşaatı için İstanbul Mimar Ağası tarafından toplanan 350 neccar amelesinin ücretleri onların kefilleri ve yiğitbaşları olan Mihal Kalfa, Kostandi Kalfa ve Yamandi Kalfa ve Encubi Kalfa ve Abraham Kalfa ve Mıgırdıç Kalfa ve Deli Kalfa ve Artin Kalfa ve Kiremidli Kalfa ve Varharom Kalfa ve Bogos Kalfa ve Rader Kalfa zimmiler aracılığı ile ödenmiştir. Söz konusu kişiler devletin kendilerine verdiği her bir işçi için 35 kuruşu işçilere verdiklerini beyan etmişlerdir¹⁴⁹.

Benzer bir uygulama inşaatlarda kullanılacak tuğla ve kiremitler için kurulan ocaklarda çalıştırılmak üzere, toplanan kiremitçi amelesinin ücretlerinin ödenmesinde görülür. Verilen yazıya göre kiremitçi ustalarının ücretleri bina eminleri tarafından verilecektir. Uygulamada Şehirköy naibi ve ayanı konunun sorumlusu görülmektedirler¹⁵⁰.

Yine, mîrî bir iş olarak Galata'dan Tophane-i Amire'ye taşınacak malzeme için, gerekli hamalı temin etme görevi verilen Galata hamalları Kethüdası'na bu emir tebliğ olunurken, ayrıca ücretlerin nasıl karşılanacağı da kaydedilmiştir. Başmuhasebe'den alınacak ödeme emri ile görevlendirilecek 390 hamala tespit olunan ücretleri yanında cizye tezkereleri de verilmiştir¹⁵¹.

Eflak Voyvodasına yazılan bir emirde de askerî amaçla kullanılacak Tuna Nehri üzerinde bir köprü inşaatı için gerekli malzemenin yanında, işçilerin de Eflak vilayetinden toplanıp, gönderilmesi ile bunların ücretlerinin yine Eflak Vilayeti'nin cizye gelirlerinden ödenmesi istenmiştir. Benzeri bir emrin ayrıca Boğdan Vilayeti'ne gönderildiği de anlaşılmaktadır¹⁵².

İstanbul'da çıkan yangın örneğinde olduğu gibi geciktirilmesinde sakınca bulunan hallerde gerekli işçilerin sağlanmasında kendilerine

---

¹⁴⁸ C. Nafia, 932.

¹⁴⁹ C. Nafia, 888.

¹⁵⁰ C. İktisat, 587.

¹⁵¹ C. Maliye, 1015.

¹⁵² C. Hariciye, 6157.

cretlerinin gecikmeksizin verileceği teminatı verilmektedir. h.1207 – m.1793 tarihli emirnamede İstanbul'da çıkan yangından dolayı gerekli inşaatların vaktinde yapılabilmesi ihtiyacı ile Edirne Kadısı ve Bostancısı'na yazılarak, yeterli sayıda işçinin, kış yaklaşmadan ve ücretleri geciktirilmeden ödeneceği güvencesiyle toplanması istenmektedir. Aynı konu için, Bursa Kazası kadı ve mütesellimi ile Tekfurdağı naib ve ayanına da benzer yazı yazılmıştır¹⁵³. Devletin sosyal konulardaki hassasiyetinin bir göstergesi olarak da kabul olunabilecek olan örnek aynı zamanda hak edilen ücretin bazı durumlarda vaktinde denmeyebileceğine de bir işaret olarak görülebilir.

Verilen emirnamelerde, genellikle herhangi bir iş için toplanması istenen işçilerin ücretlerinin nasıl karşılanacağına dair düzenlemeler vardır. Örneğin Kocaeli Fes Fabrikası'nda yapılacak bazı işler için, İznik naib ve Kocaeli mtesellimine verilen emirde sorumluluğun kendilerine ait olduğu bildirildikten sonra işçi ücretlerinin verilerek, işçilerin toplanması istenmiřtir¹⁵⁴.

Nakd cret ödemeleri yanında getirilen vergi mafiyetleri de dolaylı bir ücret ödemesi olarak kabul olunabilir. Bu uygulama devletin eskiden beri birçok alandaki genel bir uygulamasıdır. Nitekim İstanbul yangınlarında müdahale etmekle görevli dört kalfa ve iki yüz neccar amalesine evsat cizye belgeleri bu kabilden verilmiřtir¹⁵⁵. Benzer şekilde Kale-i Sultaniye'de Sarıcaili köyü ahalisinden 40 kişilik köprücü köprünün tamir ve bakımı karşılığında h.1121 – m.1709-1710 senesinden itibaren tekalif-i rfiye ve avarız-ı divaniyeden muaf tutulmuřlardır¹⁵⁶.

Bu yolla devlet bir gelir kaleminden yaptığı tahsisatla bir gider alanını doğrudan finanse etme imkanı bulmaktadır. Bu nakit akışını rahatlatan bir konudur.

---

¹⁵³ C. Belediye, 957.

¹⁵⁴ C. İktisat, 430.

¹⁵⁵ C. Maliye, 1591.

¹⁵⁶ C. Maliye, 6486.

İşçilerin ücretlerinin belirlenmesi, kaynağının bulunması, ödenmesi gibi konularda getirilen düzenlemeler, devletin, hem suistimallere hem de emek kıtlığından dolayı ortaya çıkan ücret yükselmelerinin ve düşüşlerinin önüne geçmek istendiğini göstermektedir. Emeğin karşılığını alabilmesini ve ücret piyasasında istikrarı sağlamaya dönük bu önlemler, aynı zamanda emek tedariğinin sağlanması için uygulanan önlemlerden birisi olarak değerlendirilebilir.

Emek tedariği konusundaki bütün düzenlemelere rağmen bölgesel hareketler nedeniyle zaman zaman bazı zorluklar da yaşanmaktadır. Bu zorlukların başlıcası işçilerin her yıl aynı sayıda ilgili yerlere gitmeyişiştir. Bazı seneler hasat zamanı emeğin bu mobilitesi nedeniyle, orakçı sayısının azlığından dolayı, ekili arazileri fazla olanların, ürünlerini daha önce biçtirmek isteyip, orakçılara fazla ücret teklif etmeleri, ücretlerin aşırı yükselmesine neden olmaktadır. Orakçı ücretlerinin yüksekliği, küçük rençberleri sıkıntıya sokmaktadır. Bazı senelerde orakçıların sayıca çokluğu tam aksi bir duruma neden olmakta, ücretler çok düşmekte ve bu kez de orakçı amelesi zarar görmektedir. Belgelerde, bu durumun engellenmesinin ziraat müdürlükleri ve vekilleri sorumluluğunda olduğu belirtilir. Mesela Edirne Meclis-i İmar memurları tarafından, Meclis-i Vala'ya gelen yazılarda da görüldüğü üzere, Tekfurdağı ve kazalarında orakçı amelesinin bazı seneler az bazı seneler ise, çok gelmeleri ücretleri yükseltip düşürdüğünden, hem çiftçi halk hem de işçiler zarar görmektedir. İşçi emeğinin mobilitesinin önemli bir nedeni, emeğini ücret karşılığı kiralayan bu kişilerin kendilerinin de hasada tâbi arazileri oluşudur¹⁵⁷. Silivri Kasabası'nda uygulanan ve Tekfurdağı ile ona bağlı yerlerde de yapılması istenen uygulamaya göre; Tekfurdağı meclisinde, ziraat müdürü ve orakçılardan birkaç temsilci, orakçıların bir kaç işçiden oluşturdukları takımların başında olan Dragonlardan on beş, yirmi kadarı hazır olduğunda, rençber ve orakçıların karşılıklı rızalarıyla, yirmi gün süre için, günlük orakçı ücretleri, mecliste birlikte belirlenecektir. Bu uygulamanın nizama bağlanarak,

---

¹⁵⁷ C. İktisat, 1901.

bir metin haline getirilerek ilan edilmesi istenmektedir. Elbette, belirlenen günlük ücretin üzerinde ücret almak ve vermek yasaklanacaktır¹⁵⁸.

Bu gibi genel dengesizliklerin nedenlerinden birisi, emeğini arzeden işçilerin kendi hasatını toplamak durumunda olmasıdır. Örneğin; Dobruca çevresindeki 3000 kadar orakçıdan bir bölümü kendi ürünlerini de toplamak istedikleri için geri dönmektedir. Bu ise, emek kıtlığı ortamında ücretlerin yükselmesine neden olarak 80-100 kuruş ücret ile adam tutulmasını gerektirmektedir. Çiftçinin zor durumda kalmasına neden olduğu bildirilen ve Tanzimat-ı Hayriye'ye uygun olmadığı savunulan bu durumun bölgenin genel bir sorunu olduğu görülmektedir¹⁵⁹. Bu örnek, emeğini arzeden Osmanlı işçisinin aynı zamanda mülk sahibi, kendi arazisini de ekip-biçen durumda olduğunu da göstermesi bakımından ilginçtir.

Her sene hasat zamanı yaşanan bu zorluklar ekinleri kaldıracak köylüler için sorun olmaktaydı. Varna Sancağı içinde, Dobruca Ovası'ndaki kazalarda bulunan çiftliklerin ekinlerinin biçtirilmesi için, bir çok orakçının bulunması gerekiyordu. Diğer bölgelerden gönderilen işçilerin (orakçı ve yanaşma amelesi) hasat zamanı vaktinde bölgeye ulaşamadığı durumlarda ekinlerin kaldırılmasında gecikmelere yol açmaktaydı. Nitekim h.1267 – m.1851 yılında da benzeri bir durumla karşılaşmış ekinin kaldırılmasında endişeler ortaya çıkmıştır. Bu işle görevlendirilmiş olanlardan, işçileri gönderme işini çabuklaştırmak için gerekli önlemleri almaları istenmiştir¹⁶⁰.

Özel çiftliklerde emek gücü iki şekilde istihdam olunmaktaydı. Bunlardan birincisi yıllık yada altı aylık süreliğine istihdam olunan ve çiftlik faaliyetlerinin en durgun olduğu zamanda bile çalışan *hizmetçiler*dir. Diğeri ise, zirai faaliyetlerin en yüksek olduğu zamanlarda istihdam olunan, orak ve harman işlerinde çalışan *orakçı* ve *harmancılar*dır. Her iki tür işçinin de ücretlerinin bir bölümü para bir bölümünün ise, mal olarak ödenmektedir. Aynı

---

¹⁵⁸ C. İktisat, 1898.

¹⁵⁹ C. İktisat, 1629.

¹⁶⁰ A. Mkt.Um., 61/79; A. Mkt. Um., 65/18.

olarak bu kişilere yapılan ödemeler içinde, çiftlik sahibinin verdiği yiyecek ve içecekler de vardır. Hizmetkarların giyecekleri, gayri müslimlerin cizyeleri de bu tür ödemelerden sayılabilir¹⁶¹.

Emek gücünün idari düzenleme ile başka bölgelerin ihtiyacına tahsisi uygulaması, bazen o bölgenin sonradan ortaya çıkan ihtiyaçlarının giderilememesi gibi sonuçları da ortaya çıkarmaktadır. Örneğin; Silistre amelesi bir ihtiyaç nedeniyle İsakçı'lara gönderildiğinden Silistre'den nakledilmesi gereken ağaçlar için gerekli demirci ve neccar amelesi bulunamamıştır. Bu ihtiyacın Niğbolu ve Ruscuk ve Zıştovi kazalarından (her bir kazadan 5'er ocak demirci ve 20'ser neccar temin edilmesiyle) giderilmesi uygun görülmüştür¹⁶².

Uygulamalar, özellikle Rumeli'deki geniş zirai üretim bölgelerinin ihtiyacı olan emek açığının karşılanması yönünde, Osmanlı Devleti'nin kalıcı bir çözüm getiremediğini göstermektedir. Kurulan yapı, gecikmelerde ortaya çıkan sorunları etkin bir şekilde çözüme kavuşturacak nitelikte değildir. Bu tür zorluklar görevlilere yeni emirnameler gönderilerek çözümlenmeye çalışılmaktadır.

Bu anlamda arşiv kayıtlarınının 19. yüzyıldaki üretim yapısına ait ortaya çıkardığı önemli sonuçlardan birisi, Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren sahip olduğu geniş üretim alanlarının ihtiyacı olan emek konusunda, sürekli zorluklar içinde olduğudur.

1. Gönüllü İşçilik

Osmanlı Devleti'nde, bir ücret karşılığı çalışanların tamamı çalışıp-çalışmama özgürlüğüne sahip değillerdi. Ne zaman ve ne kadar çalışılacağına zaman zaman devlet karar veriyordu. Bu özgürlük, emek arzı ile doğru orantılıydı. Aynı işte, kimileri zorunlu olarak çalışırken, diğerleri gönüllü olarak çalışmaktaydı. Aldıkları ücretler ise, farklılık göstermemekteydi.

¹⁶¹ Tefik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İstanbul, 1987, ss. 252-253.

¹⁶² C. Nafia, 1550.

Tercih edilen uygulama şekli, özgür bir irade ile emeğin istihdamıdır. Pazarcık ve Sofya kazalarındaki çeltik tarlası ve çayır sahiplerinin ihtiyacı olan orakçı ve rençber amelesi ayan ve kolcular aracılığıyla, istek dışı ve sadece 18 para günlük ücret ile İzladı kazasından, ehl-i zimmet reayası da çoluk çocuklarını bırakarak senede iki defa, kıptiyan taifesi ise, çeltik tarlalarından çamuru temizlemek için senede üç defa istihdam edilmesi olayı, bu konudaki asıl yaklaşımı göstermesi bakımından önemlidir. İlgili reyanın bu durumun düzeltilmesi için dilekçe vermesi üzerine, konu hakkında daha önce bir düzenlemenin olup olmadığı araştırılır. Bulunamayınca, bundan sonra reyanın istekleri dışında çalıştırılmaması ve çalışanlara da hakettikleri ücretlerin verilmesi istenir. Dayanılan prensip, *fukara-yı raiyetin asayiş ve refahının sağlanması inancıdır*¹⁶³.

Benzer bir durum da, İştîp'te inşa edilecek bir kışlanın inşaatında kullanılmak üzere üretilecek tuğlaların üretimi için, Çerdilolva Karyesi halkına, tuğla pişirecek fırınlarda kullanılmak üzere ağaç kestirilmesinde görülmektedir. Adı geçen reayaya kışla inşaatında kullanılmak üzere, 143 kadar ağaç kestirilmiş ve köylünün hayvanlarıyla taşınmıştır. Ancak bu kadarla yetinilmemiş, bin kadar ağacın daha kesilmesi ve taşınması söz konusu olunca halk şikayetçi olmuş, araştırma sonucunda bu işin karşılığında köylüye herhangi bir ücret verilmediği gibi, diğer karyelerden de *bir çift* başına birer mecdiye yardım¹⁶⁴ toplandığı anlaşılmıştır. Araştırma sonunda verilen kararda, halkın karşı çıkması durumunda zor kullanılmaması ve hiç kimseden gönül rızası olmadan yardım toplatılmaması istenmektedir¹⁶⁵.

Tanzimat'ın ilanından sonra işçilerin sadece gönül rızalarıyla çalıştırılmalarının istenmesi çeşitli zorluklara yol açmaktadır. Bu zorlukların başında ise, ücretler yüksek olsa bile çalıştıracak işçi bulamamak, ürünlerin toplanamaması nedeniyle çiftçilerin ve devletin zarara uğraması gelmektedir. Bu nedenle Tanzimat uygulamalarının bir şekilde yorumlanarak aşılması

¹⁶³ C. İktisat, 1442.

¹⁶⁴ Bu yardım için 8/1 ifadesi kullanılmıştır.

¹⁶⁵ Tfr. 1. Kv., 28/2709.

konusunda çabalar bulunmaktadır. Filibe Meclisi, bu konudaki talebini, Muhasebe Meclisi'nde aşağıdaki şekilde değerlendirilmesini talep etmektedir. Filibe ve Tatarpazıra kazalarında, işçilerin daha önce olduğu gibi, ekinleri toplaması söz konusu olmaz ise, çiftçilerin zarara uğrayacakları bilinmektedir. Ancak, Tanzimat'a göre işçilerin zorla toplanması artık söz konusu olmadığı ve işçilerin de kendiliklerinden çalışmayacakları da tahmin edildiğine göre, zaman zaman aynı yöntemle işçi toplanmasının, hazineyi zarardan kurtaracağı, verilecek ücretin de yüksek olması nedeniyle işçi toplama işinin de, kolaylıkla zorla toplama sayılmayacağı düşünülerek, işçilerin eskiden olduğu gibi istihdam edilmeleri talep edilmektedir¹⁶⁶.

Devlet, zorunlu emek kullanma isteklerinin hoş karşılanmadığını ve toplumun her grubunda çeşitli şikayetlere konu olduğunun farkındaydı. Bir ücret karşılığı olsa bile, çalışma mükellefiyeti uygulanması, zorunlu olmadıkça tercih edilmemekteydi. Çalışanların iş verimlerinin düşük olması da devleti gönüllü çalışmayı tercih etmeye zorlamaktaydı. Mesela, Riştehan ve Tersane'nin çeşitli fabrikalarında istihdam edilmek üzere çağırılacak reayanın, dini temsilcileri aracılığı ile istenmesi düşünülmüştür. Ancak bu yöntem bile şikayetleri engellemek konusunda yeterli görünmemektedir. Bunun yerine Terzihane'de gönüllü olarak çalışan reayanın istihdamlarının sağlanması yönteminin –incelediğimiz belgede yeterli bilgi bulunmamakla beraber– Riştehan ve Tersane fabrikaları için de kullanılması istenmiştir. Bu konuda İmalat Müdürü Mirliya Mahmut Paşa'nın bilgisi olduğu bilindiğinden, kendisinden bu konuda yararlanılmasına karar verilmiştir¹⁶⁷.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere ilgili tarafların dışındaki kişiler, taraflar arasında hakem olabilmektedirler. Nitekim bu örnekte çiftlik yarıcılarının şikayetleri, mutasarrıflığın hakemliğinde halledilmektedir. Ancak, yarıcılar her zaman kolaylıkla iş bulabiliyor olmanın verdiği esneklikle, çiftlik sahibini mağdur edebilmektedirler. Bu kez de mutasarrıflık çiftlik sahibinin

---

¹⁶⁶ İ. Meclis-i Vala., 327.

¹⁶⁷ A. Mkt., 32/5.

zarar görmesini engellemek durumunda kalmıştır¹⁶⁸.

Tersane-i Amire'deki gemi onarım ve inşaatlarında gerekli olan işçiler, tamir veya inşaat süresince çalıştırılmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinden getirilmekteydiler. Tanzimat'tan önce, zaman zaman çalışmakla mükellef tutulan işçiler, Tanzimat sonrasında, angarya yöntemi kaldırıldığı için gönül rızalarıyla çalıştırılmaktaydılar. Ücret ile çalıştırılacak olmalarına rağmen, yeterli sayıda işçi bulmak her zaman mümkün olmuyordu. Devlet ise, görevlendirdiği kişiler aracılığı ile, bu çalışmanın ücretli ve geçici olacağını, angarya uygulanmayacağını anlatılarak işçilerin ikna edilmesini istemekteydi. Her şeye rağmen kabul etmeyenlerin zorla çalıştırılmasını ise, devlet yararına olmayacağı düşüncesiyle kabul etmiyordu¹⁶⁹.

2. Angarya

Genel yaklaşıma rağmen Tanzimat'a kadar olan dönemde, özellikle maden işletmeciliğinde ve benzeri alanlarda, emek açığının genel olarak sözkonusu olduğu dönemlerde zorunlu istihdam sözkonusudur. Örneğin; Zonguldak kömür ocaklarının ihtiyacı olan işçinin temin olunamaması üzerine işçi temin etmek için Maden Nazırı ve Ereğli havzası kaymakamı Dilaver Paşa özel bir nizamname hazırlatarak Ereğli'nin on dört köyünden yaşları onüç-elli arasında olan tüm erkekleri ocakta yarım gün çalıştırmak üzere celp çıkartmıştır¹⁷⁰.

Osmanlı Devleti'nde bir ücret karşılığı çalışanların bir özelliği de, önemli bir bölümünün henüz mülksüzleşmemiş üreticiler olduklarıdır. Bu nedenle davranışları mülksüzleşmiş üreticilerden farklıdır¹⁷¹. Dobruca bölgesinde sürekli tekrarlanan hasadın bir aşamasında orakçı amelesinin geri

¹⁶⁸ Tfr. 1 Sl., 76/7552.

¹⁶⁹ İ. Meclis-i Vala, 2972.

¹⁷⁰ Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950** içinde, D. Quataert Ve E.J. Zürcher (Der.), Çev. Cahide Ekiz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 28.

¹⁷¹ Makal, s. 168.

dönmeleri kendi arazilerindeki hasadı toplamaya yönelik bir örnektir¹⁷². Esnaf grupları yanında, işçiler de kendilerini her şeyden önce madenlerde ek gelir kazanan çiftçi saydıklarından, köylü üretici eğilimlerini korumuşlardır. Örneğin Ereğli Maden İşletmesi'nde istihdam edilen işçiler, şirket yararına olarak madenlerdeki işlerine bağlı bir grup kimliği edinememişlerdir¹⁷³. Osmanlı iktisadi hayatında ücret karşılığı çalışanların kolayca örgütlenememelerindeki bir sebep de, özellikle bazı bölgelerde çalıştıkları işleri geçici olarak görmeleri ve asıl üretim alanlarına yani tarlalarına dönmeleri idi. Bu durum onların bağımsız hareket edebilmelerine imkan sağlamaktaydı. Zaman zaman devletin emek açığını kapatmak için onları zorlamasının da bir nedeni buydu.

Fabrikalarda çalışanlar için tümüyle aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Artık şehirlerde yaşamayı tercih etmiş ve devamlı bir iş görünümünde olan çalışma alanları, işçilerin nispeten daha kolay örgütlenebilmesine imkan hazırlamaktaydı.

Devletin, toprakları üzerinde uygulanan çeşitli yöntemlere karışmadığı ve bölge halklarının ortaya çıkan sorunları karşılıklı rızalarıyla halletmeye çalıştığı gözlenmektedir. Selanik/Siroz Kazası halkının, bazı çiftlik sahiplerinin kendilerini angaryaya zorladıkları şikayeti üzerine, Siroz Mutasarrıflığı'nda toplanan heyet, tarafların anlaşmasını sağlamıştı. Çiftlik sahiplerine göre; talep ettikleri şey angarya olmayıp, haftada bir gün ve bir kaç saatlik bir hizmetti. Çiftlik sahipleri bu yöntemin, Siroz bölgesindeki bütün çiftliklerde eskiden beri uygulandığını, bu hizmete karşılık olarak da, çiftlik mülkünde oturan halktan kira, büyük ve küçükbaş hayvanlarından otlak bedeli ile oturdukları evlere bitişik bir veya iki dönümlük bahçelerinde yaptıkları ziraatin ürününden hisse almadıklarını söylemişlerdir. Bu iddia şikayetçi tarafa bildirildiğinde, otlakların, sahipleri tarafından biçtirilmemesi ve hayvanlarına bırakılması şartıyla, sırf çiftlik sınırları içinde, her hafta Cuma günü, üç saat çalışabileceklerini kabul etmişlerdir. Çiftlik sahipleri de bunu kabul etmişler,

---

¹⁷² C. İktisat, 1629.

¹⁷³ Makal, s. 168.

ancak sebepsiz yere bu çalışmaya katılmayanların ürünlerinden hisse alınması ile karşı çıkanların da mahkemeye şikayet edilerek cezalandırılmalarının kabul edilmesini şart koşmuşlar ve sonuç olarak köylüler ile çiftlik sahipleri anlaşmaya varmışlardır¹⁷⁴.

Tanzimat sonrasında angarya usulünün madenlerde de kaldırılmasından sonra, işçiler ücret karşılığı çalıştırılmaya başlanmıştır. Harput'a bağlı Arapkir Kazası Ermenilerinden 22 kişinin ücretlerinin verilmemesi üzerine, Kocabaşları ve Ermeni Patriği'nin şikayetleri söz konusu olmuştur. Bu şikayete verilen cevapta, maden-i hümayunlar ve bunlara bağlı kazalardan işçi alınmasının eskiden beri uygulanan bir yöntem olduğu ancak Tanzimat'ın bu uygulamayı kaldırdığı ifade edilmiş, ayrıca sözkonusu kazadan işçi istenmesine dair bir kayıta bulunmadığı için, ücretsiz işçi çalıştırılmasının Harput Valisi'ne yazılan bir emir ile engellenmesi istenmiştir¹⁷⁵. Müslüman ahaliden olmayanlar, çalıştıkları işlerde karşılaştıkları sorunları dini temsilcileri aracılığı ile resmi makamlara iletebiliyorlar ve talepleri genellikle kabul ediliyordu. Bu başvuru veya şikayetler bir dilekçe ile işin cinsine göre bir sıra izleyerek en üst makama kadar ulaşıyordu. Dilekçenin ilgili yere ulaşmasından sonra ortalama 15-20 gün içinde gerekli cevaplar yazılıyordu. Harput 'ta yaşanan örnek olayda bu süre 13 gündür.

Tanzimat dönemi, emek mükellefiyeti konusunda, daha önce ülke genelinde uygulanabilen angaryanın kaldırılması yönünde kesin kararlılığın ortaya çıktığı, dolayısıyla devletin emeğin kıtlığına rağmen istihdam yöntemleri konusunda önemli bir karar aldığı bir dönem olarak görülebilir. Tanzimat sonrasında başlangıçtaki aksamalara rağmen angaryanın kaldırılması konusundaki ısrar önemli sonuçlar vermiştir. Bu yöndeki uygulamalar Tanzimatın uygulandığı bölgelerde gerçekleşmiştir. Rumeli Müfettişliği'ne yazılan bir belgede de, bu eyalette bazı çiftlik sahiplerinin halkı angarya işlerde kullandıkları haberinin alındığı ve bu durumun engellenmesi gerektiğinden

---

¹⁷⁴ Tfr. 1. Sl., 48/4780.

¹⁷⁵ A. Mkt., 116/10.

bahsedilmektedir¹⁷⁶.

Emek kıtlığı, angarya uygulamasının başlama nedenlerinden birisi olduğu gibi; 19. yüzyılda emeğin seyyalyeti konusunda ortaya çıkan imkanlar, yine emek kıtlığının angaryanın sona erdirilişinde de bir faktör olduğunu göstermektedir. Sadaret makamına verilen bir dilekçe bu konuda bir örnek teşkil edecek niteliktedir. Verilen dilekçeye göre Demirhisar kazasındaki bir çiftlikte çalışan yarıcılar, çiftlik sahibinden şikayetçi olmuşlardır. Siroz mutasarrıflığı bu işle ilgilenir. Çiftçilerden beş kişi ve çiftlik sahibi davet edilerek anlaşmaları istenir. Bu anlaşma Siroz ve çevresindeki çiftliklerde eskiden beri uygulanan teamüllere ve her iki tarafın arzularına göre gerçekleştirilir. Çiftlik subaşısına gönderilen anlaşmaya yarıcılar uymak istemezler. Çoğunluğu çevre çiftliklerde iş bulup çalışmaya başlamışlardır. Ancak akşamları eski çiftliklerinde ikamet etmekte, hayvanlarını da çiftliğin arazisinde barındırmaktadırlar. Durum tersine dönmüştür. Şimdi şikayetçi olan taraf çiftlik sahibidir. Bu durum karşısında alınan karar, anlaşmayı imzalayacak yarıcıların çiftlikte çalışmaya devam etmeleri, imzalamayanların ise, çiftliği terk etmeleri yönünde olmuştur.

Devlet, kendisi, emek arzının düşüklüğü nedeniyle ücret karşılığı olarak çalışma mükellefiyeti koymakla beraber, angarya uygulaması konusunda oldukça hassastı. Özellikle çiftliklerde çalışan reyanın, buldukları bölgenin alışkanlıkları ve rızaları dışında çalıştırılmalarına engel olmaktaydı. Rumeli'deki çiftliklerde de angarya uygulamasına engel olunmasının devam ettirilmesi konusunda Rumeli Müfettişliği uyarılmaktaydı¹⁷⁷.

Amele-i mükellefe, kendilerine verilen ve çeşitli nedenlerle yapmadıkları işlerden dolayı, zaman zaman verilen aflarla işbaşı yaptırılmak istenmektedirler. Ancak hastalık ve kuraklık gibi çeşitli engeller nedeniyle yapılan aflar bir netice verememekte, özellikle yol inşaatları aksamaktadır. Örneğin; amele-i mükellefeden, h.1316 – m.1898-1899 senesi sonuna kadar,

---

¹⁷⁶ A. Mkt. Mhm., 6/68.

¹⁷⁷ A. Mkt. Mhm., 6/68.

önceki senelere ait görevleri kalanların, iki sene içinde bu görevlerini yerine getirmeleri şartıyla affolunacakları kararlaştırılmışken, bu süre boyunca koleradan dolayı amele-i mükellefenin çoğu zor durumda kalmış ve h.1319 – m.1901-1902 senesi sonuna kadar yol inşaatında çalışmayanların, h.1320 – m.1902-1903 senesinden itibaren iki sene daha affedilmeleri gerektiği Beyrut Vilayeti'nden gelen bir telgrafta belirtilmiştir. Benzer konuya bir diğer örnekte ise, Konya Vilayeti'nde bu kez kuraklık nedeniyle amele-i mükellefenin çalıştırılmadığı ve yol inşaatları aksamış olmasına rağmen amele-i mükellefenin affedilmesi istenmiştir¹⁷⁸.

Kosova/Yenipazar ve Seniça'da yapılan yol inşaatında, amele-i mükellefe istihdamına dair bir başka uygulama da, Akova yolu inşaatında da uygulanması istenen yöntemdir. Buna göre istihdam edilecek işçi sayılarının belirlenmesi ve her ay sonunda Ziraat bankalarınınca hesaplanarak bildirilecektir¹⁷⁹.

İşçilerin, çalışacakları yerlere gidinceye kadar geçen zamanın da çalışmadan sayılması kuralı devamlı işçiler için olduğu gibi çalışma mükellefiyeti yüklenenler için de uygulanmaktadır. r.6 Mayıs 1320 – m.19 Mayıs 1904 tarihinde yapılan bir yazışma, Erkan-ı Harbiye Kolağası İsmail Hakkı Efendi'nin bu konudaki ihmalden bahsetmektedir. Adı geçen kişinin yapması gereken şey, çalışma mükellefiyeti altında olanların da yolda geçirdikleri zamanın toplam iş sürelerinden düşürülmesi konusunda bir uyarı ve bildirimdir¹⁸⁰.

Emek açığının kapatılması için alınan önlemler yanında, genel bir uygulama olarak emeğini arzetmekle yükümlü olan kişilerin bu mükellefiyetlerine karşılık bedel ödemeleri uygulaması da vardır. Ancak bazı durumlarda bedel ödeyerek bu mükellefiyetten kurtulmanın mümkün olmadığına dair düzenlemeler de vardır. Örneğin; Gümüşhane Maden Emni'ne

¹⁷⁸ İ. Ticaret ve Nafia, 3 /Za 1321; İ. Ticaret ve Nafia, 2 /C 1317.

¹⁷⁹ Tfr. 1 Kv., 222/22120.

¹⁸⁰ Tfr. 1 Sl., 40/3943.

yazılan bir yazıda, Ergani ve Keban madenleri için 800 işçi ihtiyacı olduğuna değinilerek bunları tedarik etmesi istenmiştir. Gümüşhane kazalarından sağlanması istenen bu işçiler yerine, bedellerinin gönderilmesi de kabul edilmeyecektir¹⁸¹. Önceki uygulamaların aksine bu kez işçilerin aynen gönderilip, bedel uygulamasının kabul edilmemesinin nedeni emek arzının düşüklüğü olabilir. Zira bu dönemde yeni bulunan maden kaynakları nedeniyle yüksek sayıda işçi ihtiyacı sözkonusudur. Konu ile ilgili bir diğer örnek de Edirne’de yaptırılacak köprü için, Tekirdağ kazalarından verilen araba ve işçilerin ne kadarının aynen ve ne kadarının bedelen yerine getirileceğidir. İlgili köprü yapımı hakkındaki bir soru üzerine yapılan incelemede Malkara ve Keşan kazalarından onbeş kıta araba talep edilip köprü yapımına gönderildiği halde, Eynecik kazası halkının ricası üzerine bunların mükellefiyetlerinden vazgeçildiği anlaşılmıştır¹⁸².

Bedenen çalışmayanlar da, bir bedel karşılığında muaf olabilmekteydiler. Bu bedelin toplanma yöntemi, çalışma yükümlülüğünün diğer kurallarıyla birlikte bir nizamnamede yer almaktaydı. Bu bedel bir vergi çeşidi gibi olmayıp, alınan para ile işçi çalıştırılarak, hedeflenen işin bitirilmesinde kullanılmaktaydı. Hatta bu bedelin, emlak vergisi gibi diğer alacaklar ile birlikte toplanması talebi de konunun aslına ve yönetmeliğine aykırı bulunarak red edilmiştir¹⁸³.

Özellikle inşaat işlerinde çalışma yükümlülüğü verilen kişilerin, bu yükümlülüklerini bir bedel ödeyerek yerine getirenler ile çalışarak yerine getirenlerden damga vergisi de alınmasının adil olmadığı iddiası ile bu uygulamanın yapılmaması için Bursa Vilayeti’nden bir başvuru yapılmıştır. Meclis-i Vala’da yapılan değerlendirmede istek haklı bulunmuş ve her iki gruptan da 10 para tutarındaki damga vergisinin alınmaması karara bağlanmıştır. Çalışma yükümlülüğü verilenlerin, bu yükümlülüğünden kurtulmak

---

¹⁸¹ C. İktisat, 205.

¹⁸² C. Dahiliye, 12781.

¹⁸³ A. Mkt. Mvl., 60/65.

için ödedikleri bedel ise, 16 kuruştur¹⁸⁴.

Kıtlık çekilen bölgelerdeki çalışmaya gücü olmayanlar, çocuklar ve kadınlar için belediyeler aracılığıyla gıda sağlamakta ve geçimlerine yardım edilmektedir. Bu yardımlar için çeşitli yöntemlerle kaynak bulunmaktadır. Bu yöntemlerden birisi de, belirli bir gelir grubunun üstünde olanlardan zorunlu bağış toplanmasıdır. Bu gruplar yaptıkları işe göre de sınıflandırılmaktadırlar. Alınacak bağışların, aynı zamanda çalışma yükümlülüğü de olan bir gruptan, 'Amele-i Mükellefe'den istenmesi düşünülmektedir. Gelir gruplarının belirlenmesinde, yıllık olarak toplanan vergiler kriter olarak alınmaktadır. Buna göre;

Ağnam Resmi: 500 kuruştan fazla,

Akar Vergisi: 50 kuruştan fazla,

Temettu Vergisi: 120 kuruştan fazla,

Emlak Vergisi: 150 kuruştan fazla,

Öşr: 20 kileden fazla verenlerden, bu seneki yükümlülüklerine karşılık olarak, 5'er kuruş bağış alınması düşünülmüştür.

Meclis-i Vala'da yapılan değerlendirmede, yapılan talebin sadece bu sene için uygulanması uygun bulunmuştur. Uygulama için bir komisyon kurulması ve suistimaller konusunda dikkatli olunması da istenmektedir¹⁸⁵.

Amele-i Mükellefe tarafından verilecek olan bedellerin toplanmasında çeşitli güçlükler yaşanmakta olduğundan, tamamını toplamak konusunda sıkıntılar başgöstermekteydi. Nitekim h.1306 – m.1888-1889 yılında, yılın ilk yarısı geçtiği halde ancak %30'luk bir oran toplanabilmişti. Bu nedenle, bedellerin muhtarlar tarafından toplanması ve muhtarlara bu iş karşılığında %2 oranı kadar bir ücret verilmesi öngörülmüştü. Bu konuda yapılan değerlendirmelerde, muhtarların bu iş için istihdamlarının çeşitli sakıncaları üzerinde durulmuştur. Halktan çalışma zorunluluğu yerine toplanacak

¹⁸⁴ A. Mkt. Mvl., 66/88.

¹⁸⁵ A. Mkt. Mvl., 22/64.

bedellerin, muhtarlar tarafından toplanması durumunda, bunların halka baskı yapabileceğinin üzerinde durulmuştur. Ancak muhtarların kontrol edilebileceği düşüncesi ve muhtarların halkla çok yakın ilişkide bulunması nedeniyle bu uygulama kabul görmüştür. Muhtarlara ücret verilip verilmemesi konusunda da çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, bu iş zaten muhtarların vazifesidir, diğer bir görüşe göre ise, böyle bile olsa, tahsilatın çok düşük olması nedeniyle bu ödemenin süreci hızlandıracağı umulmaktadır¹⁸⁶.

C. Emegın İstihdamında Dini ve Etnik Faktörler

Osmanlı Devleti'nde çeşitli işkollarında çalışan işçiler arasında etnik ve dini farklılıklar son derece yaygındı. Bu durum zaman zaman hem işçilerin kendi içlerinde sorunlara, hem de işverenlerinin bu durumu dikkate alan düzenlemeler yapmalarına neden olmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde çalışanların dini adetlerine saygı duyulmakta ve çalışma saatleri düzenlenirken bu durum dikkate alınmaktaydı. Zaten aksi bir durumda bu, çeşitli şikayetlere konu olmakta ve düzeltilmekteydi. Devlet, bu gibi durumlarda özel şirketlerle, çalışanlarının arasına da girmekte, sorunların çözülmesine katkıda bulunmaktaydı. Ancak kendisi de, dini sorunlardan çekindiği için çalıştırdığı işçilerin kompozisyonu gibi konulara dikkat etmekteydi. Dini ayrılıklar yanında etnik farklılarda çeşitli çatışmalar neden olmaktaydı. Bu çatışmaların sonu bazen ölüm veya yaralanmalarla bitmekteydi. Bir Rum'un 4 Bulgar işçisini öldürüp 2'sini yaralaması da bu çeşit olaylardandı¹⁸⁷.

Din dışında mezhep farklılıkları da çalışma hayatına tesir eden faktörler arasında yer almaktaydı. Manastır Valisi ve Görüce Mutasarrıfı tarafından; Teselya'ya çalışmak için gidenlerden 100'ü aşkın Bulgar işçi mezhep değiştirdiği, bu nedenle, Yunanistan tarafından alınan bir karara göre de,

¹⁸⁶ A. Mkt. Mvl., 56/35; A. Mkt. Mvl., 58/11; A. Mkt. Mvl., 58/33; Y. A. Hus., 244/17.

¹⁸⁷ Tfr. 1. Sl., 91/9003.

gerekli belgelerini ibraz edemedikleri için artık çalıştırılmadıkları ve köylerine geri dönmek zorunda kaldıkları bildirilmektedir¹⁸⁸.

Etnik veya dini farklılaşmaya neden olan faktörler arasında coğrafya önde gelmektedir. Osmanlı Devleti'nin farklı etnik unsurları barındıran bölgelerinden birisi de kuşkusuz Balkanlardı. Selanik, Kavala, Gevgili gibi Balkan şehirlerinde yaşanan küçük çapta yaşanan endüstrileşme gözleniyordu. Fabrikaların sahiplerinin çoğunluğu Yahudi girişimcilerdi. Balkanlardaki işçi hareketleri tarihinde özel yeri olan tütün işleme atölyelerinin çoğu ise yabancı sermayenin denetimindeydi¹⁸⁹. Bir Yahudi şehri sayılan Selanik'te, İspanya kökenli 60.000 ve 20.000 kadar da Dönme (Sabatayist) yaşamaktaydı. Dolayısıyla işçi gruplarının da büyük bir bölümünü bunlar oluşturmaktaydılar. Özellikle tütün işleme atölyelerinde, ulaşımda, küçük sanayi dallarında ve matbaalarda bir çok Yahudi çalışmaktaydı¹⁹⁰.

Selanik İstasyonu ve şehrindeki nakliye işiyle uğraşan işçi ve hammalları genellikle Museviler oluşturmaktaydı¹⁹¹. Museviler dini tatil günleri olan Cumartesi günlerinde vagonlarla istasyona gelen yükleri indirmezlerdi. İndirilmeyen veya Musevilere ait olan eşyalar için, Şark Demiryolu Şirketi ayrıca bir ücret veya ceza talep etmemekteydi. Şark Demiryolu Şirketi'nin bu yöntemi değiştirmek istemesi nedeniyle, özellikle Üsküp Musevi tüccarları tarafından bu duruma engel olunması için bir başvuru yapılmıştı. Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından yapılan inceleme sonucunda, şirket idaresinin yaptığı açıklamaya göre, bu uygulamanın kaldırılmadığı, ancak sadece Cumartesi ve diğer dini günlerin birinci günlerine dönük olarak devam ettiği bildirilmekteydi.

Fransız konsolosluğundan yapılan bir şikayette ise¹⁹², Şam'da yapılan cami inşaatında çalışan müslüman işçiler, iş bitiminde evlerine dönerlerken

---

¹⁸⁸ Tfr.1.Mn., 107/10695.

¹⁸⁹ Fikret Adanır, "Osmanlı Hakimiyeti Boyunca Güneydoğu Avrupa'da Gelenek ve Kırsal Değişim", **Toplum ve Bilim**, 1989, s. 37.

¹⁹⁰ Dumont, s. 77.

¹⁹¹ Tfr. 1. Kv., 114/11338,.

¹⁹² İ. Hususi, 94/ C 1311.

Hıristiyanlık aleyhindeki şarkılar söyledikleri belirtilmekteydi. Bu durum, hem Hıristiyanların hoşuna gitmemiş, hem de bir sorun çıkabileceği endişesine neden olmuştu. Suriye Vilayeti tarafından yapılan inceleme sonucunda böyle bir durumun söz konusu olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca müslüman ve hıristiyan halk arasında da herhangi bir sorun yaşanmadığı belirtilerek, bu şikayetin nedeninin ise, Fransızların bölge hakkındaki emellerinden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Dönemin siyasi ve askeri şartlarının işçilerin çalışma hayatları üzerinde etkisi olduğu kuşku götürmemektedir¹⁹³. Özellikle 20. yüzyılın başında bu durum daha da belirginleşmiştir. Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabete'nin bir yazısında fırınlarda çalışan Ermeni işçilerin vilayetlerine gönderilmesi ve hemen yerlerine müslüman işçilerin alınması istenmekteydi. Bu talebin nedenleri hakkında bilgi bulunmamasına rağmen, işçi değiştirmenin acilen yapılacak olması, siyasi bir önlem alındığı düşüncesini akla getirmektedir.

Tersane'de çalışmak için gelen işçilerin büyük çoğunluğu gayrimüslimlerden oluştuğunda, muhtemelen müslüman işçilerle sağlanması düşünülen bir eşitlik nedeniyle, fazla bulunanlar geri gönderilmekteydi. Böylece çalışan işçilerin dini dağılımlarında bir denklik sağlanmaya çalışılmıştır. Kabul edilmeyenler vilayetlerine geri gönderilmişlerdir¹⁹⁴.

Tersane-i Amire'ye r.1326 – m.1910 senesinde gelen yeni işçiler:

	İslam	Rum	Ermeni	Bulgar	Musevi
İlk gelen işçiler	62	237	83	2	1
r.27 Temmuz 1326					
m. 9 Ağustos 1910					
tarihinde gelenler	0	20	18	0	0
Gelenler içinden					
istihdam Edilenler	62	47	50	2	1
TOPLAM	62	257	101	2	1

¹⁹³ Şub., 509/19-A.

¹⁹⁴ Mbn., 665/232-236.

Balkanlarda 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında görülmeye başlayan Sosyalist hareketlerin etkileri, garip bir çelişkiyle, etnik unsurların arasını açmaktaydı¹⁹⁵. Muhtemelen Bulgarlardan oluşan Üsküp Komitesi, Osmanlı Devleti'nin asli unsuru olarak gördükleri müslüman halka karşı çeşitli kararlar almaktaydı. Bunlar arasında müslüman halkın ekinlerinin yüksek ücretlerle kaldırılması, arazi ve çiftlikleriyle ilgili alım-satımların yasaklanması sayılabilir. Orakçı olarak bilinen ve hasat zamanı ekinlerin kaldırılmasında çalışan işçiler için belirlenen yeni ücretler ise, şöyledir: Erkekler için 10, kadınlar için 7.5 ve çocuklar için de 5 kuruş. Ayrıca köylü rençberlere üç çeşit buğdaydan olmak üzere her sene 200 şinik buğday ve 3 Osmanlı Lirası ayrılacaktır. Bu gelişme üzerine bir önceki senede yüksek ücretler isteyerek ekinlerin kaldırılmasını geciktiren Bulgar işçiler karşısında önlem alınması gerekmiştir. Daha önce yapıldığı gibi bu kez de Arnavutluktan işçi getirilmesi düşünülmektedir. Vilayet dışından ve müslüman işçilerin getirilmesi ekinlerin kaldırılması için gerekmektedir. Bu tedbirin yanında ekinler, makine kullanarak veya kısmen Kıpti ve kısmen de hıristiyanlardan yüksek ücretle işçi sağlayıp toplatılmaktadır. Benzeri problemler Kafkasya'da da yaşanmaktadır. Batum'daki Ermeni işçilerin müslümanlar aleyhinde buldukları için, Rusya Devleti Hariciye Nezareti'ne çeşitli girişimlerde bulunulmuştur¹⁹⁶. İrgatlık eden, çalışan kadınlar arasında hıristiyanların da olduğu belgelerden anlaşılmaktadır¹⁹⁷. Müslüman işçi kullanmak konusu zaman zaman gündeme gelmektedir¹⁹⁸. Daha çok siyasi ve stratejik görünen bu durum, İstanbul Limanı'nın inşaatında da, inşaatı gerçekleştiren şirketten talep edilmektedir. Benzeri bir durum Ereğli Osmanlı Şirketi'nden de talep edilmiştir. Bu kez sadece müslümanlar değil, Zonguldak bölgesinde inşaatın süren Liman ve Rıhtımların inşaatlarında çalışan işbaşı ve teknik memurlardan başkalarının Osmanlı Devleti vatandaşları olması istenmektedir¹⁹⁹.

---

¹⁹⁵ Tfr. 1. Kv., 95/9422.

¹⁹⁶ Y. Mtv., 484/108.

¹⁹⁷ Tfr.1. Kv., 66/6599.

¹⁹⁸ Y. A. Hus., 261/79.

¹⁹⁹ Mektubi I., 111/172.

Öte yandan devlet bir takım sanayi kuruluşlarında ya da fabrikalarda ne işçilerinin ne de sahiplerinin yabancı olup olmamasına dikkat ederdi. Şüphesiz bu türden bir tercih, devletin maslahat gereği gördüğü sahalarda sözkonusuydu. Söz gelişi Meyan Balı Fabrikası'nın açılışına işçi ve ortaklarının ecnebi olmaması kaydıyla ruhsat verilmesi istenmişti²⁰⁰.

İstanbul'da taşımacılık işlerinde çalışan bir grup ta hamallardı. Kabalık bir işgücü kesimini oluşturan ve zaman zaman devletle, yabancı şirketlerle sorunlar yaşayan bu grup içinde Kürtler yoğunluktaydı. 1826 yılında kaldırılan Yeniçeri Ocağı'nda da bir çok Kürt hamal kayıtlıydı. Bunlar bir dizi isyanda başrolü oynamışlar ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla önemli ölçüde işlerini yitirmişlerdi. Kürt hamallar yerlerini bir süre için Ermeni hamallara bırakmışlardır. 1896 yılında Ermenilerin çıkardığı olaylar karşısında, birçok Ermeni hamal öldürülmüş ve yerlerini yeniden Kürtlere bırakmışlardır²⁰¹. Hamallar bazen devlete karşı, bazen de devletin özellikle yabancı şirketlere karşı bir koz olarak yararlanılmış oldukları görülmektedir. Etnik farklılıkların da bu süreçte birbirinin yerine ikame edildiği anlaşılmaktadır²⁰².

Özellikle 1890'lı yıllardan itibaren "Osmanlı yönetimi işgücü kaynaklarının seçiminde sadakat ölçüsü olarak din etkenini kullanmaya başlamakla, çok uluslu ve çok dinli bir mozaik oluşturan geçmişinden, geleceğin homojen ve ulusal Türk devletine doğru bir adım daha yaklaşmış oluyordu²⁰³.

---

²⁰⁰ A. Mkt. .Mvl., 35/81.

²⁰¹ Rohat Alakom, "Dünyanın Kahrını ve Yükünü Taşıyanlar: İstanbul'daki Kürt Hamal Topluluğu", **Kebikeç**, Sayı: 5, 1997, ss. 171-173.

²⁰² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu'nda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbîâli 1826-1896, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 33, 1986.

²⁰³ Quataert, 1986, s. 46.

IV. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE SOSYAL GÜVENLİK VE ÇALIŞMA YAŞAMI

A. Sosyal Güvenlik ve Yardımlar

Osmanlı ekonomisinde istihdam edilen emeğin refahıyla ilgili olarak sosyal güvenlik-yardımlar konusuna ve bu konudaki yasal ve fiili uygulamalara değinmek gerekmektedir. Bir ücret karşılığı çalışanlar için gelirlerinin devamlılığı kendileri ve aileleri bakımından hayati bir önem taşımaktadır. Hastalık, kaza veya işten çıkarılma vs. gibi nedenlerden dolayı bu gelir kesintiye uğrayabilir. Böyle bir durumda uğranacak gelir kaybının telafi edilmesi çalışan, ailesi ve toplum açısından önemlidir.

Günümüzde sosyal güvenlik uygulamaları, gelirdeki herhangi bir kesintinin telafisi hakkında geliştirilmiş çeşitli ve sistemli imkanları ifade etmektedir. Bu imkan ve uygulamalar tarih içinde belirli bir çeşitlilik ve gelişme göstermiştir. Tarih boyunca sosyal güvenlik uygulamalarının vasıtaları üç kategori içinde değerlendirilebilir:

- Geleneksel vasıtalar: Bunlar, ferdi tasarruflar ve her çeşit sosyal yardım çeşitleridir. İslamiyette sadaka, fitre ve zekat müesseseleri, işletme içi cemiyetler, işletme dışı cemiyetler, vakıflar ve işverenlerce çalışma karşılığı olmaksızın verilen ayni ve nakdi ödemeler (kök ücrete bağlı olmadan, herkese eşit olarak verilen) sosyal yardımın çeşitlerini teşkil ederler.

- Modern vasıtalar: Bunlar, büyük ölçüde, günümüzün modern sosyal güvenlik normlarına tekabül eden, *sosyal sigorta* uygulamalarıdır.

- Munzam vasıtalar: Sosyal sigortlara ilave olarak düşünülen, diğer sosyal güvenlik uygulamalarıdır²⁰⁴.

---

²⁰⁴Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, Ankara: İmge Kitabevi, 1997, ss. 209-210.

Osmanlı Devleti'ndeki sosyal güvenlik uygulamalarını da, bu gelişim çizgisi içerisinde değerlendirmek yararlı olacaktır. Bugünün sosyal güvenlik normlarıyla Osmanlı Devleti'nin sosyal güvenlik uygulamalarını değerlendirmek, yöntemsel açıdan özenli davranmayı gerektirmektedir. Çünkü, günümüzün sosyal güvenlik normlarını Osmanlı Devleti'nde bulmak, olanaklı değildir. Yapılması gereken, sosyal güvenlik konusunda, dünyanın geçirmiş olduğu evrim çerçevesinde, bu uygulamaları değerlendirmeye ve yerini tespite çalışmaktır²⁰⁵.

Osmanlı Devleti'ndeki uygulamalar, büyük ölçüde, *geleneksel vasıtalar* çerçevesindedir, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı itibariyle ise, *modern vasıtalar* uygulanmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nde geleneksel vasıtalar kavramı içinde değerlendirilebilecek sosyal güvenlik uygulamaları üç ayrı kategoride değerlendirilmiştir.

- Aile içi yardımlaşmalar
- Dini yardımlar
- Meslek kuruluşları içerisindeki uygulamalar²⁰⁶.

Özellikle üçüncü kategori için bir değerlendirme yapmak gerekirse, Osmanlı Devleti'nde zanaatkarları örgütleyen mesleki kuruluşlar olan loncalardaki uygulamalardan bahsedilebilir. Bu örgütlerde çeşitli gelirleri olan *orta sandıkları* vardı ve lonca üyelerinden herhangi birisinin, sakatlık, yaşlılık, hastalık ve ölüm gibi durumlarında bu sandıklardan ödeme yapılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde *sosyal güvenlik uygulamalarına* loncalar iyi birer örnek oluşturmaktadır. Ancak, çalışmanın konusunu oluşturan emek arzının

---

²⁰⁵ Makal, s. 210.

²⁰⁶ Makal, s. 211.

kaynakları bakımından, benzeri uygulamaların daha çok *sosyal yardımlar*²⁰⁷ çerçevesinde açıklanması da mümkün gözükmemektedir.

Günümüzde toplu iş sözleşmelerinin çalışanlara sosyal nitelikte destekler sağladığı düşünüldüğünde; Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen ilk toplu iş sözleşmesi dikkat çekicidir. Bu sözleşmenin Kütahya'da çalışan fincancı esnafı tarafından imzalandığı bilinmektedir. Fincancı esnafının 1776 yılında ücret ve diğer haklar konusunda imzaladığı bu sözleşme dünyada da ilk toplu sözleşme özelliğini taşımaktadır²⁰⁸.

Geleneksel uygulamaların dışında, günümüz sosyal güvenlik uygulamalarına daha yakın olanlarına da rastlıyoruz. Bunlara kısaca değinecek olursak; 1866 yılında, bir Askeri Tekaüt (Emeklilik) Sandığı'nın kurulmuştur. 1881'de ise, askerler dışındaki devlet memurları için bir başka tekaüt sandığı kurulmuştur. Bunları dar kapsamlı başka kuruluşlar da izlemiştir. 1890'da Seyrisefain Tekaüt Sandığı, 1909'da Askeri ve Mülki Sandıkları, 1909'da Tersane-i Amire'ye mensup İşçi ve Sairenin Tekaüdiyeleri Hakkında Nizamname ile kurulan bir sandık, Osmanlı Devleti'nde işçileri emeklilik risklerine karşı koruma amacına dönük olarak gerçekleşen sosyal güvenlik uygulamalarını oluşturmaktaydı²⁰⁹. Bu uygulamaların özellikle askeri personel ve diğer devlet memurları için gerçekleşmiş olmasının nedenlerinden belki de en önemlisi, bu kesimin çalışma hayatında, diğer çalışan kesimlere oranla, sosyal güvenlik uygulamalarını olanaklı kılacak şekilde, işlerinde bir devamlılığa sahip olmalarıydı²¹⁰.

---

²⁰⁷ Makal, s. 211.

²⁰⁸ Refik Sönmezsoy, *Türkiye'de ve Dünyada İşçi Hareketleri*, İstanbul: Boğaziçi Yay., 1981, s. 23.

²⁰⁹ Kamu görevlilerine yönelik uygulamalar konusunda geniş bilgi için bkz., Talas, 1992, ss. 40-41.

²¹⁰ Makal, s. 216; (Sosyal güvenlik konusunda, Osmanlı İmparatorluğu'nu dönemin Avrupa ülkeleriyle karşılaştırmak anlamlı olacaktır. Bölümün başında, sosyal güvenliğin modern aracı olarak nitelendirdiğimiz "sosyal sigortalar", diğer ülkelerde de çok eski bir geçmişe sahip değildir. "Günümüz anlamında zorunlu sosyal sigortalar, ilk kez ancak 1880'lerde Almanya'da kurulabilmiştir. Almanya'da ilk olarak 1884'te hastalık sigortası kurulmuştur. Bunu 1885'te iş kazaları, 1891'de malütlük ve yaşlılık sigortaları izlemiştir." Almanya'dan sonra diğer Avrupa ülkelerinde de 19. yüzyıl sonları ile, 20. yüzyıl başlarında, sosyal sigortalarla ilgili ilk yasalaştırmalar yapılmış ve gelişmeler daha sonra da devam

Yukarıda kısaca değindiğimiz sandıkları kurulana kadar Osmanlıda işçiler, *sosyal yardımlardan* hangi şartlarda yararlanmaktaydı. Osmanlı uygulamasında *sosyal yardımlar*, emek arzının kaynakları bakımından değişen bir nitelik göstermiştir. Devlet memurları gibi, diğer devlet kuruluşlarında çalışan ve daha devamlı bir işe sahip olanlar için uygulamalar oldukça sistematik sayılabilir. Ancak, emek arzının diğer kaynakları için bu gibi ücret dışı destek mahiyetindeki katkılar daha bireysel görünmektedir.

Bu uygulamaları iki başlıkta değerlendirmek mümkün gözükmektedir. Birincisi, çalışma esnasında gerçekleşenler, ikincisi, emeklilik uygulamalarıdır. İlki için yapılan uygulamalardaki devamlılık, daha önceki bir uygulamada aranmaktaydı. Bir kaza sonucu yaralanma, hastalık veya ödüllendirme vs., gibi bir durumda ne yapıldıysa, yeni durum için de eski uygulama örnek alınırdı. Emeklilik uygulamaları ise, bazı kuruluşlarda bir sisteme bağlanmışsa da, burada da iki ana uygulama görünmektedir. İlki, bir ölüm, hastalık veya kaza sonucu işgöremez hale gelen çalışan veya yakınlarının talebi üzerine, durum değerlendirilirdi. Eski uygulamalarda bir örneği bulunursa aynısı tatbik edilirdi. İkincisi ise, bir çeşit yardım sandığı uygulaması çerçevesinde, ücretlerden kesilen aidatlar ile bir çalışma süresinin sonunda hakedilecek emeklilik ücreti güvenceye alınırdı.

İstihdam edilecek işçilerin yiyecek ihtiyaçları da dikkate alınırdı. Yiyecek malzemesinin sağlanması, çalışılan bölgenin idarecisinin sorumluluğundaydı. İşçilere ücretlerinin dışında belirli bir miktar yiyecek dağıtılır, daha fazla temin etmek isteyenler kendi paralarını kullanırlardı. Eflak Voyvodası'na gönderilen bir yazıda istihdam edilecek işçilere ekmek için un temin edilmesi ve bu unun bir miktarının işçilere dağıtılması, daha fazla isteyenlerin kendi paralarıyla alabilmelerinin sağlanması istenmektedir²¹¹. Yine Mısır-İskenderiye sedlerinin inşaatında çalışmak üzere gidecek olan yüz kadar

---

etmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun, sosyal güvenlik uygulamaları alanında, Avrupa ülkelerinden daha geride olduğunu ama arada çok büyük bir uçurum olmadığını da söyleyebiliriz. Makal, ss. 216-217).

²¹¹ C. Nafia, 2722.

mühendis ve işçilerin, yol boyunca yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için peksimet yaptırılması kararlaştırılmıştır. Bunun yarısına yakını İstanbul'da yaptırılacak olup, kalanı için Gelibolu Naibi görevlendirilmiş olup, Gelibolu'da yaptırılacaktır²¹². Dışarıdan gelen yabancı işçiler için de benzeri tedbirler alınmaktadır. Fransa'dan gelen 40 kadar Fransız işçisinin, ki bunlar top dökümü, tüfek imalatı ve benzeri sahalarda çalışacaklardır, imtihan edilerek istihdam edilecekler belli olana kadar yiyecek ihtiyaçları için, daha önceki örneklerde de olduğu gibi, masrafları için Fransız elçisi aracılığıyla, Veznedarbaşı tarafından verilecek 2000 kuruşluk bu masrafın Başmuhasebe tarafından takip edilerek Hazine-i Amire'den ödenmesi kararlaştırılmıştır. Belgede geçen ifadelerden, bu tip uygulamaların daha öncede yapıldığı anlaşılmaktadır²¹³. Bir başka uygulamada ise, madencilerin yiyecek ihtiyaçları için iltizam sisteminden yararlanıldığı görülmektedir. Keban ve Ergani madenleri emini ile kadı ve voyvodaya birlikte yazılan bir yazıda; madenciler ve diğer çalışanların günlük yiyecek ihtiyaçları için; Vankalesi ocaklığı olan Harpurut Mukatası'na bağlı olan Ergani Madeni'nin çevresindeki karyeler, eskiden beri maden eminlerine deruhte ve ilzam olunduğu için, iltizamları maden emini tarafından verilmek üzere almalarını, ve böylece karyelerin önceki iltizam bedelleri ne ise, devam etmesi isteniyor. Kadı'ya da, iltizam bedelinin daha önceki senelerden çok olmaması için bu uygulamaya dikkat etmesi gerektiği hatırlatılmaktadır. Aynı şekilde voyvodanın da emirlerin uygulanmasını kontrol etmesi istenmektedir. Belgede görüldüğü üzere, iltizama verilen gelir kaynaklarından, madencilerin gıda ihtiyacının karşılandığı anlaşılmaktadır²¹⁴.

Devlet, sahibi bulunduğu işyerlerinde çalışanları, yaptıkları çalışmalardan dolayı veya teşvik etmek için, ücret zammı yanında, onurlandırarak ödüllendirme yöntemini de kullanmaktadır. Fabrikalarda

---

²¹² C. Nafia, 1605.

²¹³ C. Hariciye, 17483.

²¹⁴ C. Darphane, 934.

çalıştırılan işçilere, ücretlerinin dışında çeşitli ödüller de verilmekteydi²¹⁵. Nişanlar da bu ödüllerden biridir. Maliye Nezareti ile Fabrikalar Nazırı'na yazılan bir yazıda, uygun görülen işçilere verilmek üzere 600 nişanın, parası fabrikalar mal sandıklarından ödenmek üzere, Darphane'ye yaptırıldığını görülmektedir. Öncelikle Osmanlı vatandaşlarına dağıtılacak bu nişanların, gerekirse yabancılara da ülkelerine dönüşte verilmesi uygun bulunmuştur. 600 nişanın 25 tanesi altın, 100 tanesi altın yaldızlı ve 500 tanesi de pirinçten üretilmektedir. Bu uygulama sadece fabrikalarda çalışanlar için yapılmamaktadır. Madenci usta ve işçilerine de nişan verilerek, onların işlerinde daha iyi çalışmak için teşvik edilmelerine neden olacağı düşünülmektedir²¹⁶. Bu nedenle bir maden çalışanlarından ustabaşı, işçibaşı, işçiler ve çeşitli görevlerde bulunan idareciler için nişan talep edildiğinde devlet farklı madenlerde ama aynı görevlerde çalışanlar için, daha önce benzer uygulamalar yapıp yapılmadığına bakmaktadır. Daha önce yapılmış benzeri uygulamalar belirlendiğinde, nişanların hazırlanması için gerekli izinler verilmektedir. Benzeri uygulamalar yapılmadı ise, aynı işkolunda ama farklı yerlerde çalışanlar için de bu uygulamanın yapılması istenmekte, bir eşit uygulama gözetilmektedir. Akdağ Madeni'nde çalışan ustabaşı ve çeşitli işçilere nişan verilmesi istendiğinde bu istek değerlendirilmiş ve Akdağ madeni çalışanları ile birlikte, Keban ve Ergani madenlerinde aynı görevlerde çalışanlara verilmesi uygun bulunmuştur. Nişan verilmesi, çalışmanın ödüllendirilmesi olduğu gibi, çalışanların teşvik edilmesi anlamı da taşımaktadır. Verilen nişanların müslüman işçilerin yakalarında, gayrimüslim olanların ise, feslerinde taşınması kuralı, bu nişanların diğer işçileri de teşvik etmek amacı taşıdığını göstermektedir. Zaman zaman çeşitli yabancı işçiler de bunlardan yararlanmaktaydılar. Başka ülkelerden gelen ve devlet fabrikalarında çalışan mühendis ve işçiler de, çalışmaları beğenildiğinde, ayrıca bazı ödüller

---

²¹⁵ A. Mkt., 188/51.

²¹⁶ İ. Meclis-İ Vala, 1700.

almaktaydılar. Çuha fabrikasında çalışan bir Belçikalı ile, yine bir devlet fabrikasında çalışan bir İngiliz'e birer kıta murassa nişan verilmişti²¹⁷.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde tanzim edilen bir sosyal yardım konusu olarak emeklilik üzerinde bugüne dek çok fazla durulmuş değildir. Osmanlı Devleti'nde emeklilik uygulamaları, yine uygulana gelmekte olan şekle bağlı kalınarak, sonuca bağlanmaktadır. Bir örnek olarak bir tersane işçisinin başına gelenler zikredilebilir: Tersane-i Amire'de kalyoncu olarak istihdam edilen amele bir kaza sonucu öldüğünde, annesi, hayatlarının idamesi için oğullarına bağlı olduklarını ifade ederek, ana, baba ve dört çocuğu için yevmiye talep eder. Bu talep içeriğinde, ücret ve vazife benzeri yardımlardan bahsedilmektedir. Bununla beraber yardım talep eden kişi, kendilerinin işgöremez olduğunu da belirtmektedir. Verilen cevap öncesi, benzeri durumlarda ne yapıldığının belirlenmesi ve ona göre hareket edilmesi istenmiştir. Tersane ve Tophane hademelerinden kaza sonucu ölenlerin, çocuk ve eşlerine, bir ücret bağlandığı, ölen kalyoncunun bir oğlu ve eşine de h.1201 – m.1786-1787 senesinde, İstanbul Gümrüğü Mukataası malından beşer akçeden on akçe verildiği kayıtlardan anlaşılmıştır. Sonuç olarak yine aynı yerden ve düşen mahlulden, takas şartıyla, benzerleri gibi, altı kişiye beşer akçeden otuz akçe verilmesi kararlaştırılır. Buradaki sürecin adımları arasında; yapılan yardım talebi üzerine, bu isteğin sonuca bağlanmadan, benzeri uygulamaların incelenmesi, kayıtların çıkarılması, ödeme yapılması için bir kaynak gösterilmesi ve bu ödemenin mahlul ve takas şartlarına bağlanmasını sayabiliriz. Talep yapıldıktan sonra kararın çıkması 15-20 gün kadar sürmüştür²¹⁸.

---

²¹⁷ C. Hariciye, 7795.

²¹⁸ C. Maliye, 25395.

B. Yasal Düzenlemeler

Çalışma hayatının çeşitli aşamalarındaki tepkiler konusunda, 1909 tarihli “Tatil-i Eşgal Kanunu”na kadar, kapsamlı bir yasal düzenleme bulunmuyordu. Bundan önce, genel asayişe dönük olarak veya kısmi ve özel yasal düzenlemelerin içinde bazı ilgili maddeler bulunmaktaydı. İşte bunlardan biri, çalışma hayatına dair bir düzenleme amacı taşımasa da, 1845 tarihinde çıkarılan “Polis Nizamnamesi”dir. Bu nizamnamenin, çalışma ilişkileri alanına düzenlemeler yapan ilk yasal belge olduğu da iddia edilmektedir²¹⁹.

Nizamnamenin, işçilerle ilgili maddesini yorumlayanların da bir fikir birliği yoktur. Bir kısmı bu maddenin anlamını, işçilerin artık örgütlenmeye ve grevlere başladıklarının ispatı olarak bakmaktadır. Bir görüş ise yasayı, Osmanlı Devleti’nde yatırımlarda kullanılacak olan yabancı sermayeye bir güvence olarak görür. Arşiv belgelerinden edinilecek intibanın da destekleyebileceği bir başka değerlendirmeye göre de, hükümetin özellikle Avrupa ülkelerindeki işçi hareketlerinden ürkererek önlemler almış olmasıdır. Aslında hükümet belki de, ekonomik, toplumsal ve siyasal şartlar ile gelecek kaygısının birleşmesi sonucu olarak böyle bir karar almış görünmektedir²²⁰.

Tanzimat öncesine ve sonrasına dair çalışma hayatına dönük veya onu etkileyen yasal düzenlemeleri değerlendirirken gözönüne alınması gereken şey *bugünü geçmişe taşımak* tehlikesidir. Bu tehlikeden uzak kalmak amacıyla, bu bölümde, sadece doğrudan doğruya çalışma hayatına dönük olarak yapılan yasal düzenlemelerden bahsedilecektir.

Mecelle, dolaysız bir biçimde çalışma ilişkileri alanını düzenlemek için çıkarılmamasına karşın, Osmanlı Devleti’nde bireysel ilişkilerin hukuksal çerçevesini çizerken, 1926’da kaldırılana kadar devam eden dönemde, “hükümleri ile iş hayatını bir düzene sokmuş, kati ve sağlam esaslara bağlamış ve meslek ve san’at nevine bakmaksızın mütecanis (uniform) kaideler

---

²¹⁹ Makal, s. 256.

²²⁰ Makal, ss. 258-260.

vazetmiştir.”²²¹. “Mecelle, fıkha, yani İslam hukukuna dayanan bir eser olduğu için, içeriği itibariyle, bu hukukun temel yaklaşımlarına uygun düzenlemeler getirmektedir.”²²². İçerdiği hükümlerin mahiyeti itibariyle, “... Mecelle, bütün eski medeni kanunlar gibi, işçi ve iş sahibi münasebetlerini tanziminde fertçi ve liberal bir telakkiden hareket etmekte ve bu münasebetleri geniş bir irade muhtariyeti ve mukavele hürriyeti prensibine bağlamakta idi.”²²³. Mecelle’nin çalışma hayatına dönük maddeleri, *kira sözleşmelerine* (icarat) ayrılmış olan ikinci kitabında yer almaktadır. Burada Mecelle ile Roma Hukuku’nun düzenlemeleri arasında ilginç bir paralellik gözlenmektedir. Çünkü, Roma Hukuku’nda da, çalışma, kira akdi içinde düzenlenmekteydi²²⁴. Mecelle, çeşitli maddelerinde ücret ve çalışma süreleriyle ilgili düzenlemeler de yapmıştır.

Çalışma hayatına ilişkin 19. yüzyılda yapılan hukuki düzenlemeler ile, bu düzenlemelerin işlevsel hale getirilmesi konusunda ciddi bürokratik aygıtların da geliştirildiğini söylemek gerekir. Ortaya çıkan meselelerin türlerine göre ayrılması ve bunların ilgili mercilerin kararına bırakılması, resmi görevlerin birbirine karıştırılmaması açısından önem kazanıyordu. Söz gelişi, biriken ücretlerin ödenmesi, emekli olan veya iş kazasında ölen bir amele için yakınlarının maaş bağlanmasını isteyen dilekçelerinin muhatapları da değişmekteydi²²⁵. Bu muhatap bir müdür, kaymakam veya vali olabiliyordu. Bu dilekçeler genellikle bir üst makama; seraskere, maliye nazırına veya başka bir nazıra iletiliyordu. İlgili yerlerden geçen dilekçenin cevabı da aynı yolla geri dönmekteydi.

Öte yandan devletin, zaman içerisinde oluşan alışkanlık, adet ve çalışma hayatıyla ilgili olarak olağanlaşmış uygulamalar konusunda muhafazakar bir tutum sergilediği anlaşılmaktadır. İstanbul’un çevresinden verilebilecek bir kaç örnek bu konuya açıklık getirebilecek niteliktedir. Çatalca

---

²²¹ Makal, s. 236.

²²² Makal, ss. 236-7.

²²³ Makal, s. 237.

²²⁴ Makal, s. 237.

²²⁵ A. Mkt.Dv., 48/41; A. Mkt.Dv., 46/64; A. Mkt. Dv., 1269; A.Mkt.Dv., 80/69.

havasızlıktan ve tünel çökmelerin bulunduğu belirtilmiştir. Bu gibi durumlarda bir inceleme yapılması ve kazanın meydana gelmesinde bir ihmalin mi, üretim hatasının mı, malzeme eksikliğinin mi neden olduğunun anlaşılması gerekmektedir. İnceleme sonucuna göre de, sebep ne olursa olsun madeni işleyen kimse tarafından ölen veya yaralanan işçinin ailesine uygun bir tazminat verilmesi istenmektedir. İnceleme sonucunda madeni işletenin bir hatası bulunursa onun da cezalandırılması gerekmektedir. Bu gibi konuları içeren maddelerin, maden nizamnamesine eklenmesi tavsiye edilmiştir.

C. Çalışma Yaşamına İlişkin Organizasyonlar

Günümüzde, çalışma hayatı yasalarla getirilen düzenlemelerle çeşitli şekillerde kurumsallaşmıştır. Bu kurumsallaşmanın emeğin örgütlenmesine ilişkin boyutunda sendikalar, dernekler vs. yer almaktadır. Çalışma hayatında varolan kamu kurumlardan biri de, emek talebiyle arzının bir araya gelmesine yardımcı olmak için kurulmuş iş ve işçi bulma kurumlarıdır.

Osmanlı Devleti'nde de ekonomik alana ilişkin oluşturulan yapıda çalışma hayatına dair önemli düzenlemeler yapılmıştır. Ancak ortaya çıkan yapıda işçilerin örgütlenmesi, günümüz kurumsal örgütlenmesinden farklı şekillerde olmuştur. Bu örgütlenme biçimlerini, ana çizgileriyle belirleyecek olursak iki başlık altında toplanabilirler:

- Sendikal nitelik taşıyan dernekler şeklinde gerçekleştirilen örgütlenmeler,
- Sendikal bir nitelik taşımayan dernekler biçiminde gerçekleştirilen örgütlenmeler

Osmanlı çalışma hayatını şekillendiren en önemli kurumlardan birisi hiç şüphesiz lonca teşkilatıdır. Ekonomide özel teşebbüs öncelikli politikalar uygulayan Osmanlı Devletinin bu kabul doğrultusunda, üretimde doğrudan yer almamayı, denetim, takip ve yönlendirme ile bu faaliyetin gerçekleştirilmesini sağlamayı tercih ettiği görülür. Bu kabul ise, yasal bir zemin içinde kendisine

meşruiyet verdiği lonca teşkilatının etkinliğine dayalı bir durumdur. Lonca teşkilatı üretimin yanında paylaşım ve tüketimi de belirlemiş bir kurum olarak büyük bir etkinliğe sahiptir.

Lonca geleneği üretime katılan emeğin her aşamada miktar ve kalifiye oluşunu, sunacağı emek zamanı, alınacak ücreti, sosyal güvenliğini, işverenin haklarını ve sınırlarını bazen yazılı (fütüvvetnamelere yansıdığı üzere) ama genellikle sözlü kurallarla tayin etmiştir.

Lonca geleneğinden kaynaklanan düşünce ve uygulamalar, değişen sosyal, idari ve ekonomik yapılar çerçevesinde oluşan yeni örgütlenmeler üzerinde etkili olmuştur. Zanaat zihniyeti uzun zaman etkinliğini sürdürmüş ve işçi örgütlenmelerini de etkilemiştir. Bu nedenle bir çok işçi örgütünde fütüvvet ilkelerinden esinlenilmiş değerleri bulmak mümkün olmuştur. Bu örgütlenme biçimlerinde işçilere, ustalara ve işverenlere kadar, değişik statülerdeki çalışanlar bulunuyordu²³⁰.

İşgücünün örgütlenmesine ilişkin gelişen bu yapı her ne kadar yasal düzenlemeler eşliğinde var olmuş ise, de ortaya çıkanın ne olması gerektiği hususunda toplumsal arka planı dikkate almak bir gerekliliktir.

Osmanlı Devleti'ndeki emek ve çalışma hayatına dönük düzenlemelerin, çeşitli biçimlerini de kapsayacak şekilde, geniş bir yelpazede ele alınması anlamlı olacaktır. Burada ayrıca işçilerin, özellikle bizim ilgilendiğimiz grupları arasında bu gibi örgütlenmelerin çok fazla olmaması nedeniyle, organizasyonuna dönük olarak gerçekleştirilmeye çalışılan bazı kuruluş şekilleri de ele alınmak durumundadır. Çeşitli nedenler ile, günümüzdeki anlamından farklı olan bu oluşumlar, bu çalışmada emeğin organizasyonu olarak değerlendirilecektir.

1908 öncesi kuruluşların bir kısmı dernek biçiminde ortaya çıkmışlar ve daha çok yardımlaşma kuruluşu özelliği taşımışlardır. İş hayatını organize

---

²³⁰ Makal, s. 242.

etmeye dönük ilk kuruluşun hangisi olduğu konusunda da, formel anlamda tanımlama zorluğu nedeniyle çeşitli tartışmalar vardır²³¹. Şimdiye değin, genel kabulle, oluşturulan iki yapılanmadan ilki 1 Nisan 1866 yılında kurulan *Ameleperver Cemiyetidir*. İkincisi ise, 1894 ve 1895 yıllarında, Tophane fabrikalarında kurulan *Osmanlı Amele Cemiyetidir*²³². Döneme ilişkin yaklaşımlar sergileyen değerlendirmelerde, ilkinin sadece bir hayırseverler kuruluşu olduğu, ikincisinin de o zamanki tabirle bir anarşist yapılanma olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, her ne şekilde ve amaçla kurulmuş olursa olsun, gerçekleştirilen organizasyonların, birliklerin ve kuruluşların, çalışma hayatının çeşitli yönlerine dönük katkı sağladığı aşikardır.

Bu konuda katkısı bulunan ikinci tür örgütlenme biçimi de sendikal nitelikte olmayan dernek faaliyetleridir. Bu çerçevede işçi yardımlaşma kuruluşları, bu çerçevede değerlendirilebilirler.

Klasik dönem Osmanlı üretim yapısında emek, esnaf düzeyinde loncalar ve gedikler şeklinde örgütlendiği halde bu, çalışma koşullarını tamamen kendisi tayin eden, idari ve adli özerkliği içine alan bir anlama gelmemiştir. Özellikle ilgili kadılıklar iş hayatının her aşamasında olduğu gibi emeğin istihdamı, faaliyetleri, ücretlendirilmesi gibi hususlarda etkin olmuştur. Ancak gedik düzeninin ortaya çıkan gelişmeler ile ortadan kaldırılması sonrasında özellikle idari birimlerin de bu yapıda ağırlıklı olarak yer almaya başladığı, bu yeni oluşumda meslek erbabı ve işçilerde varolan kademeleme ve ayırlamanın yasalar ve emirnameler ile düzenlenmesi ve takibi gerekmiştir.

Meslek grupları dikkate alınarak grup mensuplarının iş hususundaki sevk ve idaresi kendilerinin bağlı olduğu ve hukuken de tanınmış meslek mensupları vasıtasıyla yapılmıştır. O meslek ve emek grubunun başı olarak nitelendirilen bu kişiler idari ve adli makamlar aracılığı ile vazifelerini ifa etmişlerdir.

---

²³¹ Makal, s. 243.

²³² Kemal Sülker, *Türkiye’de Sendikacılık - Dünyada ve Bizde Sendikacılık*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1966, s. 134 ve 139.

Kocaeli Fes Fabrikası'nda yapılacak bazı işler için, gerekli ücretleri verilerek amale toplanması işi İznik Naibi ve Kocaeli Mütessellimi'nin sorumluluğuna bırakıldığını görüyoruz²³³. Benzer şekilde Tuna Nehri kıyısındaki İshakçı'daki mevkiye yapılacak köprü için gerekli neccar taifesinin İstanbul'daki mimarbaşı tarafından toplanması istenmiş, o da Cizye Başbaki Kulu Abdullah Ağa, Mehterler Kethüdası Süleyman Ağa ve Mimar Mehmet Emin vasıtası ile gerekli amele toplatmıştır. Onlar bu amele, aynı zamanda onların kefilleri de olan yiğitbaşları Mihal Kalfa, Kostandi Kalfa ve Yamandi kalfa ve Encubi Kalfa ve Abraham Kalfa ve Mıgırdıç Kalfa ve Deli Kalfa ve Artin Kalfa ve Kiremidli Kalfa ve Varharom Kalfa ve Bogos Kalfa ve Rader Kalfa zimmiler vasıtası ile organize etmişlerdir. Bu yiğitbaşlar, ilgili amelenin ücretlerini dağıtmak ve hizmet müddetince orada bulunmalarını temin etmekle mükellef kılınmışlardır. Amelenin firarı durumunda her bir amele için aldıkları 35'er kuruşu iade etmek durumundadırlar²³⁴. Benzer şekilde İzmir'de 18. yüzyıl ortalarında, ırgatbaşı olarak tayin olunan kişiler vardır ve bunların bu vasfı beratları verilerek *deftere* kaydedilmiştir²³⁵.

İstanbul'da yangından zarar gören mahallerin inşası işinde kullanılacak olan amele ve neccar taifesinin Edirne ve Tekfurdağı'ndan temini işi Edirne Bostancıbaşısı'na verilmiştir. Ayrıca Edirne Kadısı da bu isteği takip ve kontrol etmektedir. Gerekli emek mimar ve zabitler aracılığı ile toplanmıştır²³⁶.

İstanbul'daki yangınlara müdahale etmekle vazifelendirilen dört kalfa ve ikiyüz neccar amelesinin işleri için en üst merci Hassa Mimarbaşıdır. h.1172 – m.1758-1759 yılına ait çalışmaların karşılığında olan cizye tezkereleri Hassa Mimarbaşısı aracılığı ile kendilerine verilmiştir²³⁷.

---

²³³ C. İktisat, 430.

²³⁴ C. Nafia, 888.

²³⁵ C. İktisat, 1063.

²³⁶ C. Belediye, 159.

²³⁷ C. Maliye, 1591.

19. yüzyıl sonlarında Tersane-i Amire fabrikalarında çalışan esnaf amesi belediye tarafından kefalete bağlanarak kethüdalarının idaresinde kabul edilmişlerdir²³⁸.

İstihdamın düzenlenmesine dönük oluşturulan denetim mekanizması içinde ameleye getirilen sayım yönteminden de bahsedilebilir. Bu doğrultuda h.1165 – m.1752 tarihinde Tersane-i Amire’de *amele yoklaması* uygulamasının yapıldığı görülmektedir²³⁹.

Nüfus yığılmaları karşısında İstanbul’a giriş ve çıkışları kontrol etmede etkin bir uygulama olarak uzun bir dönem yürürlükte kalmış olan *mürür tezkereleri* istenmesi de emek seyyaliyetini kontrol aracı olarak uygulanmıştır. Örneğin; Tersane-i Amire fabrikalarında çalışan işçilerin mürür tezkereleri ve diğer işlerinin takibi Tersane mimarı tarafından yürütülmektedir²⁴⁰.

Bazı görevliler eli ile işçilerin kontrolünün sağlanmak istenmesi zaman zaman bazı zorlukları da beraberinde getirmiştir. Çatalca naibinden gelen bir arza göre, Büyükçekmece kaza ve karyeleri halkı ekinlerinin biçilememesi durumu ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Bunun nedeni ise Avcıbaşı, Topçular Ustası ve Bayraktarların ekin biçme zamanında gelen orakçılardan kefilleme adıyla para istemeleridir. Bu kefilleme nedeniyle orakçıların sayısı azalmakta ve ekinler biçtirilememektedir. Bunun engellenmesi isteği üzerine çıkan fermanda, naib, kadı ve ayanlardan takip ve kontrol ile bunun önüne geçilmesi istenmiştir²⁴¹.

Emeğini arzeden işçiler hakkında zaman içinde yeni sınıflandırmalarla yeni isimlendirmeler ortaya çıkmıştır. Buna göre *amele*, *hizmetçi*, *ırgat* tabiri farklı nitelik ve durumdaki emek gücünü ifade ederken, 19. yüzyılda *işçi* tabiri de sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Bazı belgelerde geçen olaylar bu konuda açıklayıcı olmaktadır. Örneğin, *tüfekçi amesi* denilen bir gruptan ırgatbaşı

---

²³⁸ Islahat, 17/68.

²³⁹ İ. Dahiliye, 11466.

²⁴⁰ Islahat, 17/68.

²⁴¹ C. İktisat, 2079.

olarak tayin olunduklarını söyleyerek aidat isteyen kişilere tüfekçi amelesinin cevabı, şimdiye kadar ırgat sayılmadıkları şeklinde olmaktadır²⁴².

Amele grubu emekçileri iki ana bölümde ele alınabilirler. Bunların bir kısmı niteliksiz ameleyi ifade ederken, bir kısmı ise, belirli bir sanatı icra eden grubun tamamını içine alır. Bu hususta farklı dönem ve bölgeleri içine alan çok sayıda örnek verilebilir. Örneğin, inşaatlarda kullanılacak tuğla ve kiremitler için kurulan ocaklarda çalıştırılanlar kiremitçi ameleleridir²⁴³. Benzer şekilde limanlarda çalışan, gemilere yükleme ve boşaltma yapan hamallara da *deniz amelesi* denilmektedir²⁴⁴. Bazı tesislerin bakımı ve onarımı vazifesi bulunan kişilere de üstlendikleri vazife ile ilişkili olarak *köprücü*²⁴⁵ gibi verilen tanımlamalar da bu bağlamda ele alınabilirler.

19. yüzyılda *işçi* tabiri yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır. Nitekim daha yüzyılın ilk yarısında (1844/45) Hereke karyesine ait bir belgede, buradaki sanayi atölyelerinde çalışan işçilerden söz edilmektedir²⁴⁶.

Çalışma alanlarında yaşanan sorunlar ile işçilerin istihdamı ve ücretleri gibi konularda yapılan düzenlemelerin genelleşmesi, 19. yüzyılın sonlarına doğru hız kazanmıştır. Osmanlı klasik uygulamasında yer alan, daha önceki örneklerden hareketle değerlendirilen tekil çözümler, yerlerini daha geniş bir kapsamı ve uygulama sahası olan düzenlemelere bırakmaktaydılar. Bunlardan dikkat çekici olanı İstanbul'da belediyeye bağlı olarak çalışacak bir *İşçi Kethüdalığı* kurulmasıdır. Bu genel uygulamanın dışında, bazı çalışma alanlarında kurulmuş ve işçilerle ilgili işlerle uğraşan kurumlar da vardı. h.1265 – m.1848 tarihindeki bir kayıttan Unkapanı'nda bir *İşçiler Kitabeti* olduğu görülmektedir²⁴⁷.

---

²⁴² C. İktisat, 1063.

²⁴³ C. İktisat, 587.

²⁴⁴ Y. Mtv., 48/98.

²⁴⁵ C. Maliye, 6486.

²⁴⁶ Gülfettin Çelik, 16.-19. Yüzyıllarda Gebze, Gebze: Gebze Belediyesi Yayınları, 2003, s. 111.

²⁴⁷ A. Mkt., 164/39.

Çalışma hayatının üyelerinin, hem kendi aralarındaki, hem de onlar için kurulmuş organizasyonların gelişimini izleyebilmek açısından yeterince bilgi yoktur. Ele alınan bazı kuruluşlar hakkındaki bilgiler ise, daha çok tahmin veya yakıştırmalardan oluşmaktadır. Bununla birlikte özellikle 19. yüzyılın sonlarında Şehremaneti'nin çalışma hayatındaki yeri ve bunun gelişimi hakkında üstlendiği işlevler dikkate değer görünmektedir.

İşçilerin *hizmetkâr* olarak anılan grubu hakkında yüzyılın sonlarında bir düzenleme yapılma gereği ortaya çıkmıştır. Daha çok bireysel işlerde çalışan bu grubun içinde bir ücret karşılığı bebelere süt verecek kadınlar dahi bulunmaktadır. Önceleri bu sınıfla ilgili bir kethüdalık kurulması düşünülmüştür. Bu doğrultuda kurulması düşünülen kethüdalık ve yapılması gereken düzenlemeleri tespiti dönük (gerekli asayiş önlemlerinin de alınması ihtiyacını giderecek) Zabtiye Nezareti ile Belediye tarafından raporlar hazırlanmıştır. Ancak yeterli bulunmayan raporlar sonrasında bu konuda Şurayı Devlet tarafından bir düzenleme yapılmıştır. Meclis-i Vala'da alınan bir ilk kararlar; yabancı ülkelerde ve özellikle Almanya'daki benzeri işçiler için yapılmış olan düzenlemelere başvurularak, önceleri Zabtiye Nezareti'ne bağlı bir idare düşünülmüşken sonradan belediyede karar kılınmıştır. Başlangıçta yapılması düşünülen bir düzenlemeyle, bu çeşit işçilerin Zabtiye Nezareti içinde bir idareye bağlanmak istenmesindeki amacın, hem iş bulmalarında yardımcı olunması, hem de işverenlerinin işgüvenlikleri sağlamasıdır. Her hangi bir sorumluluk altında olmadan çalışan işçilerin, işlerini bırakıp gitmeleri çeşitli sakıncalar doğurmaktaydı. Ancak daha sonra, ülkenin adetlerine karşı ve insani ilişkilerde zorlamaya neden olmamak için, bu idarenin belediye içinde kurulması kararlaştırılmıştır. Süt annelerin hakkında da herhangi bir yeni maddeye gerek olmadığı, bu konunun Mecelle'nin ilgili bölümünde yer aldığı ifade edilmiştir. Bunların tamamının kayıtlarının ve kefaletlerinin alınmasının mümkün olmayacağı düşüncesiyle, bu faaliyette bulunacak kadın ve erkek işçilerin idareye başvurmaları durumunda, istenildiği takdirde kayıtlarının yapılacağı, bu konuda bir zorlama yapılmaması gerektiği kabul edilmiştir. Bu düzenleme ile Belediye'nin bir tür iş ve işçi bulma kurumu gibi çalışması,

ayrıca işçi arayanlar için de bir güvenlik ortamı sağlanmak istenmiştir. Hazırlanan nizamnamede bu idareye bağlı olarak çalışacak işçilerin sorumlulukları da belirtilmektedir. Bu düzenlemenin, h.10 Muharrem 1301 – m.10 Kasım 1883 tarihinde iradesi alınmak üzere arz edildiği görülmekte, değerlendirmelerin ise, uzun zaman aldığı anlaşılmaktadır²⁴⁸.

Gelişen ücretli iş hayatının getirdiği zorlukların giderilmesine dönük başka bazı tedbirler de alınmaya çalışılmaktadır. Bu çerçevede ortaya çıkabilecek usulsüzlükleri önlemek gayesiyle devlet fabrikalarında çalışan işçilerin ve ücretlerinin takip edilmeleri için *Islahat ve Tetkik-i Muhasebat Komisyonu* bir yöntem geliştirmiştir. Buna göre göre, Tersane-i Amire fabrikalarında çalışan işçiler sınıflarına ve kendilerine verilmiş olan numaralara göre her gün kontrol edilecektir. Ayrıca aylık olarak listeler hazırlanarak her ayın sonunda tersane memurinin kaleminden verilecek olan *ücretler defteriyle* karşılaştırma yapılmak üzere *yoklamaya* gönderilecektir²⁴⁹.

Çalıştırıldıkları yerlerde çeşitli sorunlar çıkartan işçilerin, yabancı işçilerden olsalar bile, çalıştırılmamaları konusunda karar alınmıştır²⁵⁰.

Yabancı sermaye şirketlerinin yatırımlarında istihdam edilecek işçiler hakkında devlet Meclis-i Vükela'nın alacağı kararlara özel bir dikkat göstermekteydi. Bu şirketlerin istihdam edeceği işçilerin belirlenmesinin devlet tarafından yapılması önemsenmekteydi. Örneğin; Beyrut Limanı, Rıhtımı ve Antrepoları Osmanlı Şirketi'nde çalışacak işçilerin seçilmesinde ve istihdamları konusunda Rüşumat Emaneti ve şirket arasında yapılmış olan sözleşmeye göre, şirketin bu konuda etkili olmayacağı, çalıştırılacak olan işçilerin Rüşumat İdaresi tarafından belirleneceği kararlaştırılmıştır. Böylesi bir kararın gerisinde devletin gelir kaybedeceği ve asayiş konusunda sorunlar yaşanabileceği endişesi olabilir²⁵¹.

²⁴⁸ M.V., 26/54; M.V., 29/22; Y. A. Res., 26/8.

²⁴⁹ Şub., 226/72-A.

²⁵⁰ Şub., 9/76-A.

²⁵¹ İ. Hususi, 129/B 1312.

Devletin bu konudaki duyarlılığının, başka alanlarda da şirket kurmak için müracaat edenlerin dikkatinden kaçmadığı Rumeli’de madencilik yapmak için başvuran bir İngiliz vatandaşıyla ilgili belgede görmek mümkündür. Bu kişi, madenin işletmesini almak üzere verdiği teklifinde, kurulacak şirkette Osmanlı vatandaşlarının çalıştırılacağını veya Osmanlı Devleti kimi uygun görürse onun çalıştırılacağını belirtmek ihtiyacı duymuştur²⁵².

Devlet, esnafın çalıştırmak istediği işçilerin de, esnaf gibi düzenli bir kaydının tutulmasını istemekteydi. Belirlenmiş kurallar dahilinde çalışan esnafın, kendi yanlarında çalıştırdıkları işçilerin kontrol edilmesini, asayiş ve esnaflık kuralları bakımından gerekli görülmekteydi. Yenice Gölü’nda balıkçılık yapan 200 kadar esnaf böyle bir sorun ile karşı karşıya kalmıştı. Yenici Kaymakamı, öncelikle esnaftan kefillerini istemiş, bu konu halledildikten sonra bile, esnafın işçi çalıştırmasını engellemek istemiştir. 200 aileden oluşan balıkçı esnafı işsiz çalışamayacaklarını ifade ettikten sonra bu yasağın kalkması için bir dilekçe vermişlerdir. Bu dilekçenin değerlendirilmesinde, belirlenmiş ve kayıtları yapılmış olan balıkçıların işçi kullanmalarının önündeki engelin, esnaflık kurallarının bozulmaması ve asayiş konuları olduğu görülmektedir. Kayıtsız ve günübürlük işçilerin esnaflık kuralları dışında çalışmaları arzu edilmemektedir²⁵³.

Devlet, emek dünyasında ortaya çıkan gelişmeler ile diğer siyasi faaliyetlerin ilişkisi konusunu dikkatle takip etmiştir. Balkanlardaki siyasi hareketlenme çerçevesinde, Kosova, Köprülü Kazası Kaymakamlığı’nın işçi örgütlenmeleri konusundaki raporu devletin bu alana olan ilgisini göstermesi bakımından önemlidir. Konsolos, raporunda 200 Bulgar’ın katıldığı bir *Amele Kulübü*’nün kurulduğunu ve bu kulübün sosyalizm düşüncesini desteklediğini belirlemiştir. Sosyalistlerin Üsküp, Selanik ve diğer bazı kazalarda da buna benzer kulüpler kurduklarını belirtmektedir. Ayrıca Kaymakam kulübün siyasi görüşlerini de özetledikten sonra bu kulübe müslümanlardan da gidenler

---

²⁵² İ. Meclis-i Vala, 15235.

²⁵³ Tfr. 1.Sl., 70/6918.

olduğunu belirtmiştir²⁵⁴.

Emaneten yaptırılan yollar, inşaatlar ve sanayi üretimlerinde çalıştırılan işçilerin ücretlerinin ödenmesi ve diğer konularda görevli bir birimin, bir *Sandık Eminliği*'nin oluşturulması konusu çeşitli yazışmalara neden olmuştur. Bu yazışmalar devletin, işçilerin ücretlerinin ödenmesi konusunda nasıl bir yol izlemeyi tercih ettiği konusunda bilgi vermektedir. Rumeli Vilayeti'nde gerçekleşecek bir inşaat için, nafia müdürü ile sermühendis tarafından hazırlanmış ve Rumeli Vilayet-i Şahanesi Müfettişi Umumiliği'nce kabul edilmiş olan bir talimatın, bir maddesi de ödenecek işçi ücretleri ile ilgilidir. Bu ücretler için bankadan alınacak paranın kontrolü ve dağıtılması gerekmektedir. Bu işle ilgilenen bir Sandık Emini'nin aylık 500 kuruş olan maaşı da inşaat karşılığında ödenecektir. Ticaret ve Nafia Nezareti bu yöntem, sadece önemli askeri yolların inşaatında, istisnai ve geçici olarak uygulandığı değerlendirmesiyle karşı çıkmaktadır. Ücretle işçi istihdamı yerine, ya ihale edilerek veya amele-i mükellefe gönderilmesini önermektedir. Ancak, Vilayet Nafia Komisyonu'ndan yazılan yazıda, bir çok emaneten inşaat olduğu, bunlar için bankadan toplu para ödendiği, işçilerin kayıtlarını tutmak ve ücretlerini ödemek için bir Sandık Emini'nin görevlendirilmesi gerektiği tekrar edilmiştir. Bu değerlendirmede amele-i mükellefenin, sorumluluklarını nakdi olarak ödemeyi tercih etmek isteyecekleri ve ekinlerin toplanacağı dönemin yaklaşması nedeniyle bunun zaten mümkün olmadığı belirtilmiştir. Manastır Valisi de, Rumeli Genel Müfettişliği'ne gönderdiği yazıda bu konuda izin verilmesini talep etmektedir²⁵⁵.

Devletin fabrikalardaki iş düzeni ile ilgili olarak bir nizamname hazırlama düşüncesi, Maçka'da bulunan silah fabrikasında çıkan bir yangından sonra uygulama bulmuştu. Tersane ve Tophane fabrikalarında işçi olarak sadece asker kullanılmayacağına farkında olan idare, çalıştırılan sivil işçiler ve çalışma düzenleriyle ilgili bir nizamname hazırlanmasını kararlaştırmıştı. Bu

---

²⁵⁴ Tfr 1. Kv., 215/21444.

²⁵⁵ Tfr.1. Mn., 43/4222.

nizamnamenin emeklilik, yabancı işçiler, devamlı ve geçici işçiler, çalışma ve işyeri disiplini, işçilerin eğitimi gibi konularda çeşitli maddeleri bulunacaktı. Tophane’de kurulan bir komisyon tarafından yukarıda sayılan unsurlar dikkate alınarak hazırlanan taslak, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi tarafından değerlendirilmiştir. Buna göre; fabrikalarda istihdam olunacak işçilerden isteyenlere ücretsiz olarak Türkçe okuma, dini bilgiler, resim ve matematik dersleri verilecektir. Bu dersler fabrikaların bağlı olduğu birimin görevlendireceği öğretmenler tarafından verilecektir. İşçilerin istihdamında gerekecek resmi işlerden düşük harç alınacak, hazırlanacak nizamnamenin Tersane ve Tophane’ye bağlı bütün fabrikalarda geçerli olması sağlanacaktır. Usta ve işçilerin maaşlarında % 5 oranında yapılacak kesinti emeklilik maaşları için kullanılacaktı. Yabancı işçilerinde gerek taahütleri alınarak, gerekse sözleşmelerinde belirtilerek bu nizamnameye veya ilgili maddelerine uymaları sağlanacaktır.

Devlet fabrikalarında çalışan işçiler için hazırlanan nizamnamenin değerlendirilmesinde yaşanan işçi sıkıntısından ve askerlerin işçi olarak kullanılmasının sakıncalarından bahsedilmiştir. Askerlik süresi bittikten sonra kendine bir iş bulan veya kuranlar, tecrübeli olmaları nedeniyle işçi olarak geri çağırıldıklarında, kabul etmemektedirler. Bu nedenle, sanayi taburlarında yetişenlerin, diğer işçilere oranla tercih edilmeleri ve bunların istihdam edilmeleri için bir çözüm aranmaktaydı²⁵⁶.

Yaşadıkları şehirlerden başka yerlerde çalışan işçilerin geçici olarak da olsa geri dönmeleri izne bağlıydı. Bu iznin verilmesi, giden işçilerin işlerine dönmeme riskini de taşımaktaydı ve bu nedenle sık sık izin verilmesinden kaçınılmaktaydı²⁵⁷.

Fabrikalarda işçilerin veya işçibaşlarının devamsızlıkları konusunda da çeşitli ikazlar yapılmaktaydı. Tersane-i Amire Fabrikalarında da işçibaşı veya işçilere iş verecek görevlilerin Cumartesi ve Pazar günleri tatil yaparak işe gelmedikleri, bazen de geç geldikleri belirlenmiş ve engellenmesi için gerekli

---

²⁵⁶ İ. Hususi, 47/Ş.1310.

²⁵⁷ A. Mkt. Mhm., 6/20.

uyarılar yapılmıştır. Bunun yanında Cuma günü dışında, Pazar gününün de tatil yapılmasını talep edenler olmaktadır. Bu talepler kabul edilmemiş, gerekiyorsa sadece Pazar günü tatiline izin verilmiştir²⁵⁸.

Çalışma saatleri ile yapılan düzenlemelere bir örnek de, sabah üç buçuktan, akşam on buçuğa kadar çalışmanın talep edilmesidir. Günde yedi saat gibi kısa bir çalışma süresini ifade eden bu uygulamanın büro işlerinde çalışan memurlar için olduğu söylenebilir²⁵⁹.

Limanlarda inşa ettirilecek fenerlerin yapılmasıyla ilgili olarak, yapılan sözleşme uyarınca talep edilen usta ve işçilerin bulunması işi Ticaret Nezareti'nin görevleri arasında yer almaktaydı²⁶⁰.

Tersane fabrikalarında çalışan işçilerin miktarı sürekli değişmekte, bazen artmakta bazen de azalmaktadır. Bu düzensizliğin giderilmesi için, bir komisyon kurulmuş ve bu komisyonda işçilerin de bulunması yoluyla etkinliğinin sağlanmasa istenmiştir. Bu konuda hazırlanan bir talimat Tersane Meclisi'nde hazırlanmıştır. Buna göre fabrikalara alınacak ve işten çıkartılacak olanların belirlenmesi için, her fabrikanın aylık raporlar hazırlaması istenmektedir. Bu karar özellikle fabrikaların üretimlerini devam ettirmeleri için önemli görülmekteydi²⁶¹.

Toplu halde inşaatlar vb. niteliksiz işlerde çalışan işçiler için kendilerini temsil edecek bir görevlinin bulunması istenmekteydi. Bu görevli işçilerin resmi evrak işleriyle, ücretlerinin ödenmesi ve çalışmalarından sorumluydu. Devlet, işçiler ile bu kişiler aracılığıyla ilişki kurmaktaydı. Bu kişilerin göreve getirilmesi konusunda, işçilerin çalışacakları sektördeki esnafın tercihleri önemliydi. Ermeni rençberlerin, ırgatbaşlarıyla birlikte İstanbul'da kayıtsız olarak bulunmaları nedeniyle, ırgatbaşlarından ihmalleri görülenlerin bu görevlerinden alınmaları kararlaştırılmıştır. Ermeni patriği tarafından uygun görülen Ermeni halkından birinin, Ermeni ırgatların başına getirilmesi ise, sakıncalı bulunmuştur. Bu

---

²⁵⁸ Mektubi I, 732/20.

²⁵⁹ Mektubi I, 171/18.

²⁶⁰ Mektubi I, 29/1.

²⁶¹ Mektubi II, 139/2-A.

görevlendirmede genellikle olduğu gibi esnafın karar vermesi uygun bulunmuştur²⁶².

Nitelikli ve niteliksiz işçilerin gündelik çalışma sürelerinden tam olarak istifade etmek gayesi ile bazı tedbirler alınması bir ihtiyaç olarak görülmüş, bu doğrultuda bazı teşebbüslerde bulunulmuştur. Mesela Tersane-i Amire'de bulunan 93 mimarın (ki bunlara verilen toplam ücret aylık olarak 13 000 kuruştur) Baş mimar ve mühendis tarafından bir mevcut çalışma düzenlerinin tespitinin yapılmasına karar verilmiştir²⁶³.

İstihdam faaliyetlerinin bazı görevliler ve kurumlar eli ile yönlendirilmesi çabası bir yönü ile işçiler açısından da katkı sağlayan bir faaliyettir. Bu doğrultuda çalışma koşullarının iyileştirilmesine dönük bir çaba olarak h.1306 – m.1888-1889 tarihinde, limanlarda çalışan, gemilere yükleme ve boşaltma yapan *deniz ameleşi* de denen hammallar için kendi başvuruları üzerine bir kethüda görevlendirilmesi düşünülmüştür. Kurulan bir komisyonda, yapılacak değerlendirmeler sonucunda bir karar verileceği belirtilerek, bu kethüdalığın benzer işlerde çalışan işçiler arasındaki çeşitli ihtilafları gidereceğine değinilmiştir. Kethüdalık kurulduktan sonra fiiliyatta işçilerin belli sorunlarının çözümüne katkıda bulunmuştur. Bu hususta birçok alanda devreye girerek etkin olmuştur. Örneğin; Haydarpaşa Limanı'nın da devreye girmesi sonrasında liman şirketi ile çeşitli ihtilafların aşılmasında etkili olabilmıştır. Liman şirketi çalıştırdığı işçiler hakkında idari makamlardan gelecek herhangi bir müdahaleyi kabul etmediğinden, çalışanların şikayetleri üzerine kethüdalık ile liman idaresi karşı karşıya kalmışlar ise de, bu konuda kethüdalığın önemi teslim edilmiştir. Bu gelişmeler ile Kadıköy, Üsküdar ve Kavak iskelelerindeki hammallar ile bütün limanlardaki işçilerin bir kethüdalık altında toplanmasının bu tip sorunların çözümünde önemli bir adım olduğu düşünülmektedir²⁶⁴.

---

²⁶² Şub., 20/207-A.

²⁶³ Şub., 1/32-B.

²⁶⁴ Y. Mtv., 48/98; 263/11.

D. Çalışma Şartları ve Emegın Sorunları

1. Çalışma Şartları

Çalışma şartları içinde ücretten sonra en önemlilerinden biri de çalışma süreleridir. Çalışma sürelerinin iktisat bilimi açısından önemi nüfus ve işgücüne katılma oranı ile birlikte, emek arzının üç kaynağından birisini oluşturmasıdır²⁶⁵.

Çalışma süreleri konusunda iki farklı sınırlama söz konusudur: Yasal sınırlama ve fiilen çalışılan süreler. Devletler bir ülkede çalışma hayatına sınırlar koymaktadırlar. Bu belirlemeler dışında, fiilen çalışılan sürenin ne kadar olacağı, iktisadi konjonktür, tabiat, yapılan işin türü vs. gibi bir çok faktörün etkisi altında kalmaktadır. Sanayileşme sürecinde ise, çalışma saatlerinin azaldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde çalışma sürelerine dair zaman zaman çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan biri, Mecelle tarafından belirlenen çalışma süreleridir. Bu düzenleme, Mecelle'nin 495. maddesi ile yapılmaktadır. Buna göre;

Bir kimse bir gün işlemek üzere bir ecir tuttuğu surette tulu-i şemsden asr'a kadar yahut gurub-i şemse kadar işlemek hususunda örf-i belde neyse ona göre amel olunur. Yani; bir kimse, bir gün çalışmak üzere işçi tutarsa, gün doğumundan ikindiye veya gün batışına kadar çalışmak hususunda, o yerdeki gelenek nasılsa, ona göre hareket edilecektir²⁶⁶.

Mecelle'nin hazırlandığı dönemde Osmanlı Devleti'nin topraklarının oldukça geniş oluşu değerlendirilecek olursa, bu toprakların değişik bölgelerinde güneşin doğuşu ve batışı arasındaki farkın çok olacağı görülebilir.

---

²⁶⁵ Makal, s. 198.

²⁶⁶ Ali Himmet Berki (Düz.), *Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye*, 3. Baskı, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982, s. 92.

Mecelle, çalışma sürelerine ilişkin bu üst sınırın yanında, hükmi (farazi) çalışma süresine ilişkin bir düzenleme de yapmıştır. 425. maddeye göre, “Ecir-i hassın ücrete istihkakı müddet-i icarede amel için hazır bulunmasıylaadır. Yoksa bilfiil işlemesi şart değildir. Fakat amelden imtina edemez ve ederse ücrete müstehik olmaz”²⁶⁷. Yani, ecirin işgününü işverenin emrine hazır tutmuş olması, onun işgörme borcunu ifa ederek ücrete hak kazanması için yeterli kabul edilmektedir²⁶⁸.

Tarlalarda çalışan işçilerin, şehre dönerken soyulmaları ihtimaline karşı, işlerinin son günü işten erken ayrılmaları ve tam gün çalışmış kabul edilmeleri uygun görülmekteydi²⁶⁹.

“Nüfus çalışabilecek insan sayısının üst sınırını oluşturduğu için, emek arzının da üst sınırını çizmektedir. Nüfusun içerisinde, emek arzının ikinci sınırlayıcısı ise, işgücü olmaktadır. Eğer işgücü miktarı artarsa, diğer şartlar sabit kalmak kaydıyla işgücüne katılma oranı da yükseleceği için, kullanılacak kaynak da artmış olur. *Nüfus* ve *işgücünü*, stok değişkenler olarak düşünersek, *çalışma sürelerini* de, bu iki stoktan çekebileceğimiz fiili emek miktarı anlamında, bir akım değişken olarak düşünebiliriz. Eğer nüfus ve işgücüne katılma oranı sabitken, işgücü içerisindeki insanların çalışma sürelerini değiştirirsek, sonuçta akım anlamında emek arzını da farklılaştırmış oluruz. Örneğin, nüfusun 60 milyon, işgücünün 20 milyon olduğu bir ülkede, akım anlamında, bu stoktan fiilen çekilecek emek miktarı, çalışma sürelerine bağlı olacaktır. Örneğin, haftalık çalışma süresinin 50 saat olması durumunda kullanılacak emek, 25 saat olması durumunda kullanılacak emek miktarının iki katı olacaktır”²⁷⁰.

---

²⁶⁷ Mecelle, s. 80.

²⁶⁸ Makal, ss. 171, 201-202.

²⁶⁹ H. Avni Şanda, 1935, ss. 8-9.

²⁷⁰ Makal, dipnot 168, s. 313.

2. Emegın Sorunları

İncelediğimiz alanlardaki ücret sorunları hem nedenleri, hem de çözümleri bakımından farklılıklar göstermektedir. İşçilerin bulunduğu sektöre/işe göre bazen kişisel bazen de toplu ücret sorunları ortaya çıkmaktadır. Kimi zaman sorun, ücretlerin geç ödenmesi veya birikmesiyken, kimi zamanda söz konusu olan işvereni tarafından aldatılan işçilerdir. Çözüm veya şikayet makamları da, iş sahasına göre değişmektedir. Ancak genel olarak bu makamın ilgili iş veya bölgenin en yüksek dereceli kamu görevlisi olduğu söylenebilir. Şikayet genellikle bir dilekçe ile gerçekleşmektedir. Zaman zaman bu usulün ihmal edildiği ve şikayetin, kamu görevlilerini kızdırmak pahasına bir gösteri ile de yapıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı arşivlerinde, herhangi bir konuda dilekçenin verilmesinden, cevabının alınmasına kadar devam eden süreçleri örneklendirebilecek çok sayıda belge yoktur. Ancak farklı konularda olsa bile, bu sürecin çeşitli aşamalarına ilişkin bulunabilen belgeler -herhangi bir çalışan tarafından verilmiş de olsa- bir dilekçenin, çok uzun sürmediği anlaşılan bir süre sonunda muhakkak cevaplandığını ve sorunun çözülmesi için ilgili yerlere gerekli talimatların verildiğini göstermektedir²⁷¹.

Çalışılan saha bakımından, dilekçelerde yer alan konular şikayet ve taleplerden oluşmaktadır. Taraflar da oldukça farklılık göstermektedir. Kimi zaman bir çiftlik sahibinin şikayet ve talebi, kimi zamanda bir ortakçı veya rençberin şikayet ve talebi yer almaktadır.

Dikkati çeken bir başka konu da, dilekçelerin sadece ücret ve ücretle ilişkin konulara ait olmadığıdır. Ailevi konularda da dilekçeler verilmektedir; bir kadın verdiği dilekçesinde, uzak bir bölgeye gönderilen kocasının nafakalarını göndermediği için kocasını fabrika müdürüne şikayet etmektedir. Neticede parayı göndermeyen koca olsa bile, kocanın uzak diyarlara gitmesinden sorumlu olan müdürdür. Bir başka örnek te şöyledir: Geçimleri için

---

²⁷¹ Tfr. 1. A., 39/3827.

gündüz çalışmak zorunda olan Selanikli fakir Rumlar için iki saatlik bir gece okulu açılması için başvuru yapılır. Ancak o ana kadar devletin her bölgesindeki bu gibi amele ve esnaf kimseler için gece okulu açılmasına dair bir örnek ve buna benzer bir talepte bulunulmaması ile Rum öğretmenlerinin o günün siyasi şartlarına göre bu işi suistimal edebilecekleri endişesi ve son olarak ta, Rumlara böyle bir hakkın tanınması sonucunda diğer gayri müslim cemaatlerine de aynı hakkın verilmesi gündeme gelebileceğinden uygun görülmemiştir.

Ücret şikayetleri tek taraflı değildir. İşverenler de, çalışanlarından şikayetçi olmakta ve işçileri gibi aynı prosedürleri izlemektedirler.

Osmanlı Devleti'nde işçilerin, daha çok fabrikalarda çalışan kesimlerinin çeşitli nedenlerle gösterdikleri tepkilerin tümü *işçi hareketleri* olarak adlandırılmıştır. Ancak işçi hareketlerinin kapsamını belirlemek, özellikle Osmanlı ekonomisinde yer alanlar için çeşitli yanılgılar taşıyabilmektedir. Bunun nedenlerinden ilkinin, *işçi hareketleri* ifadesine yüklenen siyasal anlamlar olduğu söylenebilir. Bir başka neden ise, batı tarihindeki tecrübenin Osmanlı tarihi içinde aranması çabasıdır. Bununla birlikte, emek arzının farklı kaynaklarının, çeşitli sorunlardan ötürü, zaman zaman irili ufaklı gruplar halinde gösterdikleri tepkilerin de değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu değerlendirmeyi yaparken yukarıda sayılan endişeler nedeniyle, özellikle “hareket” kavramı tanımlamaktan kaçınılacak ve bu kavram içine girebilecek olguların “tepki” veya “iş bırakma” şeklinde ifade edilmesi tercih edilecektir. Ancak bir ayırma gitmek yararlı olacağından; bu tepkiler, nedenleri çalışma hayatından kaynaklananlar ile nedenleri çalışma hayatının dışından kaynaklananlar olmak üzere iki farklı kategoride değerlendirilecektir. Bir ikinci değerlendirme ise, bu tepkilerin işçi organizasyonlarıyla ilgisi konusunda yapılacaktır.

Günümüzde işçilerin her kesimi iş ve sosyal tepkilerini, örgütleri yani sendikaları aracılığıyla vermektedirler. Tarihte ise, bu tepkiler sendikal yapının dışında oluşmuşlardır. Bunun temel nedeni, söz konusu dönemler itibariyle,

henüz sendikal örgütlenmenin mevcut olmaması ve yasal olarak bunun mümkün olmamasıdır. Sendikal örgütlenmeler olmadan da, işçiler tepkilerini gösterecek kanallar bulmuştur. Bu tür işçi tepkilerinin nasıl değerlendirilmesi gerekecektir? Biçimsel olarak örgütsüz gibi görünen tepkilerin, *sosyolojik* anlamda bir *doğal örgüt yapısından* söz etmek olanaklıdır. Biçimsel ya da formel örgüt, *biçimsel işleyiş kuralları ve onlarca öngörülen davranış* olarak tanımlanırken; *doğal örgüt* ise; sistemin biçimsel olarak planlanmayan, ama, bireylerin eylem ve etkileşmeleriyle kendiliğinden doğan yönleri olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda doğal örgüt kavramı, “işyerinde beliren tüm kümeleşmeleri, doğal ilişkileri, küme ve kişi değerlerini fizik ve fizyolojik değişkenlerin bireylere ve bireysel davranışa etkilerini vb. kapsamaktadır”²⁷². Makal, bu yaklaşımın, formel örgüt yapısı dışında ortaya çıkan işçi hareketlerinin değerlendirilmesinde uygun bir çerçeve sağlayacağını söylemektedir²⁷³.

Genel olarak tepkileri bazen de talepleri ifade eden iş bırakma ve grevlerin, “kendiliğinden” ortaya çıkışına dair yazarlar arasında ortak bir görüşten söz edilebilir. Bu tepkiler içinde bazen bilinçli ve örgütlü sayılabilecek bir kaç örnek tartışılmasına rağmen çoğu için, 1908 grevleri de dahil olmak üzere, bu genelleme kabul görmektedir²⁷⁴.

Bu tepkilere dair bilgiler ise, genellikle gazete koleksiyonlarından ve arşiv belgelerinden elde edilen bilgilere dayanmaktadır. Bu tepkilerin sağlıklı şekilde değerlendirilebilmesi için henüz elde yeterli miktarda ve özellikte belge bulunmamaktadır. İş bırakmalar ve bunlara katılanların sayısı ve nedenleri hakkında bazen yaklaşık bilgiler verilebilmektedir.

İş bırakmaların ve diğer tepkilerin büyük bir çoğunluğu, ekonomik nitelikli olarak ortaya çıkmaktadırlar. Yani ücret düşüklüğü, zam isteği veya birikmiş ücretleri alabilmek için yapılabilmektedir. Ekonomik nedeni, -kimi

---

²⁷² Makal, s. 251.

²⁷³ Makal, s. 251.

²⁷⁴ Makal, ss. 253-255.

zaman ekonomik nedenle birbiri içine girmiş- siyasal, sağlık, psikolojik ve etnik-dini vs. nedenler tamamlamaktadır. 1908 ve sonrası grevlerinin bir kısmında olsa da, bu grevlerde olduğu gibi siyasal nedenler etkili değildir.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda iş bırakma ve diğer tepkilerin nedenleri yanında bunların prosüdüğü ya da şekli de üzerinde durulması gereken bir konudur. Öncelikle, iş bırakma ve diğer tepkilerde bulunacak işçiler, problemlerini öncelikle farklı yollardan çözmeyi denemektedirler. Bunu, işyerlerinde veya buldukları mahallin resmi-yetkili kişisine bir dilekçe vererek yapmaktadırlar. Problemlerin zaman zaman hükümete kadar çıktığı da olmuştur. Bu yolla bir şey elde edemediklerinde de iş bırakma vs. gibi eylemleri gerçekleştirmişlerdir.

Osmanlı işçileri, önce işverenle olan anlaşmazlıklarını gidermeye çalışırlar ve genelde valiye dilekçe sunarak devletten yardım dilerlerdi. Bu da gerek eskinin loncalarında, gerekse 1908 öncesinin grevleri ile 1908 grev dalgasında, Osmanlı işçisinin kafasında devletin himayeci imajının koruduğunu göstermektedir. Osmanlı yetkilileri ise, grevi asayişin ihlali olarak görürlerdi. Onların gözünde grev ve gösteri yapanlar, talepleri ne kadar masumane olursa olsun, *potansiyel suçlular*, *bozguncular*dı. İşçiler dilekçe verdiklerinde yetkililerin ilk tepkisi ortalığı yatıştırmak ve *huzuru bozmama* çağrısında bulunmak olurdu. Bunda da bir ölçüde başarı sağlanırdı. Gerçekten anlaşmazlıkların bir kısmı ve dolayısıyla da grevler devletin arabuluculuğuyla hallolunuyordu. Ancak yetkililerin müdahalesi işe yaramazsa, o zaman grev ihtimalini önlemek için işçilere nasihatta bulunulurdu. Ancak grev başladığında, farklı bir tavır takınılırdı. Genelde ilk tepki *asayişin* sağlanması *çalışma hakkının güvence altına alınması* için asker, polis ve zabıta göndermek olurdu. Grevciler ne kadar yumuşak başlı olurlarsa olsunlar, çoğunlukla grevi kırmaya çalışan devletle karşı karşıya gelmekten kurtulamazlardı²⁷⁵.

---

²⁷⁵ Karakışla, ss. 45-46.

Modern anlamda ilk işçi hareketleri, Osmanlı toplumunun ülkeye yeni yeni giren Batı teknolojisi ve makinalarına bir tepkisi olarak ortaya çıkan, makineleri tahrip hareketleridir. 1839'da Slevne'de Dobrijokeslov'un fabrikasında kadın işçilerin kendilerini işlerinden edeceğine inandıkları makinelere karşı isyan ettiklerini görüyoruz. 1851'de ise kadın tekstil işçileri Samakof'ta mekanik bir teksil tarağını bir daha kullanılmayacağı konusunda kendilerine söz verilmesinden sonra bu girişimlerinden alıkonabilmişlerdir. 1861'de mezarlık üzerinde kurulu olduğu gerekçesiyle Bursa'da bir fabrika ateşe verilmiştir. 1873 yılının Nisan başında Haydarpaşa-İzmit demiryolunun yapımında çalışan bir grup işçi, taşeron tarafından işten çıkarılınca, demiryolunu tahrip etmişti. En sağlam belgeleri bulunan makina tahrip olayı, çoğu kadından oluşan Uşaklı halı dokumacılarının Mart 1908'deki tepkisidir²⁷⁶.

Genellikle işçi ve özellikle grev hareketlerinin en yoğun olduğu bölge yine devletin Avrupa bölümüydü. Çünkü yeni üretim biçimi buralarda daha yaygındı²⁷⁷. 1905'den sonra gerçekleşen grevlerin de daha çok Rumların, Yahudilerin ve Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerde, veya işyerlerinde görülmekteydi²⁷⁸.

Çiftçilerin, yarıcılarının ve rençberlerin ortak sorunlarından biri asayişin bozuk olmasıdır²⁷⁹. Kosova civarında Bulgarlar yüzünden, çiftliklerde çalışılmadığı ve çiftliklerin çalışanlarca terk edildiği, çiftlik sahiplerinin çiftliklerine güvenle gidememektedirler. Bu işe bir çözüm bulmak için, yakın bölgelerden yeni rençberler getirilmesi için gerekenlerin yapılması istenmiştir.

---

²⁷⁶ Karakışla, s.29.

²⁷⁷ Yalınov, s. 139.

²⁷⁸ Sönmezsoy, s. 13-14.

²⁷⁹ Tfr. 1. Kv., 182/18183.

3. İşten Çıkarma ve İşten Ayrılma

İşten çıkarma nedenleri arasında, nadiren de olsa yaşanan işçi fazlalıkları yer almaktaydı. Daha sıklıkla belli bir işin yaptırılması için fazla işçi gerekli olduğunda işe alınanlar, yapılacak iş bittiğinde işten çıkartılıyorlardı. Ancak işten çıkarmaların çeşitli sorunları da beraberinde getirmemesine dikkat ediliyordu. Tersane'de yapılacak inşaat için geçici olarak işe alınan 300 işçinin, inşaat bittikten sonra işten çıkarılmaları gerekmişti. Gerekçe olarak işçi ücretlerine karşılık bulmakta ve ödemede yaşanan zorluklar başta gelmekteydi. İşçilerin, işlerini kaybetmelerinden dolayı çeşitli tepkilerde bulunmalarından da çekinildiği için, her hafta birikmiş ücretleri ödenerek 20 işçinini çıkartılması kararlaştırılmıştı²⁸⁰.

Tersane-i Amire Müsteşarı tarafından, Tersane-i Amire'de işçi ücretlerinin ödenmesinden sorumlu kişinin yaşlanmasından dolayı, oğluna aynı görevin verilmesi istenmektedir. Görevinden ayrılacak kişiye ise, Tersane-i Amire Hazinesi'nden 400 kuruş maaş verilerek emekli edilmesi kararlaştırılır²⁸¹.

Bir başka örnekte ise, halen belirli bir işte çalışmadıkları halde Tersane'de yüzlerce fazla işçi bulunduğu şikayet edilmektedir. Yine işçiler arasında bir huzursuzluğa neden olmamak için birikmiş ücretlerinin ödenmesi düşünülmektedir. Bu ödeme için gerekirse bir bankadan borçlanmak da çözümler arasında yer almaktadır. İşçilerin öncelikle kendi rızalarıyla çıkmaları ve böylelikle 200 kadar işçinin işten çıkartılması hesaplanmaktadır. Bunlara ödenecek geçen senelerden ve bu seneden kalan birikmiş ücret toplamı ise, 700 000 kuruş tutmaktadır²⁸².

İplikhane ve Tersane'den çıkartılan işçilerin eş veya babalarının birer dilekçe ile başvurduklarını görüyoruz. Muhtemelen tekrar işe alınmaları için

---

²⁸⁰ Y.A.Hus., 280/67.

²⁸¹ İ. Dahiliye, 22543.

²⁸² Y. A. Hus., 491/27.

yazılan bu dilekçelerin sonuçları hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu dilekçeler, geçici olarak işe alınmış veya herhangi bir nedenden dolayı işten çıkartılmış olan işçilerin tekrar işe dönmek için kullandıkları bir yöntem olarak dikkat çekmektedir²⁸³.

Bir adli olay da işçilerin en azından askeri işletmelerdeki işlerini kaybetmelerine neden olabilmekteydi. Elbisehane'de çalışan usta ve işçilerin karıştığı bir cinayet nedeniyle, Dar-ı Şura-yı Askeri tarafından yapılan değerlendirme sonucu, olayın birinci ve ikinci derece suçlusu bulunan 14 kişinin cezalarından sonra, bir daha askeri hizmetlerde çalıştırılmamaları kararlaştırılmıştır. Suçsuz bulunan 9 kişinin ise, serbest bırakılmaları istenmektedir. Sonucu bir cinayetle biten olayın nedeni hakkında bilgi bulunmamakta ise, de toplam 25 kişinin sorgulanmasına neden olmuştur. Suçlu bulunanlar bir daha askeri işletmelerde çalıştırılmak istenmemektedirler²⁸⁴.

Paşabahçe'de bir Avusturyalı'nın şişe fabrikasında, yabancı işçiler dışında Osmanlı Devleti vatandaşlarından 500'e yakın müslüman ve Rum işçi çalışmaktadır. Fabrikada üç döküm ocağı bulunmaktadır ve her bir ocakta 18 ustabaşı ile 80-90 işçi çalışmaktadır. Çalıştırılan ocaklardan birinde üretimin, hammadde bozukluğu nedeniyle, hatalı yapılmasından dolayı iş tekrar ettirilmiştir. Bu nedenle işçilerin ücretlerinin artırılması isteğini fabrika yönetimi kabul ettiğini ifade etmiş ancak işçiler iş bırakmışlardır. Ocakların iki üç senede bir onarılmaları gerektiği bahanesiyle şirket, ocakları söndürmüştür ve işçilerin çoğunu işten çıkarmıştır. Bir karışıklık çıkmasından endişe ederek olaya karışan devlet, Dahiliye Nezareti ve Sekizinci Belediye Dairesi aracılığı ile konuyu incelettirmiş ve sonuçta şirketin işçilerden 100 kadarını halen çalıştırdığını ve kalanların da onarım bittikten sonra tekrar işe alınacağını belirlemiştir²⁸⁵.

²⁸³ A. Mkt. Dv., 15/92; A. Mkt. Dv., 80/1.

²⁸⁴ İ. Dahiliye, 33907.

²⁸⁵ Y. A. Hus., 450/7.

İşveren yani devlet tarafından işçilerin işten çıkarılmasının yanında, işçilerin çeşitli nedenlerden ötürü işlerini bırakmaları ya da terketmeleri de dikkat çekici bir konudur. Öncelikli olarak işçilerin hususi menfaatleri için işi terketmeleri konusunda işçilik türü açısından bir ayırım yapmak gerekir. Nitelikli emek ile niteliksiz emeğin işi terk etme sebepleri birbirinden farklılık göstermektedir. Nitelikli emek sahipleri, daha ziyade, nitelikli emek arzının kısıtlı oluşundan dolayı, artan ücretler karşısında iş değiştirmeyi tercih ediyorlardı. Piyasadaki ücret artışlarının yanında, iş transferi yoluyla bir işten diğer bir işe geçmeleri de söz konusu idi. Diğer yanda, niteliksiz emek sahipleri, daha ziyade zirai sektörden temin edildiği için, bu tür emek sahipleri, istihdam edildikleri işe mevsimlik ya da geçici olarak bakıyorlardı. Zira, vakti geldiğinde toprağından hasatı kaldırmak gibi bir endişeleri oluyordu ve bu sebeple işlerini terk etmek istiyorlardı. Devlet, işçilerin işlerinden ayrılmalarını engellemek istiyordu. Ne varki bu ayrılmaların önüne tamamen geçemiyordu.

Ücretlerin düşüklüğü devlet fabrikalarında çalışan işçilerin başka işlerde çalışmak için ayrılmalarına neden olmaktadır. Devlet fabrikalarında tecrübe kazanmış işçiler fazla ücret teklifleri nedeniyle işlerini bırakmaktadırlar. Yine Tophane-i Amire'de çeşitli top ve silahların üretiminde tecrübe kazanmış işçiler bu gibi teklifler ile işlerini bırakmaya başlamışlardır. Bu durumun, uzun sürede yetişmiş işçilerin gitmesinin artmakta olan üretimi engelleyeceği düşünülmektedir. Bunlara daha fazla ücret teklif ederek gitmelerinin engellenmesinin de hazineye yeni bir yük getirecektir. Eğer uygun görülürse teklif edilen çözüm, devlete ait yerlerde çalışan işçilerin istihdam edilmesi isteniyorsa, öncelikle çalıştığı yerden izin alınmalı ve kabul edilmeyecekse, engellenmesidir. Bu talebin iradesi ise, iki hafta sonra verilmiştir²⁸⁶.

İstihdam edildiği işten herhangi bir nedenle ayrılanların ücretlerinin ödenmesi de bazı kurallara bağlanmıştır. Tersane-i Amire Zırhlı Fabrikası'nda çalışırken askere çağırılan bir işçi, birikmiş ücretlerinin ödenmesi için kardeşini

---

²⁸⁶ Y. Mtv., 180/76.

vekili olarak gönderir. Ancak, muhasebe kayıtlarında ki, bu çeşit işçilerin ücretlerinin ancak kendileri başvurduğunda ödeneceği kaidesi bulunmaktadır. Toplam birikmiş ücret, 1050 kuruş hakedişten, r.Nisan 1292 – m. Nisan-Mayıs 1876 ücreti olan 350 kuruş düşüldüğünde, 750 kuruş bakiye kalmıştır. Yapılan değerlendirmede hem kardeşi ve hem de vekili olduğu gözönüne alındığında birikmiş ücretin verilebileceği belirtilmektedir²⁸⁷.

Devlet, özellikle 1850'lerden sonra işlerini geçici olarak gören işçileri işlerine bağlayabilmek için genele teşmil edilecek bazı hukuki düzenlemeler yoluna gitmiş; ayrıca işçileri işlerine daimi bağlayabilmek için özendirici önlemler almaya çalışmıştır. Devlet, sürekli ve nitelikli işçi istihdamı gerektiren kendi işletmelerinde bir tür sosyal güvenlik aracı olarak *orta sandıkları* ile çalışma şartlarını bir düzene bağlayan nizamnameler çıkarmaya çalışmıştır. Devletin aldığı yasal, sosyal ve ekonomik tedbirlerin işten ayrılmalar konusunda kısmi bir başarı elde ettiği söylenebilir. Aslına bakılırsa, devletin bu konuda karşı karşıya olduğu en önemli konu, 19. yüzyılın ikinci yarısında kurduğu fabrikalarda istihdam olunacak işçilerin ya da işçi gibi çalıştırılacak olanların, mülksüzleş(tiril)memiş yani toprağından koparıl(a)mamış olmalarıydı. Devletin karşı karşıya olduğu bu durum, ne İngiliz ne Fransız örneğiyle örtüşüyordu. Osmanlı ülkesinde, bir yanda köylülere 1856 Arazi kanunnamesiyle toprak tahsis edilirken, diğer yanda büyük şehirlerde yeni yeni kurulmaya başlayan maşinafaktür tesislerde bu insanlardan faydalanılmaya çalışılıyordu.

---

²⁸⁷ Islahat, 2/7-A.

V. 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE ÜCRETLERİN BELİRLENMESİ VE ÖDEME GÜÇLÜKLERİ

Osmanlı Devleti'nde işçiler ve ücretleri konusunda kısa ve uzun vadeli perspektife dayalı olarak yapılan bilimsel çalışmalar, diğer sahalara nispetle tatmin edici düzeyde değildir. Buna rağmen son zamanlarda yapılan yeni çalışmalar bu konuyla ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalara yol gösterici mahiyettedir²⁸⁸. İşçilerin aldığı ücretler konusunda yapılan eldeki çalışmalar; rakamsal veriler inşa etmek suretiyle ücretlerin yapısı ve seyri konusunda tahlili esas alanlar ve daha çok sosyal tarih çerçevesinde işçilerin ve ücretlerinin durumunu inceleyenler olmak üzere iki grupta değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti'nde reel ücretlerin kısa ve orta vadede en önemli belirleyicisi nominal ücretlerin fiyat değişimlerine ayarlanma (adjustment) sürecidir. Eğer bu süreç yavaş işlerse fiyat şokları reel ücretlerde dalgalanmalara yol açabilmekteydi. Kısa dönemde dalgalanmaların nedenlerine baktığımızda; hasat şartlarının, ulaşım zorluklarının, savaşların ve diğer nedenlerin rol oynadığı görülmektedir. Uzun dönemde reel ücretlerin belirleyicisi ise, emek arzı ve talebidir. Özellikle önceki dönemlerde nüfus artışına göre şekillenen emeğin hacmi, temel belirleyicidir. Nüfus artışının yüksek olduğu dönemlerde reel ücret düzeyi üzerinde bir baskı oluşmakta, nüfusun azaldığı dönemlerde ise, reel ücret düzeyi artmaktadır²⁸⁹. Bu, 16. yüzyıldaki nüfus artışı istisna edilirse ve Osmanlı Anadolu'sunda nüfusun az ve durgun olduğu hatırlanacak olursa genel olarak ücret seviyesinin yüksek olduğu sonucu çıkarılabilir²⁹⁰

19. yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde şehirli emek kıtlığının, şehirli reel ücretlerini arttırdığı görülmektedir. Bunun nedenlerine bakıldığında, kırsal kesimde arazinin bol olmasına karşılık emeğin

²⁸⁸ Şevket, Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in Ottoman Empire, 1489-1914", *The Journal of Economic History*, Vol. 62, No. 2, June 2002, p. 293-321.

²⁸⁹ Pamuk, s. 307, 309.

²⁹⁰ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Emek Piyasası ve Ücretler", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, 1990, ss. 91-97.

ve sermayenin kıt olması, kentsel kesime yönelik göçleri yavaşlatmıştır. Kentsel kesimde emek talebinin yükselmesi, 19. yüzyılda Anadolu'da kentsel ve kırsal kesim arasındaki ücret farklarını arttırmıştır²⁹¹. Öte yandan 19. yüzyıldaki kır ve kent arasındaki ücret farklılıkları yanında Osmanlı ülkesinin kendi içindeki bölgeler arasında da bir farklılaşmadan bahsetmek mümkündür. Devletin diğer bölgeleri ile mukayese edildiğinde özellikle batı bölgelerine nispetle, sözgelişi Çukurova bölgesindeki ücretlerin daha düşük olduğu anlaşılmaktadır²⁹². Bölgeler arası ücret farklılıklarının yanında bölge içi farklı sektörler açısından da ücret farklılıklarına işaret etmek gerekir. Örneğin 19. yüzyılın ortalarında, Selanik'teki sektörler açısından bakıldığında, tekstil sektöründe çalışanların değirmenlerde ve preslerde çalışanlara nispetle oldukça düşük ücret aldıkları anlaşılmaktadır²⁹³.

18. yüzyılın ortalarına kadar, reel ücretlerin gerek İstanbul'da gerekse diğer Osmanlı şehirlerinde, Avrupa şehirlerinin genelindeki ücretler ile benzer düzeylerde gerçekleştiğini söyleyebilir. Reel ücretler Osmanlı şehirlerinde 1750'lerde 1500'lere nazaran daha düşük seviyededir. Ama bu düşük seviye Avrupa'nın geri kalan parçasındaki kadar büyük değildir.

Öte yandan, 16. yüzyılın başında Kuzey Avrupa'daki (Amsterdam, Antwerp ve Londra) reel ücretler İstanbul'dakine nazaran daha yüksektir. Bu fark Endüstri Devrimine kadar aşağı yukarı değişmeden devam etmiştir. 18. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'daki reel ücretler üçte iki oranında artmıştır. Endüstri devrimi ile birlikte Kuzey Avrupa ülkeleri ile İstanbul arasındaki reel ücret farkları genişlemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, Londra'daki reel ücretler, İstanbul'dakinin yaklaşık 2,7; Amsterdam ve Antwerp'de İstanbul'dakinin 1,9; Paris'de ise, İstanbul'dakinin 1,6 katı kadardır. Özellikle 1850'lerden sonra, Sanayi Devrimi ile birlikte Kuzey Avrupa'da reel kentsel

---

²⁹¹ Pamuk, s.

²⁹² Yüksel Akkaya, "19. Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", *Toplum ve Bilim*, 76, Bahar 1998, s.155.

²⁹³ Yüksel Akkaya, "19. yüzyılın Sonunda Selanik'te Sanayileşme ve Ücretli Emek", *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt:9, sayı:3, 1998, s.34.

ücretler yukarıya doğru bir trend izlemeye başlamış ve Doğu Akdeniz'deki ücretlere nazaran daha yüksek düzeyde artmıştır²⁹⁴.

Umumi olarak ücretlerin yukarıda anılan eğilimleri yanında, üzerinde durulması gereken diğer bir önemli konu, ücret sorunlarıdır. İncelenen alanlardaki ücret sorunları hem nedenleri, hem de çözümleri bakımından farklılıklar göstermektedir. İşçilerin bulunduğu sektöre/işe göre bazen kişisel bazen de toplu ücret sorunları ortaya çıkmaktadır. Kimi zaman sorun, ücretlerin geç ödenmesi veya birikmesiyken, kimi zaman da işçiler tarafından işverenlerin aldatılmasıdır. Çözüm veya şikayet makamları da iş sahasına göre değişmektedir. Ancak genel olarak bu makamın ilgili iş veya bölgenin en yüksek dereceli kamu görevlisi olduğu söylenebilir. Şikayet genellikle bir dilekçe ile gerçekleşmektedir. Zaman zaman bu usulün ihmal edildiği ve şikayetin, kamu görevlilerini kızdırmak pahasına bir gösteri ile de yapıldığı anlaşılmaktadır. Ücret şikayetleri tek taraflı değildir. İşverenler de, çalışanlarından şikayetçi olmakta ve işçileri gibi aynı prosedürleri izlemektedirler. Yani bölgenin en yüksek kamu görevlisine ulaştırılmak üzere bir dilekçe ile hakkını aramaktadır.

Ücretler ile işgücünün büyüklüğü ile ilgili sayılara ulaşmakta çeşitli zorluklar vardır. Bunlardan ilki veri problemidir. Döneme ilişkin kayıtlar son derece dağınık ve büyük bir kısmı da henüz günyüzüne çıkmamış durumdadır. Elde edilen veriler ve istatistikler yoluyla tablolar hazırlanırken kullanılan kriterlerin farklılığının, değerlendirmeleri de etkilemesi kaçınılmazdır. Buna rağmen yaklaşık tahminler yapılmasına imkan sağlayacağı düşüncesiyle daha önce yapılmış çalışmalardaki tablo ve verilerin kullanımı söz konusu olacaktır. Mesela; küçük esnaf ve zanaatkarlar, çalışma alanında değerlendirilmediği halde, bir başka çalışmadan alınan verilerin içinde yer almış olabilirler²⁹⁵.

Osmanlı Devleti'nde toplam ücret karşılığı çalışanlar ile ilgili olarak farklı sayılar verilmektedir. Verilen sayıların birbiriyle uyuşmamasının

---

²⁹⁴ Pamuk, s. 309-317

²⁹⁵ Makal, s. 151.

nedenleri arasında kullanılan kriterlerin birbirinden farklı olması ile, bu konudaki veri eksikliği başta gelmektedir. Rakamlar 50 000'den 2 000 000'a kadar değişmektedir.

Osmanlı Devleti'nin kullandığı terim olan "amele" tercih edilirse, 1894-1895 Genel Sayımı'na göre ameleler, istihdamın ancak % 1.24'ünü oluşturmaktaydılar. Makal'ın değerlendirmelerine göre Osmanlı Devleti'nde ücret karşılığı çalışanların toplam nüfusa oranı %1 dolaylarındaydı²⁹⁶.

Günümüzde ücretlerin önemi, çalışanların kendileri ve aileleri için tek geçim kaynağı olmasından kaynaklanır. Her ne kadar Osmanlı iktisadi hayatında ücretlerin bu özelliği daha sınırlı ise de, çalışma hayatının şartlarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Ücret düzeylerine ilişkin veriler çok dağınık ve derli toplu olmamasına karşılık, şimdiye kadar yapılan çalışmalarla derlenebilenler genel bir fikir verecek düzeydedir. Ücretler arasında, nitelikli veya niteliksiz işçilerde olduğu kadar, sektörler ve bölgeler arasında da farklılıklar vardır. Herşeyden önce verilerin değerlendirilmesinde ve yorumlanmasında dikkatli davranmak gerekmektedir. Zira inşa edilen ya da derlenen veriler, ancak belirli sınırlar çerçevesinde elde edilmişlerdir ve genel ücret düzeyini tam anlamıyla temsil ettikleri şüphelidir.

A. Ücretlerin Belirlenmesi ve Ücret Artışları

1. Ücretlerin Belirlenmesi

Bu bölümde çeşitli sektörlerle ait işçi ücretlerine ilişkin değerlendirmeler yer alacaktır. İlk olarak Osmanlı Devleti'nde ziraat alanında önemli bir yer teşkil eden orakçılar üzerinde durmak mümkündür. Üretimin büyük ölçüde iklim ve coğrafyanın tesiri altında gerçekleştiği zirai alanlarda, bazı seneler hasat zamanı orakçı sayısının azlığından dolayı, ekili arazileri fazla olanların, ürünlerini daha önce biçtirmek isteyip, orakçılara fazla ücret teklif etmeleri, ücretlerin aşırı yükselmesine neden olmaktadır. Orakçı ücretlerinin

---

²⁹⁶ Makal, s. 163.

yüksekliği, küçük rençberleri sıkıntıya sokardı. Bazı senelerde orakçıların sayıca çokluğu tam aksi bir duruma neden olmakta, ücretler çok düşmekte ve bu kez de orakçı amelesi zarar görmekteydi²⁹⁷. Bu durumun engellenmesinin ziraat müdürlükleri ve vekilleri sorumluluğunda olduğu belirtilmekteydi. Silivri Kasabası'ndaki uygulamanın Tekfurdağı ve ona bağlı yerlerde de yapılması istenmişti. Buna göre; Tekfurdağı Meclisi'nde, ziraat müdürü ve orakçılardan birkaç temsilci olarak da, orakçıların bir kaç ameleden oluşturdukları takımların başında olan Dragonlardan on beş, yirmi kadarı hazır olduğunda rençber ve orakçıların karşılıklı rızalarıyla, yirmi gün süre için, günlük orakçı ücretleri, mecliste birlikte belirlenecekti. Bu uygulamanın nizama bağlanarak, bir metin haline getirilerek ilan edilmesi istenmekteydi. Elbette, belirlenen günlük ücretin üzerinde ücret almak ve vermek yasaklanacaktı.

1860'larda bir yandan "işçinin ücreti lâyık ve kendi rızası" ile çalıştırılması fikri artık bazı kanunlarda yer buluyorsa da – 1863 tarihli Maden Nizamnamesi ile 1866 tarihli Ergani Madeni İdaresi Nizamnamesi'nde böyle hükümler vardır – bazı yerlerde işçi gündeliklerinin belirlenmesi konusunda eski *defter usulü* devam etmekteydi²⁹⁸.

İstanbul'da inşaat işleri oldukça canlı bir sektör idi. Geçmiş zamanlarda olduğu gibi, yangınlar her zaman inşaat sektörünü harekete geçirmekteydi. İstanbul'da çıkan bir yangın nedeniyle, özellikle fakir halkın binalarını tamir edecek çeşitli işçi kıtlığı çekiliyordu. Bu nedenle, Edirne Kadısı ve Bostancısı'na yazılarak, yeterli amelenin, kış yaklaşmadan ve ücretleri geciktirilmeden ödeneceği güvencesiyle toplanması istenmişti. Aynı konu için, Bursa Kazası kadı ve mütesellimi ile Tekfurdağı naib ve ayanına da aynı yazı

---

²⁹⁷ C. İktisat, 1898. Edirne Meclis-i İmar memurları tarafından, Meclis-i Vala'ya gelen yazılarda, Tekfurdağı ve kazalarında yaşanan, orakçı amelesinin bazı seneler az ve çok geldiklerinden bunun ücretleri yükseltip düşürdüğünden ve bundan hem halkın hem de amelelerin zarar gördüğünden bahsediliyor. C. İktisat, 1901.

²⁹⁸ Erişçi, s. 3-4.

yazılmıştı. İstenen işçilerin sorumluluğun, yazılan yazıların muhataplarında olduğu anlaşılmaktadır²⁹⁹.

Galata'dan Tophane-i Amire'ye taşınacak malzemeler için, Galata Hamalları Kethüdası'ndan hamal bulması istenmişti. Yirmi beş istihdam olunan, 390 hamalın ücretleri, *sayen li'l-miri* altı kuruşu düşülmek üzere, otuz kuruştur. Ayrıca cizye tezkireleri de verilmişti. Ödeme için Başmuhasebe'den ödeme emrinin de verilmesi gerekmekteydi³⁰⁰.

Mimar Ağa, Üsküdar'da inşa olunan bir anbarda çalışan amele ve diğer masraflar için ödeme yapılmasını istemişti. Ameleden kastedilen, neccar, duvarcı ve rençberlerdir. Bunların toplamı 200 kişi kadardı ve dört haftada bunlara ödenen para 4000 kuruşu geçmiştir. Yeni ödeme yapılması için uygulanan yöntem, Başmuhasebe'ye kaydedildikten sonra işçilere tezkirelerini vermektir. Talep edilen miktar 7500 kuruş, ödenen ise 2500 kuruş olmuştur³⁰¹. İşçi ücretlerinin düzenlenmesinden sonra hazırlanan defter, Başmuhasebe'ye kaydedilip, İstanbul Siciline, Şehremini'ne ve Mimar Ağa'ya bildirilmiştir. Bu defterin düzenlenme süreci şöyledir; İstanbul ve çevresinde devlete ve özel şahıslara ait inşaatlarda istihdam olan amelelerden kimi sınıfların, eskiden beri alageldikleri yevmiyelerinin düşük olduğu sebebi ile inşaat sahiplerinden daha fazla yevmiye istemekteydiler. Bu ise eskiden beri uygulanan amele nizamını bozmakta; bu nedenle, her sınıf amelenin ücretlerinin yeniden belirlenmesi gerekmişti. Bu yapılırken zamana göre düşük kalmış ücretler yükseltilecek, geri kalanı değişmeyecekti.

Hassa Mimarı'nın ilgilendiği bu konu, nakkaş başı, nakkaş ve sıvacı ustaları, doğramacılar kethüdası, camcı ve neccar kalfaları ve diğerlerinin bir araya geldiği bir toplantıda, düşük ücret alan ameleler için yeterli zam yapılmış ve temsilcilerin hepsi kabul ederek, daha fazla zam istemeyeceklerini bildirmişlerdir.

---

²⁹⁹ C. Belediye, 957.

³⁰⁰ C. Maliye, 1015.

³⁰¹ C. Belediye, 4833.

“Neccar kalfası para 110
Karhanecisi para 100
Ustad silici para 90
Ala neccar para: 90
Vasat neccar para: 80
Bayağı neccar para: 70
Usta marangoz para: 80
Neccar şakirdi para 45
Sıvacı işçi paşısı para: 100
Bayağı kalemkar sıvacı para: 85
Ala sadekar sıvacı para: 80
Bayağı sadekar sıvacı para: 70
Sıvacı şakirdi para: 45
Ser nakkaşan para: 100
Ustad kalemkar nakkaş para: 95
Bayağı kalemkar nakkaş para: 85
Sadekar nakkaş para: 70
Nakkaş şakirdi para: 45
Ustad camcı para: 80
Cancı şakirdleri para: 45
Ustad su yolcu para: 80
Löğüncü para 55
Su yolcu şakirdi para: 45
Bıçkıcı papara 60
Taşçı karhanecisi para: 90
Ustad taşçı para: 80
Vasat taşçı para: 70
Taşçı şakirdi para: 45
Cancı karhanecisi para 85
Ustad cancı para: 75
Cancı şakirdi para: 45
Kurşuncu ustası para: 80

Ala oymacı para: 90
Vasat oymacı para: 80
Oymacı şakirdi para: 45
Doğramacı ve kafesçi ve sandıkçı ve kuğacı para: 80
Duvacı kalfası para: 80
Ustad duvarcı para 60
Tekne keşan para: 32
Lağımcı işçi başısı para: 75
Lağımcı ustası para: 60
Hammal başı para: 50
Hammal-ı bina para: 45
Irgatbaşı para: 50
Irgadan para:
Harccı, 40
Küfeci, 35
Tekneci 32
Sade tuğla dökücü kese:1 para 3
Tolos dökücü kese: 1 para: 2
Keten kıycı kese: 1 Para: 1

Balada mezkur sunuf-ı amelenin yevmiyeleri vech-i meşruh üzere tanzim olunmuştur.”³⁰²

İnşaat sektörünün ayrılmaz bir unsuru da kiremitçilik idi. İnşaatlarda kullanılacak tuğla ve kiremitler için kurulan ocaklarda çalıştırılmak üzere kiremitçi amelesi ihtiyacını konu alan belgelerde, bu meslekteki ustaların ücretlerinin bina eminleri tarafından ödendiği belirtilmişti. Bu belgelerin birinde, her ocak için üç kişiden toplam altı amelenin sağlanması, Şehirköy naibi ve ayanından istenmekteydi. Temin edilmeleri, ücretlerinin ödenmesi vs. gibi sorumluluklar da onların üstündeydi³⁰³.

---

³⁰² C. Belediye, 2755.

³⁰³ C. İktisat, 587.

Manastır, Selanik ve Kosova vilayetlerindeki yol inşaatı, isteklisi çıkmadığı için, maktuan ihale edilemediğinden emaneten gerçekleştiriliyordu. Bu tip bir işte günlük yevmiyenin ne kadar olduğunu, gerekli ve tedarik edilecek ameleye ne kadar yevmiye verileceğinin sorulduğu ve bunun araştırılmasının sadrazam tarafından istendiği ve verilen cevaplardan oluşan bir belgeler dizisi ile tanık oluyoruz. Bu inşaatta çalıştırılan ameleye günlük sekiz ile on kuruş arasında ücret ödenmekteydi. Bu fiyattan müteahhit kârı ve alet-edevat bedeli olarak yüzde on beş düşüldüğünde, amele yevmiyesi olarak altı kuruş yetmiş beş santim kalmaktaydı. Bu fiyat Manastır Vilayeti'nin yoğun iş yapılan güney bölgesindeki keşiflere kıyasla ifade edilmektedir. Bu günlük ücretin, piyasada belirlendiğine dair bir ipucu vermektedir. Selanik için de, ücret düzeyi sekiz ile on kuruş arasındadır. Kosova'da ise sekiz kuruştur. Gerçi belgelerde, müteahhidlere iş verilmesi durumunda ve onların da işi alırken tenzilat yaptıkları düşünüldüğünde amele ücretlerinin keşif miktarı yüksek görünebilir. Ancak emaneten işlerde, götürü olarak iş verilmek şartıyla bu miktar yevmiyelerin verilebileceği uygun görülmektedir. Yol inşaatı için bölgeye diğer şehirlerden de amele gelmekteydi. Zaten ücret düzeyinin sorulmasının bir nedeni de diğer bölgelerden gelecek olan ameleler içindir³⁰⁴. Bu tip işler için aralarında yazışma yapılan kişi ve kurumlur: Vali, Nafia Müdürü, Dahiliye Nezareti, Rumeli Vilayat-ı Şahanesi Müfettiş-i Umumiliği'dir.

1838 yılında, Karahisar-ı Şarki'de 100 hane zimmi ve 50 hane müslim, Karahisar Kalesi'ndeki gerekli inşaat işlerinde çalışıp, vergilerden muaf ve zimmiler kale tamiri, müslimler ise su yollarında çalışmaktaydılar. Ancak kazaların halkı bunlardan vergileri talep etmekteydiler. Her bin kuruştan ellişer kuruş istemeleri nedeniyle bunlar Trabzon, Giresun ve Canik taraflarına dağıldılar. Her bin kuruştan, yirmi kuruş indirim ile sadece otuz kuruş talep

---

³⁰⁴ Tfr. 1. A., 34/3330.

etmeye başladılar. Kendilerinin vergi muafiyetlerinin devam etmesi için ferman istemişlerdi. Bu durum deftere kaydedilerek, düzenlenmiştir³⁰⁵.

Tophane-i Amire'de çalışan zimmi reayanın da, dağıtılacak olan cizye evrakı 1743 senesi için toplam 3890 kuruştı. Bu cizye evrakının, 65 tanesi yüksek, 618 tanesi orta, 60 tanesi de düşük kıymetindeydi. Toplam 743 cizye evrakı dağıtılacaktı. Buradan Tophane'de çalışan zimmi amelenin o seneki sayısına ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu hesaplama ve cizye evrakının dağıtılması işi, İstanbul Cizyedarı, bina emini aracılığıyla gerçekleşir. Toplam miktar, bina eminine gelir kaydedilerek, cizyedardan mahsup edilmişti³⁰⁶.

Osmanlı Devleti, çeşitli yatırım alanlarında istihdam ettiği işçilerin karşı karşıya kaldığı problemler konusunda çalışanlar, çalıştıranlar ve devlet arasında doğması muhtemel çatışmaları mümkün olduğu kadar en aza indirecek önlemler almaya gayret etmekteydi. Bu konuda devlet, genellikle alışılmış ve geleneksel hale gelen uygulamaların ıslahını ön plana alan bir tutum sergilerdi. Bu, kimi zaman iş sahibinin, kimi zaman işçilerin aleyhinde de olabilirdi. İşçiyi işçiye karşı, işçiyi iş sahibine karşı ve bazen de işvereni işçiye karşı koruması, bu tutumun bir göstergesiydi. Çelişkili olarak görülebilecek bu tutum, çalışma şartlarından ücretlerin iyileştirilmesine kadar pek çok konuda devletin maslahat anlayışının bir uzantısıydı. Bu konuda Ahyolu Tuzlası'nın işletimi bir örnek oluşturmaktadır. Anadolu Kumpanyası tarafından işletilen Ahyolu Tuzlası'nda, her kilesi için işçilere 30 para ücret ve yemeklik adıyla her harman için bir kile tuz verilmektedir³⁰⁷. Amele gerekli olmadığı halde, bazı tamirlerin yapılmasını istemekte ve aldıkları ücreti de az bulmaktaydılar. Buna karşılık, tuzla müdürü de başka yerlerden amele getirmek istemekteydi. Ayrıca Kumpanya, Eflak ve yakın yerlerden gelen tuzdan da yüzde beş almaktaydı. Buna karşı çıkıldığından, kumpanya devlete bir dilekçe ile başvurur. Maliye Muhasebe Meclisi'nce, Edirne Valiliği'ne yazılan bir yazıda durumun incelenmesi ve uygulamanın daha önce nasıl yapıldığının araştırılması istenir. Varna Meclisi,

³⁰⁵ C. Maliye, 25927.

³⁰⁶ C. Maliye, 28551.

³⁰⁷ C. Maliye, 28175.

Ahyolu Kazası'nda bulunan tuzlanın, kumpanya gözetiminde her sene tamir ettirildiğini bunun karşılığında çalışan ameleye tuz verildiğini, ancak birkaç seneden beri bu tamirin yapılmadığı, amelenin de tuz alamadığı için şikayetçi olduğu ifade edilir³⁰⁸. Varna Muhafızı'na yazılan yazıda, durumun Maliye Muhasebesi Meclisi'ne bildirildiği, Selanik Tuzlası 59 ve Ahyolu ve diğer tuzlalar 58 senesinden, 67 senesine kadar idareleri, bir bedel karşılığında Anadolu Kumpanyası'na bırakılmıştır. Bu idarenin şartları arasında, çıkan tuzların depolanması ve gerekli tamir işlerinin gerçekleştirilmesi ve istihdam olunacak amelenin ücretlerinin, amelenin razı olacağı miktarda ve ameleye eziyet etmeden verilmesi vardır. Bu nedenle tuzlanın müdür veya mültezimi tarafından tamir ettirilmesi ve amelenin razı olacakları ücretlerinin ödenmesi Maliye Muhasebesi Meclisi'nde uygun görülmüş ve durum kumpanyaya bildirilmiştir.

2. Ücret ve Zam Karşılıkları

Ücretlerin ödenmesi için gerekli finansmanın bulunması, yaptırılan işle ilgiliydi. Özellikle devletin yaptırdığı işlerde bir tür tahsis ilkesi uygulanmaktadır. Bir vakıf camisinin inşaat veya tamiratında çalışan işçilerin ücretleri de, caminin bağlı olduğu evkaf idaresinden ödenmektedir. Aynı zamanda Topkapı ve Beşiktaş saraylarına bağlı Ebniye anbarlarında çalışan işçilerin maaşlarına yapılan zam, yeni ücretler ile emeklilik ücretlerinin ödenmesi de Darphane-i Amire Müşiri tarafından istenmektedir³⁰⁹. Ebniye anbarlarında çalışan işçilerin ücretleri müdür tarafından bir deftere yazılarak, belirtilmektedir³¹⁰. Ücretlerin belirlenmesi ve ödenmesinde olduğu gibi, ücretleri ödeyen kişiler içinde alışlagelmiş uygulamaların sürdürülmesi tercih edilebilmekteydi. Tersane-i Amire Müsteşarı tarafından, Tersane-i Amire'de işçi ücretlerinin ödenmesinden sorumlu kişinin yaşlanmasından dolayı, oğluna aynı görevin verilmesi istenmektedir. Görevinden ayrılacak kişiye ise, Tersane-

---

³⁰⁸ C. Maliye, 27057.

³⁰⁹ Hatt-ı Hümayun, 27286.

³¹⁰ Hatt-ı Hümayun, 24170.

i Amire Hazinesi'nden 400 kuruş maaş verilerek emekli edilmesi kararlaştırılır³¹¹.

Tersane-i Amire'nin inşa ettirdiği bir bina için çalıştırılan işçilerin çoğu götürü yönteme göre çalıştırılmaktaydılar. Bunların ücretlerinin gecikmemesi gerekirken hala ödenmediğinden dolayı birikmeye başlamıştı. Bu durum işçiler arasında şikayetlere yol açacağından, bir an önce ödenmesi için Bahriye Nazırı tarafından Maliye Nezareti'nin ödeme yapması istenmiştir. Götürü yöntemle çalıştırılan işçiler, sadece belli bir iş için tutulmuş olup, devamlı işçi statüsünde değillerdi. Bu nedenle iş bitinceye kadar ücretlerinin ödenmesi önem kazanmaktadır³¹².

Ücret ödemelerinde önceliğin devamlı olmayan ve belirli bir işin bitirilmesi için işe alınmış olan işçilere verilmesine çalışılmaktaydı. Buna rağmen yine de ücretlerin birikmesinin önüne geçilemiyordu. *Götürü işçi* olarak anılan bu işçilerin, ücretlerinin birikmesinden dolayı çeşitli sorunlar çıkarmalarından endişe edilmekteydi³¹³.

Devletin fabrikalarında çalışan işçilerin istihdam, ücret ve zam yöntemleri hakkında, Tersane-i Amire'de çalışan 42 işçinin istekleri ve karşılığında yapılan uygulamalar bilgi vermektedir. 42 işçinin birlikte verdiği bir dilekçeye göre istekler değerlendirilmiş ve uygun bulunarak karşılanmıştır. Buna göre, bu işçiler daha önce ücretlerini *30-31 gün hesabıyla* aldıklarını ancak daha sonra Cuma günleri tatil olarak değerlendirildiği ve *yoklama yöntemine* göre almaya başladıklarını belirtirler. Kendilerinin emekdarandan -devamlı çalışanlardan -olduklarını ve ücretlerini *maaş hesabı* ile almak istediklerini ifade ederler. Tersane-i Amire idaresi, kayıtların tutulduğu İmalat Muhasebesi'nden bu işçilerin isimlerini, ücretlerini, sayılarını ve durumlarını belirler ve isteklerinin haklı olduğuna karar verir. Ayrıca her bir işçiye kıdem ve yeteneğine göre de zam yapılması uygun bulunur. Dilekçenin

---

³¹¹ İ. Dahiliye, 22543.

³¹² Y. Mtv., 63/151.

³¹³ Y.Mtv., 63/151.

değerlendirildiği Mart ayında, günlük ücretlerine, Nisan ayı başından itibaren ödenmek üzere, bir işçiye 4 kuruş diğerlerine ise, 1'er, 2'şer ve 3'er kuruş olmak üzere toplam 74 kuruş zam yapılır³¹⁴.

Benzeri bir uygulama yaklaşık bir sene önce de yapılmıştır. 38 senedir Tersane-i Amire'de çalıştığını belirten bir işçi, tatil günleri yaptığı çalışmasının ücretini alamadığını ve ücretinin 30-31 gün hesabıyla ödenmesini istediğini ifade eder. 15 kuruş günlük ücret aldığı belirlenen işçinin söyledikleri, İmalat Muhasebesi kayıtlarında yapılan inceleme ile kontrol edilir. Nisan ayında yapılan bu inceleme sonucunda, ona da benzerlerine olduğu gibi Mayıs ayından itibaren ücretinin verilmesi kararlaştırılır. Her iki uygulamada da değişikliklerin Bahriye Muhasebesi'ne bildirilmesi için de İmalat Muhasebesi bilgilendirilmiştir³¹⁵.

Tersane-i Amire'ye bağlı olarak, ancak tersane dışında, günlük ücret karşılığı çalışan sanayi askeri ve düzensiz işçilerin birikmiş ücretlerinin ödenebilmesi sorun olmaktadır. İşçi ücretlerinin verildiği zamanlarda, dışarıda bulunan işçiler bu dağıtımdan yararlanamamaktadırlar. Belirlenmiş yönteme göre ücretlerini alamayan işçiler, evlerine para bırakmamakta ve bu nedenle gönderilecekleri işlere gitmemeleri ihtimali belirlemektedir. Bir sene boyunca çeşitli görevlerle Tersane dışına veya taşraya gönderilen işçilerin sayısı 20-30 kadardır. Bunlar için bulunan çözüm, ücretleri birikecek olursa bir dilekçe ile müracaat etmeleri ve ücretlerinin bu yolla ödenmesi olmuştur³¹⁶.

Yine aynı şekilde, görevli olarak taşraya gidecek olan bir işçi, bulunmadığı dönemde ücretinin babasına ödenmesini istemiştir. Yapılan değerlendirmede, ücretin ödenmesi için isbat-ı vücud şartının gerektiği ifade edilmiş, ancak uygun görülürse ödemenin yapılabileceği de belirtilmiştir³¹⁷.

---

³¹⁴ Islahat, 2/21-A.

³¹⁵ Islahat, 2/36a.

³¹⁶ Şub., 585/48.

³¹⁷ Islahat, 2/6-A.

Emaneten yaptırılan yollar, inşaatlar ve sanayi üretimlerinde çalıştırılan işçilerin ücretlerinin ödenmesi ve diğer konularda görevli bir birimin, bir Sandık Eminliği'nin oluşturulması konusu çeşitli yazışmalara neden olmaktadır. Bu yazışmalar, devletin, işçilerin ücretlerinin ödenmesi konusunda nasıl bir yol izlemeyi tercih ettiği konusunda bilgi vermektedir. Rumeli Vilayeti'nde gerçekleşecek bir inşaat için, Nafia Müdürü ile Sermühendis tarafından hazırlanmış ve Rumeli Vilayeti Şahanesi Müfettişi Umumiliği'nce kabul edilmiş olan talimatın bir maddesi de, ödenecek işçi ücretleri ile ilgilidir. Bu ücretler için bankadan alınacak paranın kontrolü ve dağıtılması gerekmektedir. Bu işle ilgili olacak bir Sandık Emimi'nin aylık 500 kuruş olan maaşı da inşaat karşılığında ödenecektir. Ticaret ve Nafia Nezareti bu yöntemle, sadece önemli askeri yolların inşaatında, istisnai ve geçici olarak uygulandığı değerlendirilmesiyle karşı çıkmaktadır. Ücretle işçi istihdamı yerine, ya ihale edilerek veya amele-i mükellefe gönderilmesini önermektedir. Ancak, Vilayet Nafia Komisyonu'ndan yazılan yazıda, bir çok emaneten inşaat olduğu, bunlar için bankadan toplu para ödendiği, işçilerin kayıtlarını tutmak ve ücretlerini ödemek için bir Sandık Emimi'nin görevlendirilmesi gerektiği tekrar edilmiştir. Bu değerlendirmede amele-i mükellefenin, sorumluluklarını nakdi olarak ödemeyi tercih etmelerinin ve ekinlerin toplanacağı dönemin yaklaşması nedeniyle bunun zaten mümkün olmadığı da belirtilmektedir. Manastır Valisi, Rumeli Genel Müfettişliği'ne gönderdiği bir yazıda bu konuda izin verilmesini talep etmektedir. Sonucun ne olduğu konusunda bir bilgiye ulaşılamamıştır³¹⁸.

Oraççı kesiminin yanında, inşaat sektörüne ait örnekler de işçilerin ücret sorunları hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. 18. yüzyılın ortalarında İstanbul ve çevresinde, devlet, vakıf ve halkın yaptırdığı bina inşaatlarında istihdam edilen amele esnafı, bu inşaatların artması ile daha önce istedikleri 60 ve 70 akçe yerine 100-120 akçe istemeye başlamışlardı. Bu durum inşaat yapımlarına ara verilmesine neden oldu. Sıvacı esnafı da 50-60 para yevmiye istediğinden oldukça sıkıntı çekilmekteydi. Devlet binalarının inşaatlarında daha çok amele eksikliği söz konusuydu. İşçiler daha fazla ücret

---

³¹⁸ Tfr. 1. Mn., 43/4222.

aldıkları inşaatlarda çalışmayı tercih etmekteydi. Ancak işçi ücretlerinin düzeyi konusunda, bundan 8-10 sene önce, yetmiş dokuz ve seksen ve seksen bir senelerinde alınmış ve başmuhasebe kaydedilmiş olan karar, İstanbul kadısı tarafından, mahalle imamlarına bildirilmiş ve tespit edilen ücretten fazla alan veya veren olur ise haklarında kanuni işlem yapılması istenmiştir. Aynı durum söz konusu olduğunda, daha önce alınmış olan kararın yeniden ilan edilmesi istenmektedir. Sözü edilen düzenleme, Baş mimar Mehmet Tahir Efendi tarafından Divan-ı Hümayun'a yapılan başvuru üzerine gerçekleştirilmiştir. Bu talebin gerekçeleri arasında, amele esnafının 70-80 akçe ücret istedikleri ve istenen bu ücretlerin halkın ödeme gücünü aşması, ücretlerin yüksekliği nedeniyle inşaat ustalarının, yanlarında meslek dışından acemi kişiler çalıştırarak yapılan inşaatların kalitesizleşmesi sayılmaktadır. h.1189–m.1776'da yeniden ilan edilmesi istenen ve İstanbul Kadısı ile şikayet sahibi Başmimar'a hitaben yazılan emirlerde, daha önce h.1154 –m.1741-1742 senesi içinde düzenlenmişlerdir. Buna göre h.1154 –m.1741-1742 senesinde düzenlenen, h.1178–m.1764-1765'te yeniden ilan edilen ve h.1189 – m.1776'da da tekrar ilan edilmesi istenen, amele nizamını bildiren ve başmuhasebeye kaydedilen ücretler, Kasım ayından Mayıs'a ve Mayıs ayından Kasım ayına değin, uzun ve kısa günler için fark 5'er akçe olarak şöyledir:

“mukaddema bin yüz elli dört senesinde cümle muvacehesinde verilen nizam-ı kadimde ücret-i yevmiyelerini hadd-i itidal üzere fiyat vaz ve tayin olundukta *ruz-ı hızırdan ruz-ı kasıma varınca etvel-i eyyamda*

bir nefer kalfaya altmış akçe ve
bir nefer karhaneciye elli akçe ve,
bir nefer ustaya kırk beş akçe ve,
bir nefer şakirde otuz akçe ve,
bir nefer duvarcıya kırk akçe ve,
bir nefer lağımçıya kırk akçe ve,
bir nefer harik hammalına otuz akçe ve,
bir nefer rençbere yirmi dört akçe ve,
ruz-ı kasımdan ruz-ı hızıra varınca asgar-ı eyyamda

bir nefer kalfaya elli beş akçe ve,
bir nefer karhaneciye kırk beş akçe ve,
bir nefer ustaya kırk akçe ve,
bir nefer şakirde yirmi beş akçe ve,
bir nefer duvarcıya otuz beş akçe ve,
bir nefer lağımıcıya otuz beş akçe ve,
bir nefer harik hamalına yirmi dört akçe ve,
bir nefer rençbere yirmi akçe

ücret-i yevmiyelerin verilmek üzere şürut-ı nizamı düsturü'l-amel
tutulmak için eğerki ferman-ı alişan sadır olup lakin elan hadd-i itidal üzere

ücretleri ruz-ı hızrdan ruz-ı kasıma varınca

bir nefer ustad-ı nakkaş altmış yetmiş akçe ve,
şakirdanına elli akçe ve,
hamamcı ve su yolcu ustalarına altmışar akçe ve,
şakirdanlarına kırkar akçe ve,
kilütçüye kırkar akçe ve,
bir nefer neccar kalfasına altmış beş akçe ve,
bir nefer karhaneciye altmış akçe ve,
bir nefer ustaya elli beşer akçe ve,
şakirde otuz altı akçe ve,
bir nefer karhaneciye altmış akçe ve,
bir nefer ustaya elli akçe ve,
şakirde otuz beş akçe ve,
hamacı kalfasına altmış beş akçe ve,
karhaneye elli beş akçe ve ustaya elli akçe ve,
şakirde otuz beş akçe ve,
bir nefer sıvacı karhanecisine altmış akçe ve,
kalemkari ustalarına elli beşer akçe ve,
sadekari ustalarına ellişer akçe ve,
şakirdlerine otuzar akçe ve,

marangoz ve silici ve doğramacı ve nakışçı ve sandıkcı ustalarına
ellişer akçe ve,

şakirtlerine otuzar akçe ve,
bir nefer duvarcıya kırk akçe ve,
bir nefer lağımıcıya kırk akçe ve,
bir nefer kaldırımcıya kırk beş akçe ve,
bir nefer harik hammalına otuz üç akçe ve,
bir nefer rençbere otuz akçe ve,

ruz-ı kasımdan ruz-ı hızıra varınca

aksar eyyamda vaz olunan fiyattan beşer akçe tenzil ile verilip ebniye-i emiriyyede elli dört tarihinde karin-i nizam-ı mezkur üzere ücretleri verilmek... üzere.”³¹⁹

İstanbul’da inşaatların artması nedeniyle, amele esnafı ve bina taifesi, esnaf kaidelerini ihlal ederek, diledikleri ücret verilmedikçe çalışmamaktaydılar. Bu durum yangın ve kazalar sonucu zor durumda kalanlara özellikle zarar vermekteydi. Bu durumun düzeltilmesi için, amele esnafının başmuhasebede kayıtlı olan kaidelere uyması ve belirlenmiş ücretleriyle yetinmeleri gerekmektedir. Aksine davrananların Yeniçeri Ağası’na bildirilmelerinin, Ermeni ve Rum taraflarına da duyurulması istenmişti. Bu nizamın Başmuhasebe defterlerine kaydı ve hassa mimarbaşısı defterlerine de ilmühaberi gönderilmişti³²⁰. Verilen dilekçeler sonucunda, İstanbul’daki yangınlarda, gerekli olan emek, hazır olmaları şartıyla 4 kalfa için ala ve 200 neccar amelesi için evsat cizye evrakı devlet tarafından verilmiş ve baş hassa mimarı aracılığı ile neccarlara dağıtılmak üzere h.1172 – m.1758-1759 senesi için İstanbul Cizyedarı’na mühürletilip Başmimara teslim edilerek, *cizye defterine* de işlenmiştir. Neccar-i harik amelesi h.1173 – m.1759-1760 senesi cizye evraklarını da talep etmektedirler. Bu belgeden, yangınların söndürülmesi için bulundurulmuş bir amele grubu ve yapılacak iş karşılığı vergi muafiyeti tanındığı anlaşılmaktadır³²¹.

³¹⁹ C. Belediye, 5512.

³²⁰ C. Belediye, 2562.

³²¹ C. Maliye, 1591.

Yollarda çalıştırılmak üzere amele-i mükellefe kullanılmakta veya bir bedel alınmaktaydı. Bu bedel zamanında ödenmediği takdirde, cezası ile birlikte tahsil edilmekteydi. Bu işler muhtarlar aracılığı ile Vilayet Nafia Müdürlükleri tarafından takip edilmektedir. Amele-i mükellefe için tahakkuk eden işler karşılığında bedel-i nakdi tezkereleri de hazırlanmaktaydı. h.1321 – m.1903-1904 senesi bedel-i nakdisine ait gecikmenin nedeni olarak, bu tezkerelerin vaktinde hazırlanmaması görülmüş ve amele-i mükellefeden bu bedelin cezasız olarak alınması kararlaştırılmıştır³²².

İstihdam konusunda çekilen sıkıntılardan biri de asayiş problemidir. Bu problem işçilerin üretime katılmaları kadar ücretleri üzerinde de dolaylı olarak etkili oluyordu. Çeşitli bölgelerde bozulan asayiş, işçilerin her zaman gittikleri yerlere gidememelerine neden olmaktaydı. Bir belgede, uzun sayılabilecek bir süredir çocuklarıyla beraber 563 Bulgar'ın dülgerlik ve amelelik yapmak üzere Rumeli-i Şarkî'ye geçmiş oldukları bildirilmektedir. Neden olarak ise, Bulgaristan'da başlayan demiryolu hattı ile Rum ve Bulgarlar arasındaki çatışma dolayısıyla Drama, Kavala ve İskeçe gibi kazalara artık çalışmak için gidememeleri gösterilmektedir. Bu gibi belgeler çalışılan dönem boyunca bölgeler arası emek sirkülasyonu ve nedenleri hakkında ipucu vermektedir³²³.

İstihdam alanında vergi muafiyeti yaygın olarak kullanılan yöntemlerden biriydi. Söz gelişi, Kale-i Sultaniye kadısına bir dilekçe yazılmıştı. Köylüler bu dilekçelerinde, bir köprü'nün tamir ve bakımı kendilerine ait olmak üzere 40 kişilik köprücünün bu işte çalıştığını ve bütün vergilerden muaf olduklarını ancak tahsildarların kendilerine sürekli baskı yaptığını söylerler. Yapılan incelemede, h.1121 – m.1709-1710 senesinde bu konuda bir karar olduğu ve Hazine-i Amire'deki mevkufat defterlerinde kayıtlı olduğu görülür. Bu 40 kişi tekalif-i örfiye ve avarız-ı divaniyeden muaf olmuşlardır³²⁴.

---

³²² Tfr. 1.Kv., 128/12755.

³²³ Tfr. 1. Sl., 138/13727.

³²⁴ C. Maliye, 6486.

İşçilere yapılan zamlar konusunda Üsküp'teki, maktuan ihale edilerek işletilen, Güherçile Fabrikası'ndaki uygulama dikkat çekicidir. İşçilerin çoğunu Kıptiler oluşturmaktadır ve 25 kuruş olan ücretlerini aylık olarak almaktadırlar. Ücretlerinin yanısıra, 35'şer kıyye un verilmektedir. İşçiler geçici olarak çalıştıklarından veya fabrikanın tatil edildiği dönemlerde başka geçimleri olmadığından, sıkıntı çektiklerini bir dilekçe ile ifade ederler. Değerlendirme yapılırken, bu durumun, işçilerin istekleri dışında kullanılmakta olduğu anlamına geldiği ve herkesin yaptığı işe göre uygun bir zam alması gerektiği kabul edilir. Ancak fabrika maktuan ihale edilip idare edildiği ve sözleşmede bu konu belirtilmediği için ücret artışlarını ilk sene için devlet karşılamak zorunda kalacaktır. Fabrikayı çalıştıran kişi bu zammı ödemeyi kabul etmemektedir. Yapılan zamların ortalaması %33 ile %66 arasında değişmektedir. Ancak işçilerin çoğuna, % 33 oranında zam yapılmıştır. Fabrikada çalışan işçilerin sayısı ise 127'dir³²⁵.

Çini Fabrika-yı Hümayunu'nda çalışan bir işçi, buradaki işini bırakarak, Tophane-i Amire'de çalışmaya başlamıştır. Önceki işini bıraktığı için oradaki kaydı silinmiş ve 880 kuruş tutan ücreti mahlul kalmıştır. Mahlul kalan bu ücret diğer işçiler için ücret ve zam yapılması için kullanılacaktır. Buna göre 80'er kuruşu iki işçiye ücret zammı olarak, 400 ve 320 kuruşu ise ücret tahsisi olarak değerlendirilecektir. Bu uygulama, diğer devlet giderlerinde olduğu gibi, genel olarak ücret ödemelerinde karşılık ayrılma yönteminin, spesifik olarak işletme bünyelerinde de devam ettiğinin iyi bir göstergesi olmalıdır³²⁶.

Fabrika idarecilerinin, işçileri için teşvik anlamında zam istekleri de oluyordu³²⁷. Araba Fabrikası'nda çalışan işçilerden 15 kişi için böyle bir istekte bulunulmuştu. Ancak bu istek, işçilerin kendi sınıflarında *mahlul* kalan bir

---

³²⁵ A. Mkt.Um., 481/29.

³²⁶ Y. Mtv., 302/46.

³²⁷ Aslına bakılırsa, Osmanlı Devleti'nde işçilere verilen teşvikler, çok daha gerilere gitmektedir. Sözgelisi 1555'te cami yarım kubbesinin tamamlanması münasebetiyle işçilere bahşiş olarak 70 akçe dağıtılmıştı. Daha geniş bilgi için bkz. Necdet Sevinç, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni**, İstanbul: Üçdal neşriyat, 1985, s.166.

maaş olmadığı ve karşılık bulunmadığı için açıktan ücret ayarlanması mümkün görülmemiştir. Buna rağmen istek tekrarlanmış ve tekrarında ücretlerin gerçekten düşük ve toplam zammın 550 kuruş gibi düşük bir düzeyde olduğu, bu gibi işçilerin yeniden bulunmasının çok daha masraflı olacağı nedeniyle işçilerin desteklenmesi istenmektedir. Halen alınmakta olan maaş ve istenen zam miktarları ve işçiler şöyledir. Maaş/zam: 80/20, 80/70, 40/20, 200/100, 100/40, 40/20, 140/20, 160/40, 80/40, 40/20, 150/50, 40/20, 100/50, 40/20, 40/20. İsimleri ise kısaltılmış olarak: Derviş, İsmail, İbrahim, Osman, Hüseyin, Şakir, Osman, Hasan, Lüseyin, Ahmet, Mustafa , Halil, İsmail, Hüseyin, Ahmet'tir. Görüldüğü gibi istenen zam oranları % 14 ile % 87 arasında değişmektedir³²⁸.

Devletten, Tulumba Fabrikası'nda çalışan 6 işçinin, 7 kuruş olan günlük ücretlerinin, 'benzerleri' gibi 8 kuruşa çıkartılması için bir irade istenmektedir. İstenen 1 kuruşluk artış kabul edilerek uygulanmıştır. Bu belge, zaman zaman yapılan ücret ayarlamalarında, aynı görevlerde çalışan işçilerin aldığı ücretlerin birbiriyle denkliliğine dikkat edildiğini düşündürmektedir. Talep bir gün sonra cevaplandırılmıştır³²⁹.

Samakocuk Dökümhanesi'nde çalışan işçi ve ustalara ücretleri ile işlenen madenlere zam yapılması hakkında, Maliye Nazırı'nın talebi, Muhasebe Meclisi'nin kararıyla birlikte iradesi istenmek üzere padişaha arzedilmişti. Buna göre işçilere ve kalfalara 20'şer para, ustalara 40'ar para, işlenen madenin kilesine ise 10 para zam yapılması uygun görülmüştü. Çalışanlar ile işlenen madene aynı anda zam yapılmasının istenmesi, belgenin içeriğinde yeterli bilgi bulunmamasına rağmen, çalışanların ücret artışının karşılanması amacıyla olduğunu düşündürmektedir³³⁰.

---

³²⁸ Y. Mtv., 88/51.

³²⁹ İ. Dahiliye, 11245.

³³⁰ İ. Dahiliye, 11470.

B. Ücretlerin Ödenmesinde Karşılaşılan Sorunlar

1. Bütçe ve Ödenek

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde sanayileşme hareketi içinde devlet girişimciliği ile birlikte yerli ve yabancı girişimciler de iş hayatı açısından muhtelif zorluklarla karşılaşmışlardır. Özellikle emaneten yapılan işlerde işverenlerin tahsisat konusunda ciddi sıkıntılar çektiği anlaşılmaktadır. Bu sıkıntılara örnek olarak Manastır'daki bir yol inşaatı verilebilir.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın hemen başında Balkanlarda, Köprülü-Pirlepe yolu, Manastır civarında askeri bakımdan önemli bir yol inşaatıdır. Emaneten inşa edilmekteydi. Vilayet tarafından hazırlanan r.1324 – m.1908-1909 senesi bütçesinde bu yol için 600 000 kuruş konmuştu. İnşaat üç aydır devam etmekte ve yolun dörtte birlik kısmı tamamlanabilmiştir. 300'ü aşkın işçi istihdam edilmektedir. Ancak işçi yevmiesi ödeneği kalmamıştı ve ücret ödemeleri vaktinde yapılamazsa işçiler dağılıp gideceklerdi. O senenin bütçesinden harcama yapılabilmesine dair izin istenmişti. Bu isteğe cevap olarak, bu seneki bütçeye 250 000 kuruş alınmıştır. Bu ödenek ile iki ay sonra yol yapımına ara vermek gerekecektir. Bu nedenle 600 000 kuruş istenmektedir. Gelen cevapta köprü ve yol için ayrı ayrı 250'şer bin kuruş tahsisatın olduğu, eldeki bittiğinde ne kadar gerekiyorsa ödeneceği ifade ediliyordu. Bu cevaba karşılık vilayet valisinin yazdığı yazıda, sadece 50 000 kuruş kaldığı yazılıdır. İşçi sayısının da 400'ü aştığı söylenir. Bunların tedarikleri ve toplanmaları kolay değildir. Eğer ödenek 350 000 kuruş daha arttırılmazsa yapılan zahmetler boşa gidecektir. Verilen cevapta, inşaata devam edilmesi istenmektedir. Ne var ki iki aydan beri Üsküp'ten para gönderilmemesi faaliyetlere sekte vermiştir. Pirlepe yolunun bazı bölümlerini inşa etmiş olan müteahhitler dahi hizmetlerindeki işçilerin ekmeleklerini tedarik edemeyecek derecede bir zorluk içinde kalmışlardır. İki aydan beri para alamamış olan işçi ve müteahhitler gece gündüz hükümet ve nafia memurlarına baskı yapmaktadırlar:

“Vilayet Nafia Dairesi’nce her ne suretle mümkün ise, birkaç gün zarfında para tedarik ve irsal edilerek işçi ve müteahhitlerin istihkakları tesviye edilmediği takdirde pek ciddi şikayet vukuu tabii olduğu gibi inşaata devam olunmayarak şimdiye kadar vücuda getirilmiş olan ameliyat haliyle bırakıldığı halde bu ana değin ihtiyar edilen masarının heder olması bedihi idüğünden ahval-i maruzu nazar-ı dikkat ve ehemmiyete alınarak icab eden teşebbüsatin ittihaz ve icrasına müsaade buyrulması nafia mühendisliği ifadesiyle arz ve istirham” ³³¹

olunuyordu. Köprülü-İştîp arası yol inşaatında üç aydan beri çalışan işçilere, ücretleri müteahhit tarafından ödenmemektedir şeklinde bir şikayet üzerine, bu gibi hallerin inşaatı engelleyeceği nedeniyle valiliğin gerekli tedbirleri alması istenmiştir³³².

Devletin ve işverenlerin içinde bulunduğu nakit darlığı, kimi zaman kaçınılmaz olarak, işçiler arasında çeşitli hoşnutsuzlara neden olmaktaydı. Söz gelişi, bir demiryolunda çalışan işçiler ücretler konusunda amirlerine hoşnutsuzluklarını dile getirmişlerdi. r.10 Ağustos 1324 – m.23 Ağustos 1908 tarihinde demiryolu müstahdemlerinden grev yapmak isteyenler ile şirket yetkilileri arasında bir anlaşma zemini sağlanması için Osmanlı Devleti memurları aracılık etmek zorunda kalmışlardı. Bu durum Kosova valiliği ile Rumeli Müfettişliği’nin aralarındaki haberleşmeden anlaşılmaktadır. İşe karışmalarının nedenleri arasında, demiryolu ulaşımının aksamaması, ücretlerin gerçekten düşük olduğu ve gerçek düzeyine ulaşması düşünülüyordu. İstenen şey; şirketin müfettişi çağırılarak, ücret artışları için şirket merkezi ile haberleşmesi ve on güne kadar bu işin çözülmesi idi. Müstahdemlere de on gün işi bırakmamaları söyleniyordu. Beş gün boyunca görüşmeler yapılsa da sonuç değişmeyecek ve müstahdemler greve gideceklerdi³³³.

---

³³¹ Tfr. 1 Kv., 208/20731.

³³² Tfr. 1 Kv., 177/17695.

³³³ Tfr. 1 Kv., 208/20714.

İşçilere yapılan kötü muameleler de istihdamı etkilen bir başka husustu. Çarda'dan Kalimançeli'ye yapılan köprü yapımında çalışan gündelikçi ustalar, ücretlerinin verilmediğini ve kötü davranıldığından şikayetle mahkemeye bile başvurmaya takatleri olmadığı bildirmişlerdi. Rumeli Umum Müfettişliği cevabında müteahhitlerden bu gibi hareketlerde bulunanların şiddetle cezalandırılacakları ifade ediliyordu³³⁴.

Devlet, özellikle kendi yatırımları için de istihdam ettiği amelenin ücretleri konusunda bütçe kısıtlarına bağlı idi. Söz gelişi, 1860 senesinde Tersane-i Amire amelesi ücretleri düşük bulunmuş ve benzerlerine kıyasla zam yapılmasını istenmişti. Anlaşıldığı kadarıyla piyasada aynı işleri yapanların ücretleri dikkate alınmış idi. Zam yapılması kararı Bahriye Meclisi'nce kararlaştırılmıştır. Zammın ise fevkaledede bütçe tertibinden karşılanması gerekiyordu. Bu durum, Maliye Muhasebe Meclisi ve Meclis-i Vala'da uygun bulunmuş ve Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Nihayet ücretlerin yeniden ayarlanması için irade de çıkmıştır³³⁵.

Zaman zaman yapılan ücret ayarlamalarında, artışlar yapılırken, aynı işi yapanların aldıkları ücretler kriter olarak alınmaktadır. Ordu'da çalışan tüfekçi ve kundakçı ustalarının maaşlarına da aynı yöntemle zam yapılmaktadır. Örneğimizde, 180 ve 140 kuruş ücret alan ustalara, sırasıyla 170 ve 210 kuruş gibi yüksek oranlarda zam yapılması, aynı işi yapan ustaların ücretleri hakkında genel bir bilgi vermektedir. Yine aynı belgede bu kez 250 kuruş ücret alan bir ustanın maaşı 50 kuruş zam ile 300 kuruşa çıkartılmıştır. Bu ücretler aylık üzerinden hesaplanmakta olup, ustalık düzeyinde çalışanların bir kısmında aylık ücret uygulamasını göstermektedir. Bunlar büyük ihtimalle orduda, daimi memur statüsünde çalışıyor olmalıdırlar³³⁶.

Trabzon'da yol tamirinde çalışmak üzere, taş nakletmek ve toprak taşımak gibi hizmetlerde istihdam olunmak üzere başlangıçta günlük ücretleri

---

³³⁴ Tfr. 1 Kv., 100/9952.

³³⁵ A. Mkt. Mvl., 75/46.

³³⁶ İ. Dahiliye, 25711.

bir kıyye* ekmek olan ve çevre köylerin ahalisinden dönüşümlü olarak toplanmış olanların işe yaramadıkları düşünülmüş olduğundan, günlük bir kıyye ekmek ve 5'er kuruş ücretle gönüllü ırgat istihdamı tercih edilmiştir. Önceden bu kararın verilmesinin nedeni, miktarı belli olmayan bir paranın halktan alınmasına izin verilirse çeşitli yolsuzluk ve uygunsuzlukların olabileceği ve fakir halk hakkında da bir eziyet olacağı endişesidir. Dolayısıyla bu masrafı Maliye Nezareti'nin üstlenmesinin doğru olacağına karar verilmiştir. Maliye Nezaret-i Celilesi'nin h.8 Receb 1277 – m.20 Ocak 1861 tarihiyle Meclis-i Vala'ya havale edilen yazısında, bir kıyye ekmek ve üzerine 5 kuruş verilmesi ifade edilmektedir³³⁷.

Feshane-i Amire amelesi, 1846 yılında fes başına aldıkları ücreti düşük bulmuşlardı. 20 paradan 40 ve 60 paraya kadar zam istemek için bir dilekçe verirler. Aynı konuda ikinci defa dilekçe vermişlerdi. Çorbacıları, küçük fesleri getirip *“şimdilik yirmişer para ücret-i birle bunları dahi işlediğiniz yevmiyenizden fazla olaraktan hiç olmaz ise çocuklara yemiş parası olur”* diyerek işlettirmeye ve giderek büyük ve küçük bütün fesleri aynı fiyattan yaptırmaya başlamış; itiraz gelince, her esnafın angaryası vardır, bu da sizinki olsun demiş; işin yoğunluğunu belirtmek üzere de *“şimdi bir kapudun on altı fes vücuda geliyor ve yüz paraya beyaz perdah, altmış paraya kırmızı perdah”* mal oluyor şeklinde açıklama getirmeye çalışmıştı. Ne var ki ameleler, o sene Mart'a kadar bir ödeme almadıklarını ve Mart'ta ise *“bir takım ecnası kesik altın ihtiyacımızdan naşi noksana kıymet-i birle sarf olunmuş olduğu acizanelerine kat ender kat gard-ı külli oldu”*ğunu dile getirmişlerdi³³⁸.

Leskofça kazasında bulunan demir fabrikaları, amele muhalefetinden dolayı üç tanesi iki seneden beri çalışmıyor ve üç tanesi de hasarlı olduğundan beşte bir vergileri alınamıyordu. Bu nedenle, Samako fabrikalarında çalışan amele hakkında kurulmuş olan düzenin, Leskofça fabrikalarında da

---

* 1282 gram.

³³⁷ İ. Meclis-i Vala, 19859.

³³⁸ A. Mkt., 86/77.

uygulanması düşünölmüştür. Leskofça fabrikalarında “*istihdam olunması lazım gelen amelenin imtina yüzünde bulunmaları mezbur fabrikaların iptali daiyesinde ibaret olarak beherine yevmiye on beş yirmi kuruş ücret dahi verilse yine işlemeğe razı olmadıkları ve bundan dolayı fabrikalara halel gelerek tahsili icab eden hums-ı şer‘i alınamadığı mülabesesiyle bu keyfiyet hem canib-i miriye hasarı ve hem de ashab-ı fabrikaya gadrı mucib....*” görünmüş ve Samako Fabrikası “*...amelesinin suret-i istihdamlarıyla yevmiyelerinin miktarına dair pusulası gönderilmiş olduğundan Leskofça amelesinin dahi ol vechile istihdamları için bir kıta emr-i ali tasdiri*” söz konusu olmuştu. Niş valisine yazılan yazıda ise Samako amelesi hakkında olan “*ücret maddesi mukayyed olmadığı cihetle bir gûne hüküm terettüb etmemiş idüğüne binaen pusula-i mezkur mucubince veyahud daha ziyade ve noksan ücret itasıyla bi‘t-terazi suret-i istihdamları ne vechile mümkün ise tesviyesi ve Leskofça kazalarının Demir fabrikalarında mamul demirden elli altı senesinden altmış bir senesi gayetine değin hasılat-ı miri nedir ve kimlerin zimmetlerindedir onların tahsil ve irsali ve bundan böyle fabrika-i mezkurun imal ve imarı ne vechile mümkün ise ol suretin istihsali için*” bilgi isteniyor ve “*ücret maddesi dahi tarazi-i tarafeyn ile olmak iktiza edeceğinden Samako tarafında olan fabrikalar amelesi ne suretle istihdam olunmakta ise ona göre onlar dahi bi‘t-terazi kat‘ olunmak ve zikr olunan demir fabrikaları hasılatı dahi kimlerin zimmetlerinde ise bi‘t-tahsil irsal kılınmak üzere*”³³⁹ yazı kaleme alınması için keyfiyetin Maliye Nazırı’na bildirilmesine karar veriliyordu.

2. Ücret Ödemelerinde Gecikmeler

19. yüzyılda çeşitli sektörlerde istihdam edilen emeğin, ücretler konusunda karşı karşıya olduğu konulardan biri de, ödemelerin vaktinde yapılamaması ya da ücretlerin geç ödenmesi idi. Biriken ücretler konusu devlet ve işçiler için sorun olmaya uzun süre devam etmiştir. Rakamlar oldukça yüksek miktarlara ulaşabilmekteydi. r.11 Haziran 1318 – m.24 Haziran 1902 tarihli bir belgede Defter-i Hakani Nezareti’nce, Tophane-i Amire işçilerine

³³⁹ İ. Meclis-i Vala, 1895.

haftalık olarak ödenmesi kararlaştırılan rakam 90 000 kuruş olarak belirtilmiştir. Bir hafta önceden kalan miktar ise, 30 000 kuruştur. Sene başından beri biriken miktarın, 215 000 kuruş olduğu görülmektedir³⁴⁰. r.3 Teşrinisani 1318 –m.16 Ekim 1902 tarihli bir belgede, Tophane-i Amire Fabrikalarında haftalık bir ücret ödemesinin yine 90 000 kuruş olduğu görülmektedir. Aynı belgede sene başından beri biriken ücret için verilen rakam ise 431 775 kuruşa ulaşmıştır. 90 000 kuruşun haftalık toplam ücret olduğu kabul edilirse yaklaşık 5 haftalık bir ücretin biriktiği hesaplanabilir. Haziran ayından, Teşrinisani ayına kadar yaklaşık 16 hafta bulunmaktadır. Bu süre zarfında biriken ücretler, 215 000 kuruştan, 431 000 kuruşa yani tam iki katına yükseldiği hesaplanabilir. Haftalık 90 000 kuruş ödemeye göre, Tophane-i Amire’de çalışan işçiler ücretlerinin % 7’sini gecikmeli olarak almaktaydılar. Benzeri bir mantıkla bir sene boyunca birikmesi muhtemel ücret ise 8 haftalık olarak hesaplanabilir. 90 000 kuruşun haftalık ücretin ödenebilen kısmı olduğu kabul edildiğinde de bu oranın yükselebileceği ve ödemeleri yapan Defter-i Hakani Nezareti’nin ücret ödemelerinde karşılaştığı zorluk anlaşılabilir³⁴¹.

r.15 Zilhicce 1322 – m.20 Şubat 1905 tarihinde Tersane-i Amire için ödenen maaşlardan, Bahriye Dairesi’ne düşen miktarın 120 000 kuruş olduğu görülmektedir. Kalan kısmın Hazine tarafından ödenmesi istenmektedir. Hazine ileriye dönük olarak bu parayı Bahriye Dairesi’nin gelirinden mahsup edebilecektir. Ancak Maliye Nezareti’nden gelen cevapta, Bahriye Nezareti’nin bütçesinin bittiği ve istenen paraya karşılık bulunmadığı da bildirilmiştir. Zaman zaman karşılaşılan bu durum, ücret ödeme güçlükleri hakkında bir örnek oluşturmaktadır. Aynı konu ileriki yıllarda devam edecektir³⁴². h.1325 senesi Muharrem - m.1907 Şubat-Mart’da³⁴³, Bahriye Nazırı’nın işçi ücretleriyle ilgili bir yazısında, Daire-i Bahriye’de çalışan işçilerin ücretleri için 250 000 kuruşun, Bahriye tahsisatına mahsuben Maliye Hazinesi’nden ödenmesini talep

---

³⁴⁰ Y. A. Hus., 431/19.

³⁴¹ Y. Mtv., 236/89.

³⁴² Y. Mtv., 271/64.

³⁴³ Y. Mtv., 295/42.

etmektedir. Ücretler vaktinde ödenmediğinde işçilerin şikayetçi olacağını, bu durumun engellenmesi için ödemenin yapılmasını ister. İşçi ücretleri için, karşılık olan ayrılan bazı gelir kalemleri vardır. Bunlar köprü ve liman gelirleridir. Fakat bu gelirler, gemiler ve köprünün kendi onarımı gibi bazı acil giderleri bile karşılayamamaktadır. Dolayısıyla bahsedilen 250 000 kuruşun her ay Maliye Hazinesi'nden ödenmesi gerekmektedir. Önceki yıllarda da işçi ücretlerinin ödenmesi için, tahsis edilmiş bulunan köprü gelirlerinin kullanıldığını bilinmektedir³⁴⁴.

Ücretlerin ödenmesindeki güçlükler uzun süredir devam etmektedir. Temel problemin bu ödemeler için ayrılan gelirlerin düşüklüğüdür. Devlet karşılık bulunmadığı, ayrılan gelirler yetmediği zamanlarda yeni kaynaklar aramak zorunda kalmaktadır. Ücretlerin geciktirilmemesi ve bir an önce ödenmesi çabaları konusunda, geç ödendiği takdirde ortaya çıkacak işçi tepkileri ile *Ramazan* ayı gibi sosyal ve dini içerikli faktörler etkili olmaktadır³⁴⁵.

Sorunda ödeme güçlüklerini aşmak için bankadan faizle borç para almak dahi düşünülür olmuştur. İdare-i Mahsusa çalışanlarının ücretleri için gerekli olan 10 000 liranın Osmanlı Bankası'ndan alınması Meclis-i Vükela tarafından değerlendirilmiştir. Son derece çekinilecek bir şey olarak görülen bu teklif yerine, İdare-i Mahsusa'nın daha verimli çalıştırılması için alınacak tedbirlerden, gerekiyorsa yönetimin değiştirilmesinden bahsedilmektedir. İdare'nin içinde bulunduğu zor duruma rağmen alacaklı olduğu miktarlarda oldukça yüksektir. Ordu için yaptığı taşımacılık hizmetine karşılık, hala 16 544 918 kuruş alacağı bulunmaktadır. Gerekli tamiratları yapamadığı için İdare'nin geliri neredeyse sadece Adalar Hattı'ndan elde edilmektedir³⁴⁶.

Ücret ödemelerinin geciktirilerek ödenmesi işçiler arasında çeşitli tepkilere yol açmaktaydı. İşletmelerin idareleri, işçilerin arasında bir

---

³⁴⁴ Y. Mtv., 38/102.

³⁴⁵ Y. Mtv., 38/102.

³⁴⁶ Y. Mtv., 290/79.

huzursuzluk çıkmasını istememekte, bu konuda oldukça hassas davranmaya çalışmaktaydılar. Tersane-i Amire imalat ve inşaat fabrikalarında yerli işçilerin yanısıra yabancı işçi veya ustalarda çalışmaktaydı. Bir sözleşme dahilinde çalıştırılan yabancı işçilere yapılan ödemelerde daha titiz davranılmaya çalışılmaktaydı. Yabancı işçilere eşlik eden yerli işçilerde zaman zaman bu titizlikten yararlanmaktaydılar. İşçilerin ücretleri zaman zaman ödenemez, geciktirilirken, bu işçilerin ücretlerini düzenli almaları, diğer Tersane işçilerinin şikayetine konu olmaktaydı. Bu nedenle, yabancı işçilere eşlik eden yerli işçilerine ücretlerinin diğer Tersane işçileriyle birlikte verilmesi kararlaştırılmıştır³⁴⁷.

Tersane-i Amire'de çalışan işçilere, bir müddettir ücretleri ödenemediği için, işçilerin bazı hareketlere girişebilecekleri ve üretimin aksayacağı endişesi vardır. Bu nedenle, daha önce emri verilmiş olan bir kararın uygulanması istenmektedir. Buna göre, Maliye Hazinesi henüz tam anlamıyla belirlenememiş olan bir yönteme göre, Tersane Hazinesi'ne yardım edecektir. Bu yardımın bir an önce gerçekleştirilmesi isteniyordu³⁴⁸.

Midilli Muhassılı'na yazılan bir yazıdan, birikmiş veya alıkonulmuş ücretlerin ödenmesinde taksitlendirme yöntemine de rastlanmaktadır. İlya isimli bir işçinin birikmiş 2400 kuruşunun, Gemi Kömürü Memurluğu zimmetinde olduğu ve bu ücretin kefilinin de bu borcu inkar ettiği iddiasına karşın, bu iddianın tetkik edilmesi ve doğruysa bile bu miktarın çok yüksek bulunmasından dolayı taksitlendirilmesi önerilmektedir. Belgede dikkati çeken diğer bir konuda, zimmet altında bulunduğu ifade edilen bir ücretin kefilinin de bulunmasıdır. Günlük ücretin ortalama olarak 10 kuruş olduğu düşünülürse ve iddia doğruysa, borcun toplamının 240 iş gününe tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Başka belgelerde de bu kadar uzun zamanlı ücret borçlarına rastlanmaktadır. Oldukça ilginç görünen bu durumu; işçilerin yaşamlarını devam ettirmek için sadece ücretlerinin olmadığı veya ücretlerin nisbi olarak yüksek olmasından

---

³⁴⁷ Islahat, 2/46-A.

³⁴⁸ A. Mkt., 117/54.

dolayı, kendilerine ödenen kısmının geçimlerine yettiği şekilde açıklamak mümkün görünebilir³⁴⁹.

Dikkat çekici bir başka belgede de bu sefer çiftlik sahibi bir kadının, çiftliğinin ziraatçisi olan kıbtilerin (ortakçı ve rençber olarak) arazi ve bahçeler gelirinden birkaç seneden beri hiçbir şey vermedikleri için şikayetçi olduğuna rastlıyoruz. Birkaç sene ile ifade edilen bir zaman diliminde bu çiftlik sahibinin başka arazi ve bahçeleri olup olmadığı, işlerini nasıl çevirdiği ve geçimini nasıl temin ettiğini aydınlatmak için bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca, şikayetlerin öğrenilmesini sağlayan belgelerin de, ilgili konudaki ilk belge olduğu da çok kuvvetli bir şekilde ileri sürülemez. Tüm bunlara rağmen, yine de belgelere yansıdığı kadarıyla denilebilir ki, sadece tek bir geçim yoluna sahip olmadıkları düşünülen bu insanlar için zaman, bizim tahminimizden biraz daha uzun sürmekteydi³⁵⁰.

Zeytinburnu Fabrika-i Hümayunu için biriken amele ücretleri ve diğer ödeme ve borçlar için çeşitli kaynaklardan [emvalden] transferler yapılmaktadır. Bu bölgeler ve transfer edilecek tutarlar, h.1267 – m.1850-1851 senesi ve önceki senelerden kalan borçlar için aşağıdaki gibidir.

Gelibolu sancağı emvalinden: 125000
Edirne sancağı emvalinden 125000
Tekfurdağı sancağı emvalinden: 50000
Ankara sancağı emvalinden 25000
Karahisar sancağı emvalinden 75000
Hüdavendigar sancağı emvalinden 100000
İzmit sancağı emvalinden 250000
İzmir sancağı emvalinden 250000
Yekün: 1000000³⁵¹

---

³⁴⁹ A. Mkt. Dv., 13/34.

³⁵⁰ A. Mkt. Dv., 112/13.

³⁵¹ C. İktisat, 446.

Şimdiye kadar karşı koymadan nakliyat işini yaptıkları ve ücretlerini de ertelenmeden almaları gerektiği ifade edilmektedir.

Filibe kaymakamlığı'na yazılan bir dilekçede de, Tatarpazarı kazasındaki rençberlerin, kaza kocabaşları ve vücuhtarının hane çiftliklerinde düşük ücret verdikleri için, artık istedikleri yerde çalışmak istedikleri dile getiriliyordu³⁵⁶.

Bursa Mutasarrıfı'na yazılmış bir şikayetnamede de Nuriye Hatun olarak anılan bir kadının Bursalı Ahmed isminde birinin on sene hizmetinde bulunduğu; ücretinin biriktiği; fakat o şahsın bunları vermediği gibi Mudanya kazasına tabi Burgaz Karyesinde annesinden kalmış dört adet zeytin bağını da zaptettiği dile getirilmektedir³⁵⁷.

---

³⁵⁶ A. Mkt. Dv, 12/23; 43/97.

³⁵⁷ A. Mkt. Dv., 215/79.

Yanya Valisi'ne yazılan bir yazıdan ise; h.12 Rebiülahir 1266 – m.25 Şubat 1850 bir çiftlikte üç yıl boyunca çalışan üç işçinin, işten çıkarıldıkları ve alacakları olan 31779 kuruşun kendilerine ödenmediği anlaşılmaktadır. İddiaların doğruluğunun teyit edilmesi validen istenmektedir. Bu iddia da eğer doğruysa ve işçiler daha önce hiç ücret almamışlarsa, yevmiyeleri 30 kuruş civarında hesaplanabilmektedir. Bu oldukça yüksek bir yevmiye gibi görünmesine rağmen belgede, işçilerin kendi ifadesiyle, *ücret ile hizmet eden kişiler* olduklarından başka bir bilgi bulunmamaktadır³⁵².

Yabancı işçiler de ücret ödemelerinde karşı karşıya kalınan gecikmelerden şikayetçi idiler. Söz gelişi, Hereke Fabrikası'nda çalışan Nemçeli amelelerin ücretleri birikince sefaretlerine şikayet etmişler ve bunun üzerine sefaret işe karışmıştır³⁵³.

Tersane-i Amire'de istihdam olunan Fransız amelelerinin ücretlerinin ödenmesi için, Tersane emininden halen çalışıp çalışmadıkları her ay kontrol edilmektedir ve Başmuhasebe'den ödeme yazıları yazılmaktadır. Yine böyle yapılarak, 12 kişi olan Fransız mimar, seratçıyan, burgucu, direkçi, kalafatçı, marangoz ve tercümanlarına aylık olarak 745 kuruş verilecektir³⁵⁴.

Ücret ödemelerindeki gecikmeler konusunda bir başka örnek te Samako Sancağı'nda bulunan Ahtaman Kazası reayası idi. Verdikleri dilekçede köylüler, Tanzimat'ın ilanından itibaren, dokuz sene müddetle fabrikalara naklettikleri kömürün taşıma ücretini, fabrika sahiplerinden alamadıklarından şikayet ederler³⁵⁵. Birikmiş borç, beş yük dört bin kuruş kadardır. Bu kadar uzun bir süre alacaklı kalmaları ilginçtir, zaman zaman ücret aldıkları ve sadece bu işle geçinmedikleri tahmin edilebilir. Anlaşmaya göre, fabrikalara gerekli kömürün her kıyyesi dörder buçuk para ücretle, dört karye halkı tarafından nakledilecek, reayaya haksızlık ve eziyet yapılmayacak, alacakları ödenecekti.

³⁵² A. Mkt. Dv., 25/24.

³⁵³ A. Mkt., 20/1; A.Dvn., 11/56; A. Mkt., 140/1.

³⁵⁴ C. Hariciye, 8693; 8578.

³⁵⁵ A. Mkt. Dv., 126/70.

VI. SONUÇ

Sonuç olarak devletin sistem üzerindeki ısrarının, -sermaye kadar önemli temel bir üretim faktörü olan- emeğin kontrol altında tutulma hedefine dönük olduğu söylenebilir. Devletin aynı hedefinin, şehirdeki sınai, ticari ve esnaf birliklerini de kapsadığının altını çizmek gerekir. Bu durum, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren modern anlamda kurulan ziraat, maden ve sınai işletmelerinde gereksinim duyulan işçilerin, zirai, ticari ve esnaf tipi örgütlenmeleri bozmayacak şekilde, bu örgütlerden karşılıma çalışıldığı olgusuyla teyit edilebilir. Bu olguya örnek verilecek olursa; devletin, kırsal alandan, zirai veya madencilik sektöründe emek açığını kapatmak istediğinde, köylünün sabanını ve çiftini tamamen terk edip göç etmemesine dikkat etmesi önemli bir noktadır. Daha büyük ölçekli üretim alanlarında çalıştırmak için köylünün tarımsal alanları terk etmesine müsaade etmeyen devlet, bu uygulamasıyla, hem küçük zirai işletmecilik sistemini, hem de bu işletmeciliğin çekirdiğini oluşturan aile düzenini korumayı hedeflemiştir.

Öte yandan emek açığı, şehir ve kasabalardan karşılanmak istendiğinde müracaat edilen kesimlerden biri de esnaflardı. Esnaflardan talep edilen emeğin, esnaflık faaliyetlerini tamamen aksatmayacak şekilde düzenlenmesi, devletin esnafların mesleklerini kaybederek işçi zümresi haline gelmesine engel olacak şekilde idi.

19. yüzyılda modern anlamda kurulan askeri tesislerin yaşaması konusunda esnaf gruplarının dikkat çekici fedakarlıkta bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kurulan tesislerde istihdam edilecek emeğin tedarikinden, çalıştırılan işçilerin ücretlerinin ödenmesine, işçi haklarının gözetilmesinden, bizzat çalışmaya kadar Osmanlı esnafı 19. yüzyıl Osmanlı sanayileşmesinde ciddi bir rol oynamıştır. Devletin sanayileşme konusunda sözü edilen konular açısından, esnafa güvendiği ya da güven duymak zorunda olduğunu belirtmek gerekir.

Arşiv kayıtlarının 19. yüzyıldaki üretim yapısına ait ortaya çıkardığı önemli sonuçlardan birisi, Osmanlı Devleti'nin başlangıcından itibaren sahip

olduğu geniş üretim alanlarının ihtiyacı olan emek konusunda, sürekli zorluklar içinde olduğudur.

Tanzimat dönemi, emek mükellefiyeti konusunda, daha önce ülke genelinde uygulanabilen angaryanın kaldırılması yönünde kesin kararlılığın ortaya çıktığı, dolayısıyla devletin emeğin kıtlığına rağmen istihdam yöntemleri konusunda önemli bir karar aldığı bir dönem olarak görülebilir. Tanzimat sonrasında başlangıçtaki aksamalara rağmen angaryanın kaldırılması konusundaki ısrar önemli sonuçlar vermiştir.

Devlet, kendisi, emek arzının düşüklüğü nedeniyle bir ücret karşılığında olsa da, çalışma mükellefiyeti koymakla beraber, angarya uygulaması konusunda oldukça hassastı. Özellikle çiftliklerde çalışan reyanın, buldukları bölgenin alışkanlıkları ve rızaları dışında çalıştırılmalarına engel olmaktaydı.

Genel olarak emek arzının düşüklüğü, özel olarak ta modern anlamda nitelikli emek yetersizliği, 19. yüzyılda devletin üzerinde ciddi olarak durduğu önemli sorunlarından biriydi. Devletin göz kamaştırıcı sanayi, tekstil ve madencilik yatırımlarında makina ve alet ve edavat kullanımına eşlik edecek, nitelikli emek gücüne olan ihtiyacı, sadece kendi emek stoğuyla karşılanamayacağından, sanayileşmiş ülkelerde bulunan tecrübeli ve nitelikli emekten faydalanma yoluna gidilmiştir.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki 19. yüzyılda Osmanlı ülkesine gelen bu emek gücünün bütünüyle nitelikli olmadığını, ülkedeki emek arzının düşük olmasından dolayı niteliksiz emeğin de ülke topraklarında istihdam imkanı bulduğunun altını çizmek gerekir. Osmanlı topraklarına nitelikli emek ihraç eden ülkelerin başında Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve Belçika gelmekteydi. Bu işçilerin başlıca kullanıldığı alanlar ise tersane ve madenler olmuştur.

Öte yandan Osmanlı tarihi boyunca askerlerin, askerlik hizmeti dışında devletin öngördüğü sahalarda çalıştırılabilmiş olmaları da hatırlanacak olursa,

devletin, 19. yüzyılda askerlerin emeğinden özellikle askeri yatırım alanlarında faydalanmak konusunda tecrübeli olduğu düşünülebilir.

Osmanlı Devleti'nde kadın ve çocukların emek arzı içindeki yerini saptamanın çeşitli zorlukları vardır. Bunlardan ilkinin, muhtemel sosyal ve dini değerlendirmeler neticesinde kadınların sayımlarda yer almamaları, daha çok eve verilen üretime katılmalarıdır, denebilir. Çocuklar için de, emek arzı içinde yoğun olarak yer almamalarının bu belirlemeyi zorlaştırdığı düşünülebilir.

Küçük ve bağımsız üreticilik temeline dayalı ve bu birimi vergi ve gelir kaynağı olarak kabul eden bir ekonomide, köle kullanımı, alternatif ekonomik ve sosyal güçlerin oluşmasına katkıda bulunacak bir faktör olarak görülmüş olabilir. İkincisi, daha çok verimlilikle açıklanabilir. İncelenen dönemde Osmanlı ülkesine yıllık olarak ithal edilen kölelerin sayısı, fiyatları ve edinim gerekçeleri ekonomik değildi. Büyük ölçüde bir sosyal gösterge olarak gerçekleşen köle edinimi için yüksek fiyatlar ödenmekteydi. Bu durum da çift-hane sisteminin yaygın olduğu tarım sektöründe, kölelerin fiyatlarının amorti edebilmesi söz konusu olmamaktaydı. Köle kullanımı ancak sınırlı ve geçici genişleme dönemlerinde, büyük ölçekli nadir işletmelerde sınırlı olarak söz konusu olmaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise, köle ticaretinin batıda yasaklanma çabalarını takip eden süreçte Osmanlı Devleti de köleliği yasaklayacaktır.

Kırsal kesimde küçük üreticilerin mülksüzleşmesine yol açabilecek bir gelişme ise yabancı sermayedarların ücretli işçi istihdam edecek büyük çiftlikler kurma istekleridir. Devlet, yabancı uyrukluların kırsal kesimde mülk sahibi olmalarına, ancak 1860'lı yıllarda izin vermiştir. Bu izinden sonra özellikle İngiliz sermayedarları, öncelikle Batı Anadolu bölgesinde çiftlikler kurmaya başlamışlardır. Bu işletmelerde de ortakçılık olgusu devam etmekteydi. Fakat işletmecilerin eğilimi ücretli işçi çalıştırmaktı. Çeşitli nedenlere bağlı olarak, tarımdaki üreticilerin yabancı sermaye tarafından mülksüzleştirilmeleri gerçekleştirilemedi. Ömer Lütfi Barkan, bir yazısında “bu kuvvetlerin işlerini tamamlamalarına siyasi bir takım hercümerçlerin” de engel olduğunu belirtmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar tarım teknolojisinde önemli bir değişiklik yaşanmamıştır. Toprakların işlenmesinde işçilik yerine, ortakçılık ilişkisi ağır basmaktaydı. Diğer bir deyişle, kırsal kesimde tarıma açılacak toprakların varlığı mülksüzleşmeyi ve küçük üreticilerin 'tarım işçisi'ne dönüşmesini engellemekteydi.

İşçilerin ücretlerinin belirlenmesi, kaynağının bulunması, ödenmesi gibi konularda getirilen düzenlemeler, devletin, hem suistimallere hem de emek kıtlığından dolayı ortaya çıkan ücret yükselmelerinin ve düşüşlerinin önüne geçmek istediğini göstermektedir. Emeğin karşılığını alabilmesini ve ücret piyasasında istikrarı sağlamaya dönük bu önlemler, aynı zamanda emek tedariğinin sağlanması için uygulanan önlemlerden birisi olarak da değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*³⁵⁸

İradeler Tasnifi:

İ. Meclis-i Mahsus: 373,

İ. Ticaret ve Nafia : 2/C 1317, 3/Za 1321,

İ. Dahiliye: 6463, 10204, 11245, 11466, 11470, 22543, 25711, 33907,

İ. Meclis-i Vala: 734, 2972, 3080, 3133, 8132, 8651, 327, 1700, 1895, 15235, 19859,

İ. Bahriye: 2/C.1321,

İ. Hususi: 47/Ş.1310, 129/B.1312, 94/C.1311,

Hatt-ı Hümayun: 20571, 18029, 24170, 27286,

B.E.O. Sadaret Evrakı:

A. Mkt.Um.: 481/29, 61/79, 65/18,

A. Mkt. Mhm.: 6/20, 11/79, 6/56, 6/68, 7/3, 8/59,

A. Mkt.: 20/1, 25/7, 98/80, 137/38, 137/86, 140/1, 142/99, 125/94, 86/77, 117/54, 164/39, 188/51, 32/5, 116/10,

A. Mkt. Dv.: 12/25, 12/23, 12/37, 13/34, 15/92, 25/24, 43/97, 46/64, 48/41, 80/1, 80/69, 112/13, 215/79,

A. Mkt. Mvl.: 75/46, 35/81, 22/64, 56/35, 58/11, 58/33, 60/65, 66/88,

³⁵⁸ Verilen numaralardan tek olanları belge numarasını, çift olanlardan ilki dosya numarasını, ikincisi belge numarasını göstermektedir. İradeler tasnifinde ise, ilk sayı hususi no'yu, devam eden harf ve sayı ise, birlikte, belgenin tarihi göstermektedir.

Cevdet Tasnifi:

C. Maliye: 30374, 1015, 1591, 6486, 25395, 25927, 27057, 28175, 28551,

C. Nafia: 932, 888, 1605, 2722, 1550, 1978,

C. İktisat: 446, 587, 1063, 1898, 1901, 2079, 205, 430, 254, 1442, 1629,

C. Belediye: 159, 957, 2562, 2755, 4833, 5512, 6295,

C. Darphane: 934, 219,

C. Hariciye: 7795, 8578, 8693, 3436, 4653, 6157, 17483,

C. Dahiliye: 12781,

Yıldız Evrakı:

Y A Res.: 26/8,

Y A Hususi: 261/79, 309/74 Veya174, 431/19, , 280/67, 450/7, 491/27, 244/17,

Y. Mtv: 38/102, 48/98, 88/51, 180/76, 263/11, 271/64, 295/42, 302/46, 236/89,
63/151, 484/108,

Rumeli Müfettişliği:

Tfr 1. Kv: 100/9952, 215/21444, 182/18183, 208/20731, 208/20714, 66/6599,
95/9422, 114/11338, 128/12735, 28/2709, 222/22120

Tfr. 1. Sl: 70/6918, 138/13727, 91/9003, 122/12172, 40/3943, 48/4780, 76/7552,

Tfr.1.Mn.: 107/10695, 43/4222,

Tfr. 1. A.: 34/3330, 39/3827,

Sadaret Evrakı, Divan-ı Hümayun Kalemi:

A. Dvn: 11/56,

Sadaret Evrakı, Amedi Kalemi:

Amd.: 63/94,

Sadaret Evrakı, Düvel-i Ecnebiye:

A. Dvn. Dve.: 15/12

*Beşiktaş Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Denizcilik Arşivi*³⁵⁹:

Mektubi I: 29/1, 171/18, 732/20, 4/165, 111/172, Kontrol Edilecek 1111 Olabilir.

Mektubi II: 139/2a,

Islahat: 2/4-B, 2/6a, 2/7-A, 2/21a, 2/27a ←x³⁶⁰, 2/36-A, 2/46a, 17/68,

Şura-i Bahri: 9/76a, 45/104a, 226/72a, 417/184a, 509/19a, 575a/34a,

585/178a, 585/48,1/32-B, 20/207a

Mülga Bahriye Nezareti: 665/232-236.

---

³⁵⁹ Verilen numaralardan ilki defter, ikincisi belge numarasıdır.

³⁶⁰ 2/27a'dan iki önceki belgedir,

Basılı Kaynaklar

Kitaplar ve Tezler

- Ahmed Refik, **Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)**, 2.b., İstanbul: Enderun Yay., 1989.
- Berki, Ali Himmet (Düz.), **Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye**, 3. Baskı, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982.
- Coşkun, İsmail, **Modern Devletin Doğuşu**, Der Yayınları, İstanbul: 1997.
- Çatma, Erol, **Asker İşçiler**, İstanbul: Ceylan Yayıncılık, 1998.
- Çelik, Gülfettin, **Sosyo-Ekonomik Sonuçları İle Osmanlı Türkiye'sine Göçler (1877-1912)**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 1997.
- Çelik, Gülfettin, **16-19. Yüzyıllarda Gebze**, Gebze: Gebze Belediyesi Yayınları, 2003.
- Doğru, Halime, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya ve Müsellem Taycı Teşkilatı**, İstanbul: Eren Yay., 1990.
- Dölen, Emre, **Tekstil Tarihi**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yay., 1992.
- Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1994.
- Erişçi, Lütfi, **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)**, İstanbul: Kutulmuş Basımevi, 1951.
- Falkus, M. E., **Rusya'nın Endüstrileşmesi 1700-1914**, Çev., Alaeddin Şenel, İstanbul: V Yay., 1986.
- Kurthan Fişek, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Doğan Yayınevi, Ankara: 1969.
- Genç, Mehmet, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 2. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2002.
- Gevgilili, Ali, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar**, İstanbul: Bağlam Yay., 1989.
- Gülmez, Mesut, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri**, 2. b., Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1991.

- Issawi, Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, University of California, Los Angeles: 1973.
- Işıklı, Alpaslan (Haz.), **Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1994.
- Koç, Yıldırım, **Türkiye’de İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar**, İstanbul: Ataol Yay., 1992.
- Küçükömer, İdris, **Düzenin Yabancılaşması**, İstanbul: Bağlam Yay., 1994.
- Makal, Ahmet, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, Ankara: İmge Kitabevi Yay., 1997.
- Oktar, Tiğınçe, **Osmanlı Devletinde Reji Şirketi : (Memaliki Şahane Duhanları Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi)**, 1. b., İstanbul : Bilim Teknik Yayınevi, 1992.
- Oktar, Tiğınçe, **Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı: (Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi)**, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul: 1998.
- Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, İstanbul: Kaynak Yay., 1983.
- Önsoy, Rifat, **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri 1871-1914**, İstanbul: Enderun Yay., 1982.
- Önsoy, Rifat, **Osmanlı Sanayii**, Ankara: İş Bankası Yay., 1988.
- Özdeğer, Mehtap, **Uşak Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, İstanbul : Filiz Kitabevi, 2001.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)**, İstanbul: Gerçek Yay., 1990.
- Pur, Neclâ, **Türkiye Ekonomisinde Potansiyel Kadın İşgücünün Ekonomik Değerlendirilmesi**, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: 1978.
- Quataert, Donald, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Çev., Sabri Tekay, Ankara: Yurt Yay., 1987.
- Sencer, Oya, **Türkiye’de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, 1969.
- Sevinç, Necdet, **Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni**, İstanbul: Üçdal neşriyat, 1985.
- Sönmezsoy, Refik, **Türkiye’de ve Dünyada İşçi Hareketleri**, İstanbul: Boğaziçi Yay., 1981.

- Sülker, Kemal, **Türkiye’de Sendikacılık - Dünyada ve Bizde Sendikacılık**, İstanbul: Varlık Yayınları, 1966.
- Sülker, Kemal, **Türkiye’de Grev Hakkı ve Grevler**, İstanbul: Gözlem Yay., 1976.
- Sülker, Kemal, **Türkiye’de İşçi Hareketleri**, İstanbul: Gerçek Yay., 1973.
- Şanda, Hüseyin Avni, **1908’de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkışmalar**, İstanbul: Akşam Matbaası, 1935.
- Şanda, Hüseyin Avni, **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi/1908 İşçi Hareketleri**, İstanbul: Gözlem Yay., ty.
- Şişmanov, Dimitri, **Türkiye’de İşçi ve Sosyalist Hareketi, Kısa Tarih (1908-1965)**, İstanbul: Belge Yay., 1978.
- Tabakoğlu, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.
- Toledano, Ehud R., **Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Toprak, Zafer, **Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)**, Ankara: Yurt Yay., 1982.
- Tunçay, Mete-Eric Jan Zürcher (Derl.), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, İstanbul: İletişim Yay., 1995.
- Türkdoğan, Orhan, **Türkiye’nin Sanayileşmesi**, İstanbul: Töre Devlet Yay., 1981.
- Yerasimos, Stefanos, **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye I**, 5.b., Çev., Babür Kuzucu, İstanbul: Belge Yay., 1986.
- Zeytinoğlu, Erol, **Ekonomik Doktrinler ve Ekonomik Sistemler**, İstanbul: 1966.

Makale ve Tebliğler

- Adanır, Fikret, "Osmanlı Hakimiyeti Boyunca Güneydoğu Avrupa'da Gelenek ve Kırsal Değişim", **Toplum ve Bilim**, 1989, s. 37.
- Akkaya, Yüksel, "19. Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", **Toplum ve Bilim**, 76, Bahar 1998.
- Akkaya, Yüksel, "19. yüzyılın Sonunda Selanik'te Sanayileşme ve Ücretli Emek", **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt:9, sayı:3, 1998.
- Alakom, Rohat, "Dünyanın Kahrını ve Yükünü Taşıyanlar: İstanbul'daki Kürt Hamal Topluluğu", **Kebikeç**, Sayı: 5, 1997.
- Alpkaya, Gökçen, "Tanzimat'ın Daha Az Eşit Unsurları Kadınlar ve Köleler", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi**, 1, 1990, s. 1-10.
- Ataver, Hamdi, "Zenci Ticaretinin Yasaklanması", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 3, 1967, s. 23-29.
- Aynural, Salih, "XVIII ve XIX. Yüzyıllarda İstanbul Değirmenci ve Fırıncı Esnafının Nizamları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S: 81, 1992, s. 112-122.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", **Studies in the Middle East** içinde, edited by M. A. Cook, London: University of London, 1970, ss. 163-171.
- Barkan, Ömer Lütfi, "XV ve XVI'ınca Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserleri**, İstanbul: Kasım 1980, ss. 575-724.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 4/4, 1944, s. 455-554.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", **Ülkü**, 9/49, 1937, s. 33-48.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", **Ülkü**, 9/50, 1937, s. 101-116.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", **Ülkü**, 9/53, 1937, s. 329-341.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", **Ülkü**, 10/56, 1937, s. 147-159.

- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", **Ülkü**, 10/58, 1937, s. 293-302.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Sınıflarının Hukuki Statüsü", **Ülkü**, 10/59, 1938, s. 414-422.
- Barkan, Ömer Lütfi, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 1/1, 1939, s. 29-74.
- Barkan, Ömer Lütfi, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 1/2, 1940, s. 198-245.
- Barkan, Ömer Lütfi, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 4, 1941, s. 397-447.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:10, 1954, ss.1-26.
- Berktaş, Halil, "Batı ve Türk Ortaçağ Tarihçiliğinin Köylülüğe Bakışının Temel Deformasyonu", **Toplum ve Bilim**, 48-49, 1990, s. 61-78.
- Bulut, Rukiye, "18. Yüzyılda İstanbul Nüfusunun Artmaması İçin Alınan Tedbirler", **BTTD**, 3, 1967, s. 30-33.
- Can, B. Bülent, "Türkiye'de Koloni Kurma Çabaları", **Toplumsal Tarih**, 2/8, 1994, s. 50-54.
- Cezar, Yavuz, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler", **TE**, 1991, s. 161-186.
- Clark, Edward C., "Osmanlı Sanayi Devrimi", Çev., Yavuz Cezar, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, No: 82-84, Temmuz-Eylül 1974, s. 16-24.
- Çizakça, Murat, "Fiyat Tarihi ve Bursa İpek Sanayii: Osmanlı Sanayiinin Çöküşü Üzerinde Bir İnceleme", **TB**, 11, 1980, s. 89-114.
- Çoker, Fahri, "134 Yıl Önce Kent Düzeninde Daha mı Uygardık?", **Toplumsal Tarih**, 5/26, 1996, s. 6-11.
- Dumont, Paul, "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğunda İşçi Hareketleri ve Sosyalist Akımlar Tarihi Üzerine Yayınlanmış Kaynaklar", **Toplum ve Ekonomi**, S: 3, 1997.
- Ergenç, Özer, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", **Belleten**, 52/203, 1988, s. 667-683.

- Giz, Adnan, "17. Yüzyılda İstanbul Şehrinde Sanayi Durumu", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, 17, 1967, s. 12-13.
- Adnan Giz, "Türkiye'de İlk Kauçuk Fabrikasını Kurma Teşebbüsü", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Sayı: 40, 1969, s. 14-15.
- Giz, Adnan, "İslimye Çuha Fabrikası", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, 27, 1968, s. 15-16.
- Güran, Tevfik, "Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910", **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, İ.Ü. İ.F.Türk İktisat ve İctimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi Yayını, İstanbul, 1987, ss. 225-303.
- Güran, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, 1992, s. 235-257.
- Güran, Tevfik, "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876", **150. Yılında Tanzimat**, 1992, s. 219-233.
- Güzel, Şehmus, "Tanzimattan Cumhuriyete Toplumsal Değişim ve Kadın", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3-4, İstanbul, 1985, ss. 858-876.
- Hanioğlu, M. Şükrü, "Ali Cevdet'in Bir Risalesi: İş Ücreti ve İşsizlik Buhranı", **Toplum ve Bilim**, 4, 1977, s. 112-125.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, 1992, s. 121-139.
- İlgürel, Mücteba, "Zeytinburnu'nda Bir Demir Fabrikası", **TBİS**, 1989, s. 155-164.
- İnalçık, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü" **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)** içinde, 2. b., İstanbul: Eren yayıncılık, 1996, ss.31-66.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", **Gelişme Dergisi**, 1979-1980 Özel Sayısı, 1991, s. 1-65.
- İpek, Nedim, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi**, 6, 1996, s. 257-280.
- İpek, Nedim, "Bosna-Hersek Göçü (1878-1914)", **Hakkı Dursun Yıldız'a Armağan**, 1995, s. 295-308.
- İpek, Nedim, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçü (1877-1900)", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 6, 1991, s. 97-134.

- Kal'a, Ahmed, "Osmanlı Devleti'nin Sanayileşme Çabaları", **II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu**, İlim Kültür ve Sanat Vakfı Tarih Enstitüsü Yay., 2 Mayıs 1992, s. 181-189.
- Kal'a, Ahmet, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S: 83, 1993, s. 107-132.
- Kanbolat, Hasan, Erol Taymaz, "Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", **Tarih ve Toplum**, 14/79, 1990, ss. 35-44.
- Karakışla, Yavuz Selim, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950** içinde, D. Quataert ve E.J. Zürcher (Der.), Çev. Cahide Ekiz, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, ss. 27-54.
- Kazıcı, Ziya, "Osmanlılar Döneminde İhtisab Teşkilatının Köle Haklarını Koruması", **5. Milletlerarası Türkoloji Kongresi**, 1, 1986, s. 331-339.
- Keyder, Çağlar, "Türkiye'de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi", **Yapıt**, 11, Haziran-Ağustos 1985, s. 89-105.
- Kodaman, Bayram, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", **Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi**, 1980, s. 287-296.
- Koraltürk, Murat, "Türkiye İşçi Hareketleri Tarihinde Şirket-i Hayriye Grevleri", **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 13, 1/2, 1997, s. 65-82.
- Murphey, Rhoads, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamadaki Rolü", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, 1992, s. 7-20.
- Müller, Wiener, Voffajang, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, 1992, s. 53-120.
- Nalbantoğlu, H. Ünal, "Osmanlı Toplumunda Tarım Teknolojisini, Artı-Ürün ve Kent Ekonomisi", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri (Metinler-Tartışmalar)**, Ankara, 1975.
- Orman, Sabri, "Economic Thought during the Ottoman Period", paper presented to the **Sixth International Conference of Economic and Social History of Ottoman empire and Turkey**, Aix-en-Provence (France), 1-4 July 1992.
- Ökçün, A. Gündüz " XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 27/1, 1972, ss. 135-166.

- Ökçün, Gündüz, Korkut Boratav, Şevket Pamuk, “Osmanlı Devletinde Ücretler (1839-1913)”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 3, s. 753-759.
- Öztürk, Mustafa, “Bursa’da Hububat Fiyatları (1775-1840)”, **11. Türk Tarih Kongresi**, 4, 1994, s. 1715-1736.
- Öztürk, Mustafa, “Bursa’da Hububat Fiyatları (1775-1840)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 7, 1992, s. 167-190.
- Öztürk, Mustafa, “Trabzon’da Fiyatlar (1771-1791)”, **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi**, 1990, s. 131-139.
- Öztürk, Mustafa, “XIX. Yüzyılda Harput’ta Fiyatlar”, **Belleten**, 53/207-208, 1989, s. 797-828.
- Özvar, Erol, “Osmanlılar Zamanında Zeytinburnu”, **Surların Öte Yanı Zeytinburnu**, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., İstanbul: Mayıs 2003, s. 40-55.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri (1840-1913)”, **Toplum ve Bilim**, Bahar 1981, s. 3-50.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı Zanaatlerinin Yıkılması”, **Toplum ve Bilim**, S: 23, Güz 1983, s. 75-99.
- Pamuk, Şevket, Real Wages and Standards of Living in Ottoman Empire, 1489-1914, **The Journal of Economic History**, Vol. 62, No. 2, June 2002, p. 293-321.
- Quataert, Donald, "19. yy. da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, 1985, s. 914-916.
- Quatert, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Babıali 1826-1896”, Çev., Ali Kantal, **Tarih ve Toplum**, 6/33, 1986, s. 42-47.
- Sahillioğlu, Halil, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", **Atatürk Konferansları**, 8, 1983, ss. 217-229.
- Sahillioğlu, Halil, “Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa’da Dokumacı Köleler”, **AK**, 8, 1983, s. 217-229.
- Sarı, Hüseyin, “II. Mahmut Döneminde Mudurnu’da Fiyat Hareketleri ve Kentin Genel Giderleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 17/28, 1996, s. 135-153.
- Seymen, Ülker Baykan, “Tarihi Kent Merkezleri ve Geçiş Alanlarında Küçük Ölçekli Üretim Yapısı ve Değişim Süreçleri”, **Toplum ve Bilim**, S: 48-49, Kış-Bahar 1990, s. 141-162.
- Sivrikaya, İbrahim, “XVIII. Yüzyılda İşportacılıkla İlk Mücadele”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 13, 1968, s. 69-70.

- Şen, Ömer, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü", **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, Sayı 6, Mayıs 1994, ss.171-192.
- Şen, Ömer, "Osmanlı Devleti'nde Kafkas Asıllı Kölelerin Ekonomik Değeri (1817-1872)", **Toplumsal Tarih**, 6/36, 1996, s. 36-41.
- Tabakoğlu,Ahmet, "Osmanlı Ekonomisinde Emek Piyasası ve Ücretler", V. **Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi**, 1990, ss. 91-97.
- Tan, Turgut, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancılara Verilmiş Kamu Hizmeti İmtiyazları", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXII/2, 1968, s. 285-326.
- Tekeli, İlhan-Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Nafia Programları ve Teknoloji Gelişimi Üzerine", **Toplum ve Ekonomi**, 3, 1992, s. 27-56.
- Todorov, Nikolay, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişmeleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 27/1-2, 1968, s. 1-36.
- Toprak, Zafer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Sendikal Gelişmeler: İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahsil ve Tahliye Amele Cemiyeti", **Toplum ve Bilim**, 40, 1988, s. 141-153.
- Toydemir, A Sedat, "Türkiye'de İş İhtilaflarının Tarihçesi ve Bugünkü Durumu", **Sosyal İctimai/Siyaset Konferansları**, 4. Kitap, İstanbul, 1951, s. 45-66.
- Varlık, M. Bülent, "Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul, 1985, s. 917-922.
- Yazıcı, Nesimi, "Osmanlı Telgraf Fabrikası", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S: 22, 1983, s. 69-81.